

Ramiz Abbasi

XIMERA

(roman)

XIX əsrin ikinci yarısından başlayaraq ermənilər bəzi rus yazıçılarını ələ alıb öz məqsədləri üçün istifadə edirlər. Bu cür yazıçılara rus ədəbiyyatında “наемные писатели” (muzdlu yazıçılar) adı verilib; onların tipik nümayəndəsi Senkovski sayılır. O adamlar aldıkları böyük qonorar müqabilində erməni tarixçilərinə zütyutanlıq edirlər, – bu, yazıçı adına ləkə gətirən şərəfsizlikdi.

Sovet dövlətinin yeritdiyi manqurtlaşma siyasəti bu xəstəliyin yayılması üçün şərait yaratmışdı deyə, onun yoluxucu mikrobu Azərbaycana da keçdi. Nə qədər acınacaqlı olsa da, Azərbaycanın humanitar sahədə çalışan bəzi “ziyalıları”, əsasən də tarixçi və yazıçıları erməni mafiyasının təsiri altına düşərək Azərbaycan xalqına şər atmağa, qara yaxmağa başladılar. Rusiyadan fərqli olaraq, Azərbaycanda onlara “muzdlu yazıçı” yox, vətən xaini, xalq düşməni adı verilib.

Vətəndaşın satqın çıxıb öz vətəninə, xalqına xəyanət etməsi yenilik deyil, bu cür hadisələr olub və olacaq. Düşmən tərəf belələrinin xidmətindən çox məmnuniyyətlə istifadə edir. Əvvəllər qayda beləydi ki, təhlükəli virus daşıyıcıları olduqları üçün onları məhv edirdilər. İndiki zamanda bu, qadağandır. Ona görə də vətən xainləri yaşayır, təhlükəli virusun yayılmasına şərait yaradırlar. Yazıçı Ramiz Abbaslının “Ximera” romanında bu məsələdən söz açılır.

Ramiz Abbaslı. XİMERA

Bakı, QANUN nəşriyyatı, 2018, 224 səh.

Çapa imzalanmışdır: 12.06.2018

QANUN nəşriyyatı

Bakı, Azərbaycan, AZ1102, Tbilisi pros., 76

Тел.: (+994 12) 431-16-62; 431-38-18

Mobil: (+994 55) 212 42 37

e-mail: info@qanun.az

www.qanun.az

[www.fb.com/Qanunpublishing](https://www.facebook.com/Qanunpublishing)

www.instagram.com/Qanunpublishing

AB 022051 / İN 00

© QANUN nəşriyyatı, 2018

© Ramiz Abbaslı, 2018

BİRİNCİ HİSSƏ

Yazıçı yenə yazırdı. Bütün günü işləyir, yorulanda durub gəzir, gəzə-gəzə fikirləşir, götür-qoy edir; fəsilləri, dialoqları qoşub-düzür, kağıza köçürürdü. Artıq cavan deyil, yetmiş yaşı var. Çox əsər yazıb, amma bu, başqadı – şedevr olacaq. Ona görə də iş ağır gedir.

İkinci dəfədi şedevr yazmaq fikrinə düşüb. Birinci şedevri yazanda cavan oğlan idi. Moskvada təhsilini başa vurub Bakıya qayıdan kimi hiss elədi ki, onu dahi kimi qəbul etmirlər. Əsas problem də bu idi: o özünü dahi bilir, Bakıda isə onunla adi yazar kimi davranırdılar. Gənc oğlan əsəbiləşirdi, hərdən qalmaqal da yaranırdı. Belə bir insident elə Yazıçılar İttifaqının özündə yaşanıb.

Sadıq Əylislinin Bakıda evi yox idi. Düzdür, yaşamağa yeri var idi: partşkolanın yataqxanasında qalırdı. Lakin yataqxana ona layiq yer deyildi. Ona görə də günlərin birində yaradıcılıq işini dayandırıb Yazıçılar İttifaqına getdi. Soraqlayıb öyrəndi ki, mənzil məsələləriylə İttifaqın katibi İmran Qasimov məşğul olur.

Katib onu yaxşı qarşıladı. “Gəlin, içəri keçin. Qapıda niyə dayanmısınız?” – İmran Qasimov dedi, ayağa durub gənc yazarla görüşdü, hal-əhval tutdu. Yazıçı tayfası çoxdanışan olur. Katiblə gənc yazarın söhbəti də uzanırdı. Amma bura Yazıçılar İttifaqıdı, bu kişi də məmurdu, yüz işi var, mətləbə keçmək lazımdı, – Əylisli belə fikirləşib dedi:

– İmran müəllim, vaxtınızı çox almaq istəmirəm. Amma, hər halda, gələcətimin məqsədini deməliyəm: mənəm Bakıda evim yoxdu, sizi də ona görə narahat edirəm.

– Deməli, sizə ev lazımdı...

– Bəli, ev lazımdı; özü də təcili.

Yazıçılar İttifaqı Azərbaycanın qələm sahiblərini öz ətrafında birləşdirən təşkilatdı. Elm, istehsalat, səhiyyə, təhsil və s. sahələrdə olduğu kimi, bu təşkilat da mövcud imkanlar daxilində öz üzvlərinin mənzil şəraitini yaxşılaşdırırdı. Ev almaq üçün ilk növbədə Yazıçılar İttifaqına üzv olmaq və Bakı şəhərində daimi qeydiyyatda düşmək lazım idi. Bu məsələləri həll edən qələm sahibi Yazıçılar İttifaqının rəhbərliyinə ərizəylə müraciət edib bildirirdi ki, mənzil şəraiti pisdır, yaxud yaşamağa yeri yoxdur və o səbəbdən xahiş edir ki, onu ev növbəsinə götürsünlər... Ev növbəsinə dayanmaq özü uzun məsələydi, ev almaq isə çox müşkül iş idi. Bütün bu məsələləri İmran Qasimov yaxşı bilirdi deyə, Əylislinin təcili ev almaq istəyi ona gülməli gəldi. Bu adam Yazıçılar İttifaqının üzvü deyil, Bakı şəhərində daimi qeydiyyatda düşməyib və təbii ki, ev növbəsinə də dayanmayıb, amma ev istəyir, özü də təcili. Anlaşılmazlıq var idi. Çünki hər kəs məsələyə bir cür yanaşır, belə demək mümkünsə, öz

arşınıyla ölçürdü. Gənc yazıçı görürdü ki, İmran Qasimov onu adi tərəziyə qoyur, keyfiyyət fərqi nəzərə almır.

Sadiq Əylislinin davranışındakı qəribəliyin səbəbini İmran Qasimov bilirdi. Yazıçılar İttifaqına xəbər çatmışdı ki, mərkəzi mətbuatda hekayəsi çap olunandan sonra Əylisli bərk lovğalanır, özünü dahi yazıçı kimi aparır, əsla çəkinmədən sinəsinə döyüb “mən dahiyəm” deyir. Bu, əlbəttə, görməmişlik idi. Belə baxanda, Litinstituda Əylisliylə eyni kursda, eyni qrupda oxuyan Qoca təxəllüslü gənc şirvanlı balasını daha çox tərifləyirdilər. Amma o lovğalanmır, özünü dahi kimi də aparmırdı. Düz də eləyirdi, nə böyük iş olub, müəllim tələbəni tərifləyər də, danlayar da.

Alkoqolizmin həyat tərzinə çevrildiyi Litinstituda sərxoşluqdan və depressiyadan aqlını itirmiş tələbə özünü yataqxananın beşinci mərtəbəsindən atmırdısa, yaxud venasını kəsib həyatına qəsd etmirdisə, o artıq yaxşı tələbə sayılırdı. Əgər o tələbə sərxoşluqdan ayılıb özünə gələndə ala-babat bir şeir, yaxud hekayə yazırdısa, institut rəhbərliyi bunu çox böyük sevinclə qarşılayırdı; yazı təriflənir, təbliğ edilir, Moskva mətbuatında çap olunurdu. Əylislinin Moskvada çap olunmuş hekayəsi də bu qəbildən olan bir yazıydı. Ona görə də İmran Qasimov yumora keçdi:

– Dahilər də ev istəyir?

– Nə olar, dahiliyimi bir aylığa prokata verrəm. Evin orderini alanacan, – Əylisli dedi.

Yumor kömək etmədi. Lakin İmran Qasimov ruhdan düşmədi. Həmin vaxt mənzil məsələsiylə əlaqədar olaraq üç-dörd nəfər başqa adam da katiblə danışmağa gəlmişdi və onlar dəhlizdə dayanıb növbə gözləyirdilər.

– Dahiliyini bunların hansına prokata verəcəksən? – İmran Qasimov dəhlizdəki gənclər tərəfə işarə edərək dedi.

– Bunlara yox. Mən öz dahiliyimi şəxsən sizə prokata verəcəyəm. – Əylisli gözlərini qırpmadan dedi.

İnsanın bu qədər həyasız danışdığını İmran Qasimov birinci dəfə görürdü. Bu yastı-yapalaq, abırsız məxluqla danışmaq mənasız idi; ona elə gəldi ki, bir dananın başına kəndir bağlayıb darta-darta gətirib onun kabinetinə salıblar, dana bu saat buynuzlayıb yazı stolunu çevirəcək, kitab şkaflını aşıracaq, soncuxlayıb hər şeyi alt-üst edəcək. Kişi, ilan sancmış kimi, sıçrayıb ayağa durdu. Əylisli bunu gözləməirdi – bərk qorxdu. Elə bildi bu cür sıçrayıb ayağa durmaqda katibin fikri var: stolun üstündəki külqabını götürüb onun başına çırpacaq, üstəlik də “Rədd ol burdan, heyvanın biri heyvan!” deyəcək. Sonra da dəhlizdə dayanıb növbə gözləyən cavanların iştirakıyla bir akt yazacaq ki, iş vaxtı gəlib kabinetdə məni təhqir etdiyi üçün zəruri özünümüdafiə tədbirinə əl atmalı oldum...

Məsələni qəlizləşdirən bir məqam da oydu ki, Sadıq Əylisli lap elə bu yaxınlarda partşkolanın yataqxanasında sakinləri təhqir edib, sərxoş vəziyyətdə dava saldığı üçün milis şöbəsinə aparılaraq KPZ-yə salınmış, bir sutka saxlanıldıqdan sonra evə buraxılmışdı. – Həddən ziyadə gərgin bir məqamda o hadisə yadına düşən kimi Sadıq vahimə basdı, öz-özünə dedi: “Məni əcəl hərləyir!”

Partşkolanın yataqxanasında, həqiqətən, ciddi bir qarşıdurma olmuşdu. Xaraktercə qorxaq adam olan Sadıqın dörd nəfər saz oğlanla kəllə-kəlləyə gəlməyi təəccüblüydü. Hadisənin özünə gəlincə, həm qərribəydi, həm də gülməli.

Həmin vaxt partşkolanın yataqxanasında məskunlaşmış Sadıq Əylisli növbəti əsəri – ilk şedevri üzərində işləyib yorulmuşdu. Günorta vaxtı yataqxanadan çıxdı ki, bir az gəzib-dolansın, həm də nahar eləsin. Birinci mərtəbəyə düşüb qapıya tərəf gedəndə gördü ki, dörd-beş tələbə foyədə televizora baxır və nə barədəsə danışır, arada bərkdən gülürlər. Sadıq qulaq kəsilib dinşədi. Məlum oldu ki, bu oğlanlar təzəlikcə vəzifədən çıxarılmış Xruşşovdan danışır, məsxərəyə qoyub gülürlər. Sadıq incidi, hətta qəzəbləndi. Çünki Xruşşovun hakimiyyətə olduğu dövr onun üçün çox əlamətdar olmuşdu: Universitetə qəbul olunub, oranı bitirdikdən sonra Litinstitutda təhsilini davam etdirib, Moskva mətbuatında hekayəsi çap olunub...Sadıq hesab edirdi ki, Stalin əlli üçüncü ildə ölməyib on il çox yaşasaydı, yaxud o ərəfədə hakimiyyətə Xruşşov yox, başqa adam gəlsəydi, həyatındakı əlamətdar hadisələrin heç biri baş tutmayacaqdı. Doğma ata da adama bu qədər yaxşılıq eləmir. Sadıqın atası yox idi və Xruşşovu bir növ özünə ata hesab edirdi. Ona görə də hırtıl-daşa-hırtıl-daşa Xruşşovu məsxərəyə qoyan tələbələrədən əməlli-başlı incidi. Ayaq saxlayıb oğlanlara tərəf tərs-tərs baxdı. Lakin bundan artı-ğına gücü çatmadı.

Sadıq bir saatdan artıq şəhərdə gəzdi. Qəzəbi soyumaq bilmir, əksinə, daha da kükrəyirdi. Yox, bu heyfi o əclaflarda qoymaq olmaz. Elə bu gün nəsə eləmək lazımdır. Zəif adamlar dalaşmazdan əvvəl içirlər ki, ürəklənsinlər, – Sadıq da nahar vaxtı iki yüz qram araq içdi. Araq, həqiqətən, onu ürəkləndirdi. Amma bir iş də var: arağın qazı yataqxanaya

çatanacan qalacaqmı? Bərayi-ehiyat, yeməyin üstündən yüz qram da içib yataqxanaya getdi.

Oğlanlar düz elə bayaqkı yerdə oturub televizora baxa-baxa söhbət edirdilər. Sadıq, düzü, bilmədi onlar indi nə barədə danışırlar. Amma bunun elə bir əhəmiyyəti yoxdur, əsas odur ki, iki saat əvvəl bu əclaflar Xruşşovu məsxərəyə qoyub gülürdülər. Arağın qazıyla cəsərlənmiş Əylisli oğlanların üstünə yeriyib dedi: “Ağzınızı allah yoluna qoyub nə qırıldışırsınız, ə, qurumsaq gədələr?”

Oğlanların üçü oturmuşdu, biri ayaq üstəydi. Oturanlardan biri dərhal sıçrayıb ayağa durdu, Sadıqın yaxasından yapışıb köynək qarışıq pencəyi burmatlayıb sıxdı və qəzəblə dedi:

– Qurumsaq köpəyoğlu, nə dedin? Sənin belə-belə...

Qəzəblənmiş oğlanı tələbələrin ikisi tutdu; bilirdilər ki, dəliqanlıdı, əlindən xata çıxacaq. O biri oğlan isə Sadıqın qolunu burub qapıya tərəf itələdi, yataqxanadan çıxarıb qapını bağladı. Cəftəni vurub dərhal da foyədəki telefonla milisə zəng vurdu.

Sadıq dəm idi, incimişdi, qəzəbliydi. Belə bir vaxtda onu yataqxanadan çıxarıb içəri buraxmırdılar. Oydu ki, kükrəyib coşmuşdu və artıq özünü-sözünü bilmirdi: qışqıra-qışqıra küçədə ədəbsiz söyüşlər söyür, tələbələri hədələyirdi. Arada yaxınlaşıb yumruğuyla qapını döyəcləyir, “Qapını aç! Aç, dedim sənə, köpəyoğlu! Bura sənin dədəyin evi deyil, hökumətin yataqxanasıdır. Aç qapını!” deyib qışqırır, əlləri ağrıyanda qapını təpikləyirdi.

Küçədən keçən adamlar dayanıb baxır, təəccüblərini gizlədə bilmirdilər. Sadıqsa meydan sulayır, söyüb-sula-

yır, asıb-kəsirdi. Qəflətən bir milis maşını böyürdən çıxıb Sadıqı apardı. Tələbələrin zəngi və şifahi şikayəti əsasında, Sadıq Əylisli sərxoş vəziyyətdə adamları təhqir etdiyi və dava saldığı üçün milis şöbəsinə aparılıb KPZ-yə salındı.

Üzərində işlədiyi kitabdan – ikinci şedevrdən – əvvəl yazdığı kitabda o xoşagəlməz hadisəni sonralar yada salan Əylisli özünü haqq-ədalət uğrunda çarpışan qəhrəman kimi təqdim edir; sən demə, partşkolanın yataqxanasında baş vermiş insident, əslində, diktatura tərəfdarı olan bir qrup stalinçiyə demokratik fikirli gənc yazıçının mübarizəsiymiş. Sonra yazır ki, milis şöbəsinə aparılıb bir sutka KPZ-də saxlanıldıqdan sonra onu sakitcə açıb buraxıblar. Amma elə deyil.

Sadıqı milis maşınına basıb şöbəyə apardılar, KPZ-yə saldılar. Xəbər sahə müvəkkilinə çatdı və o, dərhal yataqxanaya gedib hadisə iştirakçılarını, şahidləri, komendantı danışırdı. Topladığı material əsasında şöbə rəisinə məlumat verdi. Sadıq Əylisli öz izahatında yazmışdı ki, yazıçıydı. Sahə müvəkkili izahatı oxuyanda təəccübləndi, Sadıqın özüylə danışib dəqiqləşdirmək istədi.

– Doğrudan, yazıçısan? – sahə müvəkkili soruşdu.

– Yazıçıyam, özü də kefin istəyən yazıçıyam, – Əylisli dedi.

– Nə danışırısan! Birdən dahi-zad olarsan...

– Dahiyəm. Əlbəttə, dahiyəm.

– Heç oxşamırsan...

– Dahinin buynuzu olur?

– Buynuzu olmur, amma...

Sahə müvəkkili Yazıçılar İttifaqına zəng vurub dedi ki, sizin yazıçılardan biri sərxoş vəziyyətdə xuliqanlıq eləyib, dava salıb... Belə vaxtlarda hamı yaxasını qırağa çəkir. Yazıçılar İttifaqının rəhbərliyi də elə elədi: sahə müvəkkilinə dedilər ki, İttifaqın üzvləri arasında Sadıq Əylisli adlı adam yoxdur.

Sahə müvəkkili qısa vaxtda çox iş gördü. Çünki partşkolanın tələbələri xuliqanın cəzalandırılmasını tələb edirdilər. Gələcəyin rəhbər işçiləriylə zarafat etmək olmazdı. Ona görə də sahə müvəkkiliylə şöbə rəisi bərk əl-ayağa düşmüşdülər... Hadisə çözüldükcə qəlizləşir, hətta siyasi xarakter alırdı. Yazıçı sərxoş vəziyyətdə xuliqanlıq eləyib, hadisə partşkolanın yataqxanasında olub. Hadisəni törədən iddia edirdi ki, tələbələr Xruşşovu təhqir edir, məsxərəyə qoyurdular, mən dözmədim, dedim, Xruşşov ağsaqqal kişidi, on il bu ölkəyə rəhbərlik eləyib, onunla nə işiniz var? Elə deyən kimi dörd zırpı oğlan üstümə düşdü, tutub əl-qolumu burdular, təhqiramiz formada itələyib qapıdan çıxartdılar, daldan da bir təpik vurdular.

Təpik məsələsi, həqiqətən, olmuşdu: Sadıgın yaxasından yapışan oğlanı yoldaşları tutub saxlasalar da, son anda o dartınıb Sadığa daldan bir təpik vurdu. Lakin məsafə eləydi ki, təpik ancaq şalvara dəydi, Sadıgın bədəninə toxunmadı. Əslində, zərbə alınmamışdı və o barədə danışmaq, izahatda nəşə yazmaq düz deyildi. Sadıgı cəzalandırmaq istəyən oğlan dəqiq bilirdi ki, ayağı bədənə toxunmayıb, ona görə də tam əminliklə dedi: “Mən təpiklə onu vurub bədən xəsarəti yetirməmişəm. Amma bir halda ki, şikayətçidi, eybi yoxdu, qoy ekspert yoxlayıb rəy versin.”

Sahə müvəkkili bu məsələylə bağlı Sadıqı bir də sorğusual elədi:

– Təpik hara dəydi?

– Bura, – Sadıq sol əlini arxadan sol qılçın bədənə birləşdiyi yerə qoydu. – Təpik bura dəydi.

– Ağrıtdı?

– Öküz boyda gədənin təpiyi ağrıtmaz? Əlbəttə, ağrıtdı.

– Deməli, sənə bədən xəsarəti yetiriblər.

– Bəli.

– Onda səni ekspertizaya göndərməli olacam, – sahə müvəkkili dedi.

– Ekspertiza nədi?

– Yazdığın izahatdan belə çıxır ki, dalaşma vaxtı döyülməsən, səni təpiklə vurub bədən xəsarəti yetiriblər. O halda gərək səni ekspertizaya göndərək. Əzilən, cızılan, sıyrılan yerə orda baxış keçirir, şəklini çəkirlər, bədən xəsarəti barədə rəy verirlər. Biz də onu işə əlavə edirik. Bu, sənin xeyrinədi. Zərbə dəyibsə, hökmən izi qalır. Əgər ekspert sənənin bədənində qızartı, yaxud qaraltı görüb o barədə rəy versə, tələbələrin qanı getdi. – Sahə müvəkkili dedi və elə bildi Sadıq sevinəcək. Amma əksinə oldu: Sadıq tutulub qarqara qaraldı. Bir müddət dinmədi, sonra dedi:

– Bir o qalmışdı... Mən ekspertizaya getməyəcəm.

– Onda gərək izahatı təzədən yazasan; təpik barədə yazmayasan.

Sadıq fikrə getdi: təpik vurulubsa, onu niyə izahatdan çıxartmalıdı? Kim nə deyir-desin, sahə müvəkkili tələbələrin tərəfin saxlayır, Sadığa fırlıdaq gəlib izahatı dəyişdirmək istəyir.

– Yox, mən ekspertizaya getməyəcəm. Başqa izahat da yazmayacam. O gədə təpiklə məni vurubdu, bunu görənlər oldu: foyeni təmizləyən süpürgəçi gördü, təpik vuranın öz yoldaşları gördü.

Partşkolanın uşaqları daş atıb başlarını tutdular ki, gözü-nün içinəcən yalan deyir.

– Biz foyədə oturub televizora baxırdıq, – tələbələr sahə müvəkkilinə danışdırlar. – Bir də gördük qapı açıldı, bu gəldi. Özü də lül-qənbər, ayaq üstə dayana bilmir. Biz onu üzdən tanıyırdıq, bir də bilirik ki, kənar adamdı, burda müvəqqəti qalır. Həmişə özünü quzu kimi aparırdı. Bu dəfə düd deyənəcən içib, sir-sifət qızarıb çuğundura dönüb, it iyi verə-verə üstümüzə yeriyib yek kəlmə qayıdasan ki, burda nə qırıldışırsınız, ə, qurumsaq gədələr?! Matımız-qutumuz qurudu. Yataqxanadan çıxardıb qapını bağladıq, dedik, heç olmasa süpürgəçi qadınları, komendantı söyüb biabır eləməsin. Görəydiniz küçədə nə oyun çıxarırdı, necə söyüşlər söyürdü; qapını təpikləyir, az qalırdı yerindən çıxartsın. Camaat da dayanıb baxırdı. Yaxşı ki, milis məşını gəlib apardı, yoxsa bir Allah bilir daha nə oyunlardan çıxacaqdı.

Sahə müvəkkili tələbələri diqqətlə dinlədi, bəzi qeydlər də etdi. Sonra dedi:

– Düz deyirsiniz, uşaqlar, xuliqanlıq üstündə onu dama basmaq olar. Qanunu pozubdu, canı çıxsın cavab versin. Amma bu, yaman zibil işdi. Çünki onu törədən şər-xatadı. Onda bir sifət var, – üzlər olsun görməsin! Elə sırtılıb, elə sürtülüb, elə bil, bülövdü. Neçə ilin milis işçisi kimi, sizə deyirəm: eləsindən uzaq olun. Siz indi belə danışırırsınız, amma xəbəriniz yoxdu o nələr danışır; belə ki görürəm,

axırda sizi borclu çıxardacaq: məni döyüblər, təhqir ediblər, yataqxanadan bayıra atıblar, daldan bir təpik vurublar... Sizi qorxutmaq üçün demirəm, amma, həqiqətən, qəliz məsələdir; işin böyüməsi sizin xeyrinizə olmayacaq. Boş bir şeydi, amma... Belə baxanda bir qələtdi eləyib: içib, ağzına gələni danışib, biz də aparıb salmışıq KPZ-yə. Payını aldı – bəsidir. İt kimi peşman olub; bütün gecəni ac-susuz oturub, zülüm-zülüm ağlayıb. Bir tərəfdən də adamın yazığı gəlir: atası-anası yoxdu, yetimçiliyinən böyüyüb. Qanqarğışdı... Şəxsən mən də, şöbə rəisi də, yaşda sizdən böyük qardaş kimi, məsləhət görürük barışasınız. O da cavandı, siz də, gələcəyiniz var; barışın getsin... – Tələbələri bu cür yasalayıb sakitləşdirəndən sonra Saday Sadıqlını açıb azadlığa buraxdılar.

O hadisənin vurduğu yara qaysaq bağlamamış yeni qalmaqlar – Yazıçılar İttifaqında növbəti insident... Yox, deyəsən, Sadıq Əylislini, həqiqətən, əcəl hərləyir. Lakin Sadıq bərk qorxub büzüşsə də, gözlədiyi hadisə baş vermədi: İmran Qasimov külqabını onun başına çırpmadı.

– Uşaqlar, xahiş edirəm, inciməyin. Bu saat vəziyyət elədi ki, vaxtım şox azdı. Katibəyə tapşırıcam sizin siyahınızı tutsun, – Yazıçılar İttifaqının katibi üzünü dəhlizdə dayanıb gözləyən gənclərə tutub elə danışdı, sanki, ikinci addım o yanda oturmuş Əylisli adam deyildi, milçək idi və ona əhəmiyyət verməyə dəyməzdi. – Gün təyin edib sizi qəbul edəcəm. Mənzil məsələsi tələm-tələsik həll olunsa iş deyil. Arxayın oturub danışarıq. Oldumu? Yaxşı, sağ olun, mən getdim. – İmran Qasimov sözünü tamamlayıb dərhal da otaqdan çıxdı.

O vaxt Bakıda soyuq qarşılandığı üçün Sadıq Əylisli bərk qəzəblənmişdi. Elə o ovqatla da qərar verdi: elə bir əsər yazacaq ki, bütün dünya mat qalsın, hamı bir nəfər kimi desin: “Sən dahisən, bizim sözümüz yoxdur.” Mətbu yazılarında elə bu cür də yazır: bu əsərlə mən bütün dünyada məşhur olmaq istəyirdim.

İlk şedevri yazanda vaxt sarıdan problemi yox idi. İşlədiyi ermənicə “Kommunist” qəzetinin redaksiyasına əvvəlcə hər gün getsə də, tezliklə başa düşdü ki, buna ehtiyac yoxdur. Qrafiki dəyişib həftədə bir dəfə getdi. Amma, sən demə, bu özü də çoxdu və bunu nəzərə alıb, ayda bir dəfə – maaş almağa gedirdi. Şərait də əlaydı: partşkolanın yataqxanasında çiçək kimi tərtemiz, geniş və işıqlı bir otaqda tək qalırdı. Sakitliyə gəlincə, ona da söz ola bilməzdi: tələbələr bütün günü dərstdə, kitabxanada olurdular deyə, səs-səmir eşidilmirdi; arabir dəhlizləri yuyub-təmizləyən süpürgəçi arvadın vedrəsi danqıldayırdı, vəssalam. – Bax belə, hər şey var, aybaay maaşını alır, əla otaq və sakit şərait. Yazıçıya bundan artıq nə lazımды? Atalar demişkən, kor nə istər – iki göz, biri əyri, biri düz. Hər şey əlaydı, ancaq oturub işləmək lazım idi. Sadıq Əylisli də işləyirdi. Amma iş çox ləng gedirdi; görünür, şedevrlər elə bu cür də yazılır.

Yorulub əldən düşəndə durub şəhərə çıxırdı. Onda da vaxta qənaət edir, belə demək mümkünsə, bir gülləyə iki dovşan vururdu: şəhərdə gəzib-dolanırdı, yorulan kimi nahar eləyib dərhal da yataqxanaya qayıdırdı. Yemək yeyəndə, çay içəndə və gəzinti vaxtı hey fikirləşir, sanballı, dərin mənalı cümlələr düzəltməyə çalışırdı. Əsla şübhə etmirdi

ki, çox məsuliyyətli bir işə girişibdi, yazdığı hər cümlə söz sənətinə yeni bir töhvədir.

Həftələr, aylar keçdi. Gərgin iş hələ davam edirdi. Hər gün on dörd – on beş saat işləmək! Adam dəli olar. Amma Əylislinin vecinə deyildi, çünki gənc idi, canıbərk kənd uşağıydı, dözümlüydü, ona görə də işləyirdi. Heç vaxt belə gərgin işləməyib. – Gəncikən yazdığı şedevr onun yadında bu cür də qalıb: həddən ziyadə gərgin iş.

Hərdən də olurdu ruhdan düşür, əli işdən soyuyur, işləmək istəmirdi. Amma pessimizmə yol vermək olmazdı. Dərhal da toparlanmağa çalışır, özünə ürək-dirək verirdi: “Dahiliyi sübut etmək asan iş deyil, Sadıq, dözməlisən.” Uşaq vaxtı bibisinin yaxın rəfiqəsi Mərcan xalanın dediyi söz düşürdü yadına:

Sadıq bala – gül bala,
Manat verim xırdala.

O arvad Əylisdən deyildi, Ordubaddan və ətraf kəndlərdən gəlib barama fabrikində işləyənlərdən idi. Camaatın o arvadından xoşu gəlmirdi, deyirdilər, qəhbədi. Sadığın bibisi bu deyilənlərə fikir vermir, Mərcanla dostluq edirdi. Hava soyuq olanda isə Mərcana deyirdi: “Bu soyuqda nə təhər gedəcəksən, ay Mərcan? Getmə. Vallah, düz sözümdü, getmə, qal; bu gecə bizdə qal.” Mərcan Mədinənin sözünü yerə salmır, onlarda gecələyirdi. Evə girən kimi tumanın balağını qaldırıb çılpaq dalını peçin istisinə verir, qızdırırdı.

Camaat Mədinəyə də, Sadığa da deyirdi Mərcan qəhbədi, onunla oturub-durmayın. Mədinə söz altda qalmır, “Qəhbə

də, pozğun da sizsiniz ki, başqasına şər atırsınız” deyirdi. Amma, sən demə, Mərcan, doğrudan da, qəhbəymiş və fabrik bağlananda özü bunu etiraf etdi: işdən sonra o, uzaq yol keçib öz evinə getmirmiş, kənddən aralanan kimi yiyəsiz dərələrdə öz oynaşıyla – kənddə yerləşmiş hərbi hissənin əsgəriylə görüşürmüş. Sonra soldat şinelinə bürünüb yatır, səhər də durub elə ordan işə gəlirmiş. Hər halda, atalar düz deyir: el gözü – tərəzi gözü.

Dahiyanə əsər – bütün dünyanı fəth eləmək üçün yazılmış “Atalar və atasızlar” povesti artıq hazır idi. Qalırdı onu oxuyub qiymətləndirmək. Sonuncu cümləni yazıb nöqtə qoyan kimi o boyda əsəri oxuyub fikir söyləmək olmaz. Bir qədər fasilə vermək lazımdır. Əlyazması şəklində iki yüz səhifə olan povesti ayrıca bir qovluğa yığdı ki, növbəti gün səhər tezdən durub ayıq başla oxusun.

Adamın əlində çox qiymətli bir şey olanda qorxur, ağlına yüz fikir gəlir. Sadıq Əylislinin məskunlaşdığı tələbə yataqxanasında da çox qiymətli bir inci var idi. Alçağın biri bunu götürüb aparar! O qurumsaq gədələrdən nə desən çıxar... Dəhşətə bax, sən gecə-gündüz işlə, min bir əziyyətlə sədevr yarat, anası qoçağın biri də gəlsin aparsın, öz adına çap elətdirsin, dünya şöhrəti qazansın, tarixə düşsün! – Belə fikirləşib istədi gəzməyə çıxanda qovluğu da özüylə aparsın. Amma bu daha riskli məsələdi: yaddan çıxıb avtobusda, parkda, yeməxanada qalar...

Çox götür-qoydan sonra qovluğu açdı. Vərəqləri çıxarıb dörd yerə böldü, stolun üstünə dağılıb qalaq-qalaq yığılmış qaralama vərəqlərin arasında gizlətdi. Yenə ürəyi

sakitləşmədi. Amma bundan yaxşı nəşə bir şey fikirləşib tapmaq da çətin idi. Yox, ən yaxşısı budur: povesti heç kim bütöv halda ələ keçirdə bilməz. Qalaq-qalaq yığılmış qarama vərəqlər kimə lazımdı? Özü də kim nə bilir? Şedevr yazdığı barədə heç kimə heç nə deməyib. – Belə baxanda, kimin ağına gələr?

Nəhayət, qapını bağlayıb otaqdan çıxdı. Şəhərdə gəzdi, nahar elədi. Bufetdə yüz əlli qram araq da içdi. Fikri var idi axşam düşənəcən yataqxanaya getməsin, Amma qəflətən fikrini dəyişdi: şəhərdə çox ləngimək düz deyil. Günortadan sonra tələbələr dərindən çıxıb yataqxanaya qayıdırlar, həmin vaxt otaqda olsa yaxşıdı.

Səhərki gün yuxudan tez durdu. Özünü yaxşı hiss edirdi, beyni saat kimi işləyirdi. Dərhal işə başladı. Çay hazır olanacan əlli səhifə oxudu. Oxuyurdu, fəqət heç nə hiss etmədi. Oxuyub başa çatdığı səksən səhifə barədə nə yaxşı, nə pis bir fikir söyləyə bilmirdi. Oxuduqca onu vahimə basırdı. Artıq yarını keçib, yenə işıq görünür. Yazının dördüdə üçü oxunub, hələ də içini tərpədən bir şey hiss eləmir. Yaxşıca rəndələnib sığallanmış cümlələrdi, mübtəda, xəbər, təyin, tamamlıq, ara sözlər,... hər şey öz yerindədi. Amma bu ütülənmiş cümlələrdə həyat yoxdur; elə bil, onları insan yazmayıb, uzaqdan idarə olunan robotun pultundakı düyməni basıblar, o yazıb. Povestdə əlləməlik var, zəhlətökən uzunçuluq var, murdar söz oyunu var, estetika yoxdu, poeziya yoxdu; kobud taqqıltı, guppultu var, harmoniya yoxdu, “Kommunist” qəzetinin baş məqaləsi də bundan yaxşıdı... Bəlkə, tələsməyə, povesti oxuyub başa çıxmaq, sonra fikir söyləmək?

Bu da son – povest oxundu. Amma bu, bədii əsər deyil. Aman, Allah, rəzalətə bax, şedevrliyi bir yana, babat bir povest də alınmayıb! Özü də sinəsinə döyüb “mən dahiyəm” deyir. Başqa yerdə, başqa adamlara dedikləri bir yana, gedib Yazıçılar İttifaqında İmran Qasımova deyir evin orderini alanacan dahiliyimi sənə prokata verəcəm... Elə deyə-deyə özünü dilə-dişə saldı, gözə gətirdi. Dahiliyini ona-buna prokata verənin yazdığı da belə olar...

Ey, bir dayan. Sən birinci dəfədi şedevr yazırsan, bu işdə təcrübən yoxdu. Bu povest əvvəlkilərə oxşamır, fərqlidi. Düzdü, fərqlidi, amma bilinmir nədi. Bəlkə də, şedevrdi; bəlkə də, filkinogrammadı. Hər nədi, artıq yazılıbdı, özü də bu, tematik plandadı. Vaxt itirmədən povesti nəşriyyata aparmaq lazımdı.

Sadıq Əylisli yeni yazdığı povesti makinada çap edərək “Azərnəşr”ə getdi. O vaxt “Azərnəşr”də bədii ədəbiyyat redaksiyasının müdiri şair Məmməd Araz idi. Məmməd Arazla Əylisli dost idilər: həmyerli və dost. Dost kimi də görüşüb hal-əhval tutdular. Müdirin vaxtı az idi deyə, söhbəti çox uzatmayıb mətləbə keçdi:

– Deyəsən, təzə yazı gətirmisən, – Məmməd Araz belə deyib stolun üstündəki qovluğa işarə elədi.

– Hə, Məmməd, təzə bir povest yazmışam. Baxın, bəyənsəniz, çap eləyin.

– Mənə qalsa povesti elə burdan birbaşa çapa göndərəm. Amma qayda var, redaktor yazını oxumalıdı. Sənin povestini ən yaxşı redaktorumuza – Əminə xanıma verəcəm. Zəhmət olmasa, bir həftədən sonra gəl.

Əylisli səksəkə içində altı gün gözləyib yeddinci gün “Azərnəşr”ə getdi. Povest hələ oxunmamışdı. Məmməd Araz dedi ki, Əminə xanım məzuniyyətə çıxıb, povesti Əzizə xanıma vermişəm; zəhmət olmasa, iki gündən sonra gəl. Bir halda ki, Məmməd belə məsləhət bilir, deməli, iki gün də gözləmək lazımdır.

Əylisli iki gündən sonra nəşriyyata getdi. Məmməd Arazın kefi yox idi. Özü də nəsə qəribə danışdı, dedi ki, Əzizə xanım xəstələnibdi, bülletendədi, yazını Zəkiyyə xanıma vermişəm; zəhmət olmasa, sabah elə bu vaxt gələrsən. Əylisli hirsləndi, amma üzə vurmadı. Digər tərəfdən, şübhələndi: deyəsən, bunlar da başa düşüblər..., povesti çap etmək istəmirlər.

Səhərki gün Əylisli növbəti dəfə nəşriyyata getdi. Allaha şükür, Zəkiyyə xanım nə məzuniyyətə çıxıb, nə də xəstələnib. Budur, özü də gəldi. Yazını oxuyubdu, amma deyir ki, tanınmış qələm sahiblərindən biri povestə rəy verməlidir. Təklifi Məmməd Araz da bəyəndi. Qalan iş isə müəlliflikdi: gərək qovluğuna qoltuğuna vurub qapı-qapı düşsün, tanınmış qələm sahiblərindən birinə versin, müsbət rəy alsın. Povest yalnız bundan sonra çap oluna bilər. – Deməli, belə çıxır ki, nəşriyyat yazını bəyənmir. Hətta məsələ o qədər qəlizdir ki, Əylislinin yaxın dostu Məmməd Araz da risk eləyib povestin çapına icazə vermək istəmir; istəyir kimsə başqa bir adam zəmin dursun, məsuliyyəti öz üzərinə götürsün.

Əylisli adam tapıb povesti Rəsul Rzaya çatdırdı. İki gündən sonra getdi ki, görsün nə oldu, rəy yazılıbmı. Rəsul Rza dedi povesti oxumuşam, hadisələr kino lentisi kimi gəlib

adamın gözü önündən keçir; amma bu saat işim başımdan aşır, rəy yazmağa vaxtım yoxdu. Əylisli öz şedevrini – bütün dünyanı fəth etmək üçün yazdığı povesti qoltuğuna vurub suyu süzülə-süzülə yenidən “Azərnəşr”ə getdi, vəziyyəti Məmməd Araza danışdı. Məmməd Araz çaşılıb qalmışdı, bilmirdi neyləsin. Elə bu məqamda Zəkiyyə xanım da gəldi. Üçü oturub fikirləşir, baş sındırırdılar. Çıxış yolunu Zəkiyyə xanım tapdı, dedi ki, povesti rəsmi məktubla birlikdə tənqidçi Məmməd Cəfərə vermək lazımdır. Məmməd Araz təklifi bəyəndi.

Məmməd Cəfərin povesti oxuyub rəy yazmağı bir həftə şəkdə. Həm də təsadüfən elə oldu ki, rəyi o, müəllifin özünə verdi və dedi, bunu Məmməd Araza çatdır. Sadıq Əylislinin əlləri əsir, ürəyi şiddətlə döyünürdü: görəsən, başıbəlalı povestə tanınmış tənqidçi necə rəy verir? Rəy əlyazması şəklindəydi. Əylisli xəlvət bir yerə çəkilib oxumağa başladı. İlk yeddi səhifədə povestin personajları səciyyələndirilirdi. Sonrakı üç səhifədə Məmməd Cəfər, belə demək mümkünsə, povesti yıxıb sürümüşdü. Axırını iki səhifədə isə əsərin dil xüsusiyyətləri və təbiət təsvirləri barədə danışılırdı. Əsas məsələ səkkiz, doqquz və onuncu səhifələrdəydi: bu üç səhifədə povestə ölüm hökmü yazılmışdı. Povest bu rəylə çap oluna bilməzdi. Vəziyyət çox pis idi: tematik planda olan povest o qədər zəif idi, elə bərbad yazılmışdı, heç kim onu bəyənmirdi; bütün dünyanı fəth etmək üçün yazılmış “şedevr” cındır çarıq kimi ortada qalmışdı, onu ancaq zibilliyə atmaq lazım idi... Əylisli qəm dəryasına qərq olub qalmışdı. Handan-hana dillənib öz-özünə dedi: “Bu da üçüncü.” – Ədəbi yaradıcılığa başlayan

dan bəri üzləşdiyi çətinlikləri o, iki mərhələyə bölmüşdü: ilk yazısı mətbuatda çap olunana qədərki dövr və Litinstitutun poeziya şöbəsində oxuduğu müddətdəki çətinliklər. Bunlar hamısı çap olunmaqla bağlı problemlər idi.

Universitetin filologiya fakültəsində oxuyan Sadıq şair olmaq istəyirdi; özü də adi şair yox, sinəsi orden və medallarla dolu deputat-şair, nazir-şair, sözün qıyası, əsl sovet şairi. Əsla qəbahət deyildi və Sadıq da şair olmaq istəyirdi. Sadıq şair olmaq istəyirdi, amma şeir yazı bilmirdi. Məşhur bir kəlamda deyildi ki, istəyirdi, amma bacarmırdı. Ona görə də yazıları çap olunmurdu. Sadıqın şeirlərində həddən ziyadə uzunçuluq var idi – hər şeir orta hesabla iki yüz sətir olurdu. Hətta bu iki yüz sətirdə də onun nə demək istədiyi aydın olmurdu, çünki özü də bilmirdi nə yazır. Bir onu bilirdi ki, sətirlərdə hecaların sayı bərabər olmaqla yanaşı, onlar həm də həmqafiyə olmalıydılar. Tələbə yoldaşları onu lağa qoyub deyirdilər öz boyuna görə yaz, – balacaboy idi, ona işarə vurub demək istəyirdilər qısa yaz. Arada hekayə yazırdı. Hekayələrini də çap eləmir dilər və belə getsə, deputat-şair olmaq istəyi baş tutmayacaq. Lakin qəflətən vəziyyət dəyişdi.

Böyük bir zal adamla doluydu. Tanınmış ziyalıların yaradıcı gənclərlə görüş keçirilirdi. Tədbirə dəvət olunanlar arasında Sadıq da var idi. Düzdür, o vaxt onun mətbuatda çap olunmuş yazısı yox idi, amma filologiya fakültəsində hamı bilirdi ki, Sadıq şeir yazır, arada hekayə də yazır. Oydu ki, dekanata gəlmiş dövətnamələrdən birini də Sadığa verdilər.

Tədbirə hələ üç gün var idi. Dəvətnaməni alan kimi Sadıq məxsusi olaraq orada oxumaq üçün bir şeir yazdı. İlk variantda şeir iki yüz əlli altı misraydı. Sadıq iki gün çalışıb qrammatik səhvləri düzəltdi, ixtisarlar edib misraların sayını yüz on yeddiyə endirdi və “Cənublu sevgilimə” adlandırdığı məhəbbət şeirini götürüb tədbirə getdi.

Odlu-alovlu nitqlər söylənilir, tanınmış şairlərin şeirləri əzbərdən deyilirdi. Öz yazdıqlarını oxuyanlar da var idi. Tədbirin aparıcısı çıxış edəcək növbəti adamın adını elan etdi:

– Söz verilir Azərbaycan Dövlət Universitetinin tələbəsi Sadıq Əylisliyə.

Sadığın çox bərhad və həddən ziyadə uzun şeiri heç kimin xoşuna gəlməsə də, hamı dinməzcə oturub qulaq asırdı; başqa cür mümkün də deyildi, çünki bu, dövlət tədbiriydi. Rəyasət heyətində tanınmış qələm sahibləriylə yanaşı Mərkəzi Komitənin məsul işçisi də əyləşmişdi. Sadığın sicilləmə şeiri acı bağırsağ kimi uzanır, adamları yuxu basırdı. Amma yatmaq da olmazdı, çünki bu, dövlət tədbiriydi, hər kəs diqqətlə qulaq asmalı, çıxışın sonunda əl çalmalıydı. Sadığın məhəbbət şeiri sona çatmaq üzrəydi. Nəhayət, o:

– Qurumasın qoy Araz, Arazın çoxdur barı,

Qurusun kapitalizmin bütün qan damarları! – deyib çıxışını yekunlaşdırdı.

Zalda oturanlar əl çaldı. Rəyasət heyətində oturanlar da əl çaldı. Heç kimin gözləmədiyi halda Mərkəzi Komitənin məsul işçisi əl çala-çala ayağa durdu. Sadığın məhəbbət şeirindəki son cümlədə ifadə olunan fikir – kapitalizmin

bütün qan damarlarını dondurub axırına çıxmaq – Sov. İKP-nin əsas strategiyasıyla üst-üstə düşürdü və bunu kim bilməsə də, Respublikanın baş ideoloqu yaxşı bilirdi, ona görə də əl çala-çala ayağa durdu. Vəziyyəti belə görən Rəyasət heyətində əyləşmiş digər adamlar da ayağa durdular. Zalda oturanlar da ayağa durdular. Bütün zal ayaq üstə dayanıb Sadıqı alqışlayırdı.

Zalda mətbuat işçiləri də var idi. Səhərki gün tədbir barədə yazan bütün qəzetlər Sadıqın adını çəkir, məqaləyə onun məhəbbət şeirindəki sonuncu misraları da əlavə edirdilər:

“Qurumasın qoy Araz, Arazın çoxdur barı,
Qurusun kapitalizmin bütün qan damarları!”

Tədbir barədə hazırlanmış reportaj radioda səsləndi. Sadıqın məhəbbət şeiri bütövlükdə olmasa da, sonuncu iki misra Azərbaycana yayıldı, qonşu məmləkətlərdə də eşidildi. Sadıq heç gözləmədiyi halda uğur qazanmışdı. Özü də bu, ayrı aləm idi: onun adı neçə qəzetin səhifəsinə düşdü, necə lazımdı tərifləndi. Hələ radio... Sadıq artıq məşhur idi (ortada isə nə şair var idi, nə də şeir). Çap oluna bilməmək sindromu artıq sınımışdı. Bununla da çətinliklər dövrünün birinci mərhələsi başa çatdı.

Az keçmədi ki, Sadıqın bəxti növbəti dəfə gətirdi. O, Universiteti bitirdiyi il Moskvadakı Qorki adına ədəbiyyat institutunda – Litinstitutda – təhsil almaq üçün azərbaycanlılara ayrılan kvota artırıldı. Siyahı tərtib olunanda “Cənublu sevgilimə” şeirinin müəllifi də yada düşdü,

onun adını da siyahıya saldılar. Deputat-şair olmaq eşqiylə alışıb-yanan universitet məzununa bundan artıq nə lazım idi? – Sadığın uçmağa qanadı yox idi.

Litinstitutun poeziya bölməsinə qəbul olunan Sadıq Əylisli üçün başlanğıc çox uğursuz oldu. Bununla da onun karyerasında ikinci çətinlik dövrü başladı. O boyda institutun şairlik fakültəsində oxuyasan, seminar rəhbərinin xoşuna gələn iki kuplet babat bir şeir yaza bilməyəsən, – böyük dərdi, hətta biabırçılıqdı. Bu, təxminən o deməkdir ki, universitetin riyaziyyat fakültəsində oxuyan tələbə adi birməchullu tənliyi həll edə bilmir. Məsələn qəlizləşdirən bir məqam da oydu ki, Sadıqla eyni kursda, eyni qrupda oxuyan azərbaycanlı tələbəni – özü cavan oğlan olsa da, nəyə görəsə “Qoca” təxəllüsü götürmüş şirvanlı şairi – müəllimlər hər gün tərifləyirdilər, hətta onun şeirlərini mərkəzi mətbuatda çap etdirmək üçün rus dilinə tərcümə etməyə başlamışdılar. Sadıqı qaramat basmışdı, vəziyyət çox pis idi. Müəllimlər də görürdülər ki, Sadığın poetik qabiliyyəti yoxdur; o, bacarmadığı bir işə girişib. Lakin Sadıqı itirmək istəmirdilər.

Əslində, Litinstitut diplomlu şair və yazıçı yox, diplomlu ideoloq hazırlayırdı. Sovet ideologiyasını milyonların beyninə yeridib insanları manqurtlaşdırmaq üçün sovet dövlətinə yaxşı ideoloqlar lazım idi. Hər oxuyan Molla Pənah olmaz, Litinstitutu bitirən hər kəs də yaxşı ideoloq olmurdu. Kriteriyalara cavab verən gəncləri diqqətlə seçir, xüsusi qayğıyla əhatə edirdilər. Onların yazılarını mərkəzi mətbuatda çap etdirir, tərifləyirdilər. Bununla da gələcək ideoloqların qoltuğuna qarpız verir, cəmiyyəti isə onların

imzalarına alışdırırdılar. Əgər o adam rus deyildisə – beləsi daha yüksək qiymətləndirilirdi – onun yazıları rus dilinə tərcümə olunurdu; üzərində yaxşıca işləyib elə düzəldir, elə şəklə salırdılar, müəllif özü öz yazısını tanıya bilmirdi. Sonra o yazılar Moskva jurnallarında çap olunurdu və bununla da sovet ədəbiyyatının zirvələrinə aparan yolda yaşıl işıq yanırıdı.

Gələcəyin ideoloqu kimi, bütün kriteriyalara cavab verən – poetik istedadı olmasa da – tələbələrədən biri də Sadıq Əylisli idi. Azərbaycanlı tələbələr arasında beləsinə birinci dəfə rast gəlinirdi. O birilərini şirnikdirib nə qədər sıxsan da, çox dərinə getmək olmurdu; o gənclərin hamısında vətən məhəbbəti, xalqa sədaqət, dilə, milli adət-ənənələrə sarsılmaz bağlılıq var idi. Sadıq isə tam fərqliydi; o elə bir xammal idi, ondan nə desən düzəltmək olardı, hər şey ustanın istəyindən asılıydı. Ona görə də Sadıq Əylislini əldən buraxmaq olmazdı.

Müəllimlərin məsləhətiylə Sadıq ixtisasını dəyişib nəsr bölməsinə keçdi. Amma bərk qorxuya düşmüşdü: yenə bir şey alınmasa... Deyir, eşşəyi minmək bir ayıb, düşmək də bir ayıb, – aləmə düy vurulub ki, Sadıq Moskva kimi yerdə şairlik institutunda oxuyur, o da gəlib burda ilişib, əl-qolu bağlanıb.

Sadıq gecə-gündüz çalışır, uzun-uzun hekayələr yazırdı. Seminar rəhbəri sətiri tərcümənin bir-iki səhifəsini oxutdurub qulaq asır, səhifələrin ümumi sayını soruşur, “niçəqə sebe!” (dədə, vay!) – deyib, bu boyda həngamənin sonda nə ilə nəticələndiyiylə maraqlanır, üz-gözünü turşudub başını bulayırdı, yəni ki, boş şeydi, xoşuma gəlmədi. Lakin

çəkilən zəhmət, axır ki, bəhrəsini verdi: günlərin birində seminar rəhbəri “Nu eto yeşşo niçeço” (Belə də, pis deyil) – deyib Sadıqın hekayəsini bəyəndiyini bildirdi. O vaxt Litinstitutda bədii tərcümə praktikasından dərs deyən Tamara Kalyakina hekayəni rus dilinə tərcümə etdi. Tədris prosesinə cəlb olunmuş rus yazıçılarından biri hekayəyə yaxşıca əl gəzdirib, demək olar ki, onu təzədən özü yazdı. Hekayə Moskva mətbuatında çap olundu. Bununla da Sadıq Əylislinin yaradıcılıq yolunda üzləşdiyi ikinci çətinlik dövrü başa çatdı. Gənc yazar əmin idi ki, üçüncü dövr olmayacaq; yəni, el misalında deyildiyi kimi, atalar üçəcən deyib. Amma söz var, deyir, sən saydığını say, gör fələk nə sayır.

Məmməd Cəfərin yazdığı rəyi oxuyub qəm dəryasına qərq olmuş Sadıq Əylisli acı təəssüf hissiylə “Bu da üçüncü!” deyib pıçıldadı. Adi pıçıltı deyildi bu, Sadıq inləyirdi. Sən demə, onun əsla gözləmədiyi halda üçüncü çətinlik dövrü başlayıb, özü də bu gün yox, “Atalar və atasızlar” povestini yazıb bitirdiyi gündən, bəlkə də, yazmağa başladığı gündən başlayıb, neçə müddətdi davam edir, nə vaxt bitəcəyisə bilinmirdi.

Sadıq dalda bir yerdə oturub əlində tutduğu vərəqlərə baxırdı. Çox baxdı. Çıxış yolu görməsə də baxırdı. Nə qədər qərribə olsa da, birdən üzü güldü. İdeya! Həqiqətən, düz deyirlər: axtaran tapar. Sadıq da tapdı.

Məmməd Cəfərin yazdığı “ölüm hökmü” eləydi, onun nə əvvəlki, nə də sonrakı səhifələrlə heç bir əlaqəsi yox idi.

O yeri mətndən çıxartmaq su içimi qədər asan məsələydi. Çünki “ölüm hökmü” səkkizinci səhifənin lap əvvəlindən başlayıb onuncu səhifənin düz sonunda bitirdi, – Əylisli də bunu gördüyü üçün sevinir, üzü gülürdü. Dərhal da o mənfur üç səhifəni ayıraraq qırağa qoydu. Məmməd Cəfərin yazdığı rəyi təzədən oxudu: pis mənada yozula biləcək heç nə yox idi. Əla! Lakin kiçik bir kosmetik əməliyyata da ehtiyac var. Döş cibindən qələmi çıxarıb səhifələrdə düzəliş elədi. Vəssalam. Daşdan keçən rəy hazır idi.

Ölü povestə Məmməd Cəfərin yazdığı müsbət rəyi oxuyan Məmməd Araz təəccübləndi. Amma dinmədi, öz-özünə “Babalı Sərvərin boynuna” deyib, yazını mətbəəyə göndərdi. Bir aydı yediyi-içdiyi burnundan gələn Əylisli də axır ki, rahat nəfəs aldı və o darımaçıda özünə söz verdi ki, bir də heç vaxt şedevr yazıb bütün dünyanı fəth etmək fikrinə düşməyəcək.

“Atalar və atasızlar” povesti çapdan çıxandan sonra öz yazdığı rəyi oxuyan Məmməd Cəfər mat qaldı. İşə bax! O, kiçik bir ehtiyatsızlığa yol verib: yazdığı rəyi makina-da çap etdirməmiş, əlyazması şəklində müəllifə verib ki, bunu Məmməd Araza çatdır, yazıçı da bu fürsətdən peşəkar oğru kimi, çox məharətlə istifadə edib... Lakin artıq gecdi, Əylislini ifşa etmək Məmməd Cəfərin öz adına da ləkə gətirə bilər: onu ən azı məsuliyyətsizlikdə ittiham edə bilərlər. Sonra nə olacaq? Bu da bilinmir. – Məmməd Cəfər belə fikirləşib dinmədi. Amma yeri gəldikcə Əylislini yıxıb sürüyürdü; onun işlətdiyi fırılacaq barədə yazmasa da, etibar etdiyi adamlara danışmaq ürəyini boşaldırdı. O sirri ki başqaları da bilir, o, artıq sirr deyil.

“Cənublu sevgilimə” adlı məhəbbət şeiriylə ədəbiyyata gələn Əylisli tükənmişdi, bir yazıçı kimi artıq ölmüşdü. Onun ölüm tarixi də məlumdur: 1967-ci il. Nə baş verdiyini Əylisli özü də yaxşı bilirdi. (Sonralar mətbu yazılarının birində etiraf edirdi ki, “Tənha narın nağılı”ndan sonra diqqətəlayiq heç nə yaza bilməyib və bu da 1967-ci ilə təsadüf edir.) Cəmiyyət də bunu deyirdi. Lakin Əylisli razılaşmır, əksinə, iddia edirdi ki, altmışıncı illərin ikinci yarısından sonra onun yaradıcılığında çiçəklənmə dövrü başlayıb. Həmin dövrdə yazdığı “Kür qırağının meşələri” povestini isə özünün ən yaxşı əsəri hesab edirdi.

“Kür qırağının meşələri” povestində altı il vətəndən ayrı düşüb yenidən öz doğma kəndinə qayıdan keçmiş sovet əsgərindən bəhs olunur. İkinci Dünya Müharibəsi vaxtı dörd il sərəsər cəbhədə vuruşan Qədir dava qurtarandan sonra vətənə qayıtmaq istəsə də, mümkün olmur. Çünki müharibə vaxtı o, Belorusiyada bir qadınla tanış olub. Qədir evli kişidi, kənddə arvadı var. Lakin belorus qızı Marinaya olan məhəbbət onu Belorusiyada saxladı.

Qədir Belorusiyada yaxşı dolanırdı. İş var, ailə var, sevdiyi qadın var, övlad da var – Marinanın bir qızı olub, adını Leyla qoyublar. 1946-cı ildə ikinci uşaq doğuldu. Birinci övladına anasının adını qoyan Qədir ikinci qıza kənddəki arvadının adını qoydu – Səltənət. İkinci uşağın bir yaşı tamam olanda Qədir bərk darıxmağa başladı; bu, vətən xiffətiydi. Marina gördü ki, Qədirin vəziyyəti yaxşı deyil, belə getsə bu bədbəxtin ürəyi partlayacaq. Marina ağıllı qadın idi, vəziyyəti nəzərə alıb Qədirə dedi: “Belə yaşamaq olmaz. Sən get vətəninə, doğmalarınla görüş. Mən də

burdayam, heç hara qaçan deyiləm. Arada gəlib uşaqlara baş çəkərsən...” Qədir şələ-küləsini yığışdırıb vətənə gəldi. Əlbəttə, xoş gəlib, səfa gətirib.

Əylislinin yazdığından belə çıxır ki, Qədirin əsgərə getməyi 1941-ci ilin iyun ayında olub. Hərbi xidməti Belorusiyada keçib. Məlum olduğu kimi, elə həmin vaxt, 1941-ci il iyun ayının 22-də Almaniya SSRİ-yə hücum etdi. Hücum ölkənin qərbindən – Belorusiya tərəfdən başladı. Alman ordusu qərbdən şərqə doğru çox böyük sürətlə irəliləyirdi. Müharibə başlayandan beş gün sonra Belorusiyanın əksər əraziləri daxil olmaqla, paytaxt Minsk işğal olundu. Müharibənin on səkkizinci günü artıq Litva, Latviya və Belorusiya işğal olunmuşdu, Ukrayna və Moldovanın əksər əraziləri də düşmən əlinə keçmişdi.

Beləliklə, Belorusiya çox qısa bir müddətdə işğal olundu. O vaxt Belorusiyada 209 şəhər var idi. Alman faşistləri o şəhərlərin hamısını yerlə yeksan edib xarabaya çevirdilər. “Minsk şəhərini tanımaq olmurdu, – üç il işğal altında qaldıqdan sonra yenidən azad edilən şəhərin vəziyyətini marşal Jukov belə təsvir edir. – Mən yeddi il bu şəhərdə polk komandiri olmuşam. Şəhərin bütün küçələrini, əsas tikintilərini, parklarını, stadionlarını yaxşı tanıyıram. Artıq onlar yox idi. Hər şeyi dağıdıb yerlə yeksan etmişdilər, yaşayış kvartallarının yerində kərpic qırıqlarıyla örtülmüş xarabalıqlar görünürdü.” Qalan 208 şəhərin vəziyyəti də eynən Minskdəki kimiydi. O vaxt Belorusiyada 9200 kənd var idi. Alman faşistləri o kəndlərin hamısını dağıdıb yerlə yeksan etdilər. 692 kənd isə bütün sakinləriylə birlikdə məhv edildi, onlardan biri də Xatın kəndiydi.

Dinc əhali işğal zonasından çıxarılmalıydı. Lakin alman ordusu o qədər sürətlə irəliləyirdi, Qərb cəbhəsində vəziyyət o qədər gərgin idi, dinc əhalini təxliyyə etmək bir yana, sovet hərbi hissələri də imkan tapıb vaxtında geri çəkilə bilmir, əksər diviziyalar mühasirəyə düşüb məhv olurdu.

İşğal zonasında yaşlı kişi və qadınlar, bir də uşaqlar qalmışdı. Belarusiya artıq cəhənnəm idi. Cəhənnəmdən çıxma bilməyib orada yaşamaq məcburiyyətində qalmış binəvalar isə heç bir hüququ olmayan kölələr idi. Alman faşistləri o kölələrin başına it oyunu açdılar: beş-altı yaşlı qızlardan tutmuş səksən yaşlı qarılaracan, əllərinə keçən qadınların hamısını zorlayır, kimi harada və nə vaxt istəsələr yerindəcə gülləyirdilər. O kölələrin həyatı barədə yazan belorus yazıçısı Svetlana Aleksiyeviç 2015-ci ildə Ədəbiyyat üzrə Nobel mükafatına layiq görüldü. Svetlana Aleksiyeviçin qəhrəmanlarından biri deyir: “Biz hamımız analarımıza sığınmışdıq. Onlar hamını qırmadılar, kənd camaatının hamısını məhv etmədilər. Sağ tərəfdə dayananları seçib ayırdılar: uşaqları bir yerə, valideynləri başqa yerə topladılar. Biz fikirləşirdik ki, valideynləri güllələyib uşaqlara dəyməyəcəklər. Mənim anam da ordaydı. Anamsız yaşamaq istəmirdim; ağlayır, qışqırır, anamı istəyirdim. Axır ki, məni onun yanına buraxdılar. Anam məni görən kimi qışqırdı:

– Bu, mənim qızım deyil!

– Anacan, ana!

– Bu, mənim qızım deyil! Mənim qızım deyil...

Bax bu yadımda qalıb. Anamın gözü yaşla yox, qanla dolmuşdu. Qan dolu gözlər...

Məni dartıb harasa apardılar. Gördüm ki, əvvəlcə uşaqları güllələyirlər, sonra dayanıb baxırlar ki, görsünlər valideynlər əzab içində necə qovurulurlar. Mənim iki bacımı, iki qardaşımı da güllələdilər. Qucağında körpə uşaq tutmuş bir qadın var idi, uşaq butulkadakı suyu əmzikle sorurdu. Onlar əvvəlcə butulkanı gülləylə vurdular, sonra uşağı güllələdilər, sonra da gülləylə vurub ananı öldürdülər...”

Beləliklə, müharibə başlayan kimi Belorusiya cəhənnəmə çevrildi və düz üç il cəhənnəm olaraq qaldı. “Kür qırağının meşələri” povestində Əylisli Belorusiydan, cəhənnəmdən yazır. Ancaq onun Belorusiyası tam fərqlidi. Müharibənin qızğın vaxtında Belorusiyada hərbi xidmət keçən Qədirin vəziyyəti də lap yaxşıdı. Bütün sovet hərbi hissələri 1941-ci ilin iyun ayında Belorusiyanı tərk etsələr də Qədirin xidmət elədiyi polk öz daimi dislokasiya yerini tərk etməyib. Qədir özü də Belorusiyanı tərk etməyib, düz dörd il orada alman faşistləriylə vuruşub. Qədirgilin polku rayon mərkəzlərindən birindəydi. Rayon mərkəzi elə də böyük deyil, amma çox səliqəli və qəşəng bir şəhərdi. Qədir hər gün səhərdən axşamacan sinəsini qabağa verib əsl sovet əsgəri kimi vuruşur, axşamtərəfi polkun yerləşdiyi hərbi şəhərciyə qayıdır, yuyunub təmizlənir, yemək yeyir, istirahət edir ki, səhərki gün də alman tanklarına aman verməsin. İstirahət günləri Qədir komandirdən icazə alıb rayon mərkəzində gəzməyə gedirdi, – Əylislinin yazdıqlarına əsasən, belə bir nəticəyə gəlmək olar ki, Qədirgilin polku yerləşən rayon mərkəzi İkinci Dünya müharibəsi vaxtı əsla dağılmayıb, almanlar oraya nə bir bomba, nə də bir top mərmisi atmayıblar, şəhər sağ-salamatdı. Qədir də boş

vaxtlarında çıxıb o şəhərdə gəzib-dolanır, görməli yerlərə baxırdı. Şəhər öz adı həyat ritmiylə yaşayır, şəhər sakinləri sakitcə gəzir, istirahət edirdilər. Belorusiyada qəşəng qadın çoxdu. Amma onlardan biri ayrı aləm idi və Qədir onu görəndə kimi bir könlüdən min könlə vuruldu. Qız nə qız! Həqiqətən, Aya, Günə çıxmağı qadağan eləyən qızlardan idi. Qədir özü də, maşallah, boylu-buxunlu oğlandı, hərbi forma da elə yaraşır, deyirsən bəs Alen Delondu. Sarısaç, göy-göz qadın görəndə azərbaycanlı kişi neyləyir? Qədir də onu elədi – qızla tanış oldu. Aya, Günə çıxmağı qadağan eləyən qızın adı Marinaydı.

Qədirlə Marina əl-ələ tutub parkda gəzirdilər. Boş oturmacaqların birində oturdular. 1941-ci il iyul ayının ortaları olsa da, hava mülayim idi. Qədir fikirləşdi ki, bu saat Ağdaşda bir isti var, gün adamın beynini deşir, nəfəs almaq mümkün deyil. Parkda bir az oturandan sonra Marina dedi dur gedək bizə. Qədir diksinən kimi oldu, hətta çəkinti və getmək istəmədi; fikirləşdi ki, nişanlı deyillər, ər-arvad deyillər, evdə bunun atası var, qardaşı var. Adama nə deyərlər? Amma qız əl çəkmədi, “Ну что ты ломаешься?” deyib Qədiri utandırdı. Durub gəzə-gəzə Marinagilə getdilər...

Sevgililər, bir qayda olaraq, bazar günləri görüşürdülər. Amma məhəbbət dar çərçivəyə sığmır. Ayrılıq Qədiri üzürdü; arada çox böyük çətinliklə də olsa, yalvar-yaxar komandirdən icazə alıb Marinayla svidaniyaya gedirdi. – Belorusiyanın kiçik bir şəhərində böyük bir eşq macərəsi yaşanırdı; əslində, bu povestin adı “Cəhənnəmdə eşq macərəsi” olmalıydı. Necə gözəl günlər idi! Xoşbəxt günlər, həftələr beləcə keçirdi.

Günlərin bir günü Qədirin polku öz daimi dislokasiya yerini dəyişib şərqə tərəf geri çəkilməli oldu. Nümunəvi əsgər, canlara dəyən oğlan, yeyib-içməyin dəlisi Qədiri komandirlər çox istəyirdilər. Lakin polkun geriçəkilmə səbəbini ona demədilər – hərbi sirr idi. Bir onu dedilər ki, molodoy çelovek, sabahdan svidaniya olmayacaq, başqa yerə köçürük. Təbii ki, Qədir Marinanı da özüylə apara bilməzdi. Sevgililər ayrıldılar. Lakin əlaqəni kəsmir, məktublaşırdılar.

Yazıçı nə istəsə yaza bilər. Lakin əgər o, məlum tarixi hadisədən, yaxud onunla birbaşa əlaqəsi olan başqa bir hadisədən yazırsa, yazdıqlarını məlum tarixi hadisənin çərçivəsinə sığışdırmağı bacarmalıdır. Belə bir uyğunluq, uzlaşma yoxdursa, yazılan əsər cəfəngiyatdan başqa bir şey deyil. Təəssüf ki, İkinci Dünya müharibəsinin ağrı-acısını birbaşa öz üzərində hiss etmiş, o müharibənin tarixini orta məktəbdə və universitetdə oxuduğu vaxt öyrənmiş Əylisli o tarixi hadisənin necə başladığını, vətəndaşı olduğu ölkənin hansı ərazilərinin nə vaxt işğal olunduğunu bilmir; İkinci Dünya müharibəsi barədə yazır, fəqət ağına gələni yazır. Hesab etmək olar ki, “Kür qırağının meşələri” povestini yazanda da, adəti üzrə, yenə dahiliyini kiməsə prokata veribmiş.

Qədir Belorusiyanı tərk edib Azərbaycana gələndə 1947-ci ilin ortalarıydı. Həmin vaxt onun Marinadan olan birinci qızının üç-dörd yaşı olub. Əylisli elə bu cür də yazır: uşağın üç-dörd yaşı var. Qədirin yeganə dostu Qasım maraqlanır ki, uşağın neçə yaşı var? Qədir cavab verir: üç-dörd. Müəllif bizim eradan əvvəlki minilliklərdən yazmır, iyir-

minci əsrdən yazır. Uşağın doğma atası bəyəm bilmir övladının neçə yaşı var? Lakin nə etmək olar, bir halda ki, uşağın neçə yaşı olduğu dəqiq bilinmir, onda bu rəqəmlərdən hansının ağlabatan olduğu müəyyən edilməlidir.

1947-ci ildə üç yaşı olan uşaq 1944-cü ildə anadan olub. Onun ana bətninə düşməsi 1943-cü ilə təsadüf etməliydi; bu həm də Qədirlə Marinanın ilk dəfə görüşüb tanış olduqları tarix olacaq. Əylisli yazır ki, bu adamlar İkinci Dünya müharibəsi vaxtı Belorusiyanın balaca, amma çox qəşəng bir şəhərində tanış olub sevişiblər. Lakin çox, təəssüf ki, 1943-cü ildə sovet əsgəri Qədirlə belorus qızı Marinanın Belorusiyada görüşüb tanış olmaları mümkün deyildi. Həm də Qədir tək deyildi, onun xidmət elədiyi polk da Belorusiyada olub. Sovet həbi kontingenti 1941-ci il iyulun axırı, iyulun əvvəllərində Belorusiyanı tərk edibsə və bir də oraya 1944-cü ilin ikinci yarısında qayıdıbsa, qırx üçüncü ildə Qədir Belorusiyada nə gəzirdi? Görəsən, alman kəşfiyyatı hara baxırmış ki, Belorusiyanın orta göbəyində mövqe tutub dayanmış sovet polkunu görməyib? Həmişə olduğu kimi, Əylisli bu dəfə də ağzına gələni yazıb – cəfəngiyat yazıb. Uşağın üç yaşı olması barədə Əylislinin yazdığı cəfəngiyat olduğu kimi, dörd yaşı olması barədə yazılan da cəfəngiyatdan başqa bir şey deyil.

Beləliklə, 1942-ci, ya da 1943-cü ildə Qədirin xidmət elədiyi sovet polku şərqə tərəf geri çəkildi. Sevgililər ayrıldılar. Amma əlaqəni kəsmir, məktublaşırdılar. – Əylisli belə yazır. Lakin, təəssüf ki, həmin vaxt Qədirlə Marinanın Belorusiyada görüşməsi mümkün olmadığı kimi, onların məktublaşması da mümkün deyildi. Çünki işğal altına düş-

müş Belorusiyada heç bir sovet idarəsi, o cümlədən sovet poçtu işləmirdi. Əylisli isə yazır ki, sevgililər çox sərbəst şəkildə məktublaşdılar. Povestdə o məktublardan birinin tam mətni də verilib. Bəzi xırda-para səhvlər nəzərə alınmasa, Qədir kifayət qədər yaxşı sayıla biləcək rus dilində Marinaya yazır ki, qızımız olsa, adını Leyla qoyarsan, başqa bir təmənnamə yoxdu. Heyf ki, o məktubun yazılma tarixi yoxdu. Lakin məsələ tək elə bunda da deyil. Əylisli xüsusi olaraq vurğulayır ki, Marina çox vəfalı qadın idi və Qədirə əsla xəyanət etmədən illərlə onun yolunu gözləyibdi. Alman əsgərləri azyaşlı qız uşaqlarından tutmuş səksən yaşlı qarılaracan əllərinə keçən qadınların birini də salamat buraxmırdılarsa, Marina kimi canalan ceyran o adamyeyənlərin arasında necə yaşayırdı, uşaq doğub böyüdüdü, sədaqətlə Qədirin yolunu gözləyirdi?

Müharibə vaxtı Qədirin dörd il Belorusiyada vuruşması, orada Marina adlı bir qızla tanış olması, alman faşistlərinin işğal edib cəhənnəmə çevirdikləri məkanda yaşamış eşq macərəsi, yaşı dəqiq məlum olmayan uşaqların dünyaya gəlməsi və sairə İkinci Dünya müharibəsinin çərçivəsinə heç cür sığmasa da, Əylislinin ideal qəhrəmanı altı ildən sonra qayıdıb öz doğma kəndinə gəlib. Görək camaat tökülüb gələydi. Amma gəlib-gedən yoxdu. Tək bir nəfər – Qədirin uşaqlıq dostu, şofer Qasım gəlib. Sağ olsun, etibarlı oğlandı. İndi də, budur, tez-tələsik qaçıb Ərşadın dükanından bir butulka araq alıb, köhnə dostuyla görüşməyə gəlib. Aradan nə az, nə çox düz altı il keçibdi, amma elə bil dünən ayrılıblar. Görüşdülər, öpüşdülər, ağlaşdılar.

Bu əlamətdar hadisəni yumaq lazımdı. Qasım da bunu bilir, ona görə işini ehtiyatlı tutub – araq gətirib. Araq var, amma “zakuska” yoxdu, stəkan da yoxdu. Stəkanı Qədir gətirməli idi, zakuska məsələsini də o təşkil eləməli idi. Çünki dostlar Qədirin həyatında – evin dəhlizi tərəfdən kölgədə oturub söhbət edirlər. Vaxt keçir. Nə qədər gözləmək olar? İçmək lazımdı, Qədir isə yerindən tərpənmir – durub iki stəkan gətirmir. Nəhayət, Qasım dilə gəlib dedi dur stəkan gətir. Qədir yenə tərpənmədi və bunun da səbəbi var: Qədir inciyib. Arvadı Səltənətdən inciyib. Çünki Səltənət onu adam kimi qarşılayıb “xoş gəldin” demədi. Özü də su gətirmək adıyla səhəngi götürüb elə getdi, elə bil, birçə dəqiqə ləngisə, həyat-baca od tutub yanacaqdı.

Səltənət Qədirin birinci arvadıdır. Qədir ikinci dəfə evlənsə də, Səltənəti boşamayıb. Altı ildə bir barmaq kağız yazıb soruşmayıb ki, Səltənət, necəsən, günün-güzəranın necə keçir? Mən əsgərliyə yola düşəndə sən boyluydun, bir aya, uzağı iki aya doğmalıydın, o işin axırı necə oldu? Övladımız dünyaya gəlibsə oğlandı, yoxsa qızdı? Adını nə qoymusan?

Dörd il Belorusiyada alman tanklarıyla vuruşanda daim Marina barədə fikirləşən, beşçə dəqiqə boş vaxt tapan kimi ona məktub yazan Qədir, öz qanuni arvadının taleyiylə zərrə qədər də maraqlanmayıb. Sarısaç, göygöz arvaddan doğulacaq uşaq dünyaya gəlməmiş ona ad qoyan Qədir, qaratel, qaragöz arvaddan doğulacaq övladı barədə əsla fikirləşməyib. Hələ bu harasıdır! Qədir müharibəyə getməmişdən əvvəl hamilə arvadını hədələyib deyirdi ki, əgər qız doğsan, uşağı boğub öldürəcəm, zaxota atacam. İndi də Səltənətdən inci-

yib ki, niyə xoş üz göstərmədi, “xoş gəldin” demədi. Bəs Marinadan niyə incimir? İki il Qədirlə yaşayandan sonra Marina başa düşdü ki, bu da o tərəflərin alkaşları kimidi: hər gün evə sərxoş gəlir, gələn kimi də ölü kimi yıxılıb yatır... Marina ağıllı qadıncı, fikirləşdi ki, bu heyvərə eşşək mənim nəyimə lazımdı? Belorusiyada bəyəm alkaş yoxdu? Ona görə də Qədirə dedi: “Şələ-küləni yığışdır, bas bayıra!” – Əslində, belə olub axı.

Həyat yoldaşları davaya getmiş azərbaycanlı qadınlar Əylislinin yazılarında əsasən, Mədinə, Süsən və Səltənətlə təmsil olunurlar. Maraqlıdır ki, onların heç biri ərinə sevmir. Sevmək nədi, onlar öz ərlərinə nifrət edirlər, onları görmək belə istəmirlər, istəyirlər həyat yoldaşları qanlı-qadalı davadan öz evlərinə qayıtmasınlar. Ər-arvad münasibətindəki bu fenomen Mədinəylə Müküşün timsalında aydınlaşır.

Mədinə öz ərinə nifrət edir. Çünki onlar fərqli adamlardır. Mədinə azad fikirlə qadıncı, yenilik tərəfdarıdır, kolxoz quruluşunu da normal qəbul edir. Müküş isə köhnə fikirlədi, qolçomaq quyruğudu, kolxoz quruluşunu qəbul etmir; onun antipodluğu o dərəcəyə çatıb ki, Böyük Vətən müharibəsində SSRİ-nin qalib gəlməsini də istəmir. Ərlə arvad arasında antaqonist ziddiyyət var və bu, daim özünü bürüzə verir. Mübarizə gecələr də davam edir. Atasını müharibəyə gedəndən sonra bibisigildə qalan Sadıq özü hər gecə bu qanlı çarpışmanın şahidi olurdu. Əlinə qələm alıb yazıçılığa başlayan kimi də o barədə yazdı.

Gecə keçəndən sonra Müküş lüt, anadangəlmə çılpaq halda durub Mədinənin yatağına yaxınlaşır. Mədinə yatmayıb, dərhal qalxıb Müküşü itələyir. Müküş arıq olsa da

güclüdü və istəyir güc tətbiq edib Mədinəni zorlasın. Hətta elə təsəvvür yaranır ki, Müküş artıq öz məqsədinə çatmaq üzrədi. Lakin son anda Mədinə ağrıdıcı fənd işlədir – Müküşün çılpaq bədəninin harasınısa dişləyir. Çox pis fənddi bu. Müküş dözülməz ağrıdan qışqırır çox pis söyüş söyür, mübarizəni dayandırır, ufuldaya-ufuldaya, pis söyüşlər söyə-söyə qayıdıb öz yatağına gedir. Bibisiylə yanaşı yatmış Sadıq isə yalandan özünü yuxuluğa vursa da, hər şeyi görür, müşahidə edir.

Qasım gördü Qədir yerindən tərpənmir, məcbur olub özü ayağa durdu. Boylanıb ora-bura baxdı ki, görsün bir şey tapa bilirmi. Evin dəhlizində bir köhnə dəmir parç, bir dənə də yarım litrlik banka var idi. Qasım onları gətirdi, araq süzdü. Bankanı özü götürdü, parçı Qədirə verdi. Belə yerdə gərək yaxşı bir tost deyəsən. Amma Qasım tost demədi, bir onu dedi ki, götür iç, adam ol. – Bu nə tostdu? “götür iç, adam ol” nədi? Qədir nədi bəyəm, adam deyil? Yox, kim nə deyir-desin, Qədirin qarşılanma mərasimi çox soyuq keçdi.

Kəndə gəldiyi günün səhəri Qədir həyəət-bacada hərləndi, bağçada işlədi. Günortadan sonra camaat arasına çıxdı. Qədir iddia edir ki, son altı ildə dəyişib başqa bir adam olub. Belə baxanda, düz deyir, xarici görkəmcə, həqiqətən, çox dəyişib. Müharibədən əvvəl cındırından cin ürkən Qədir indi əla kostyum geyinib, ütülü, ağappaq köynək geyinib, qalstuk taxıb, ayağında qəşəng, təptəzə ayaqqabı var. Bundan əlavə, yekə bir çamadanı təzə pal-paltarla doldurub gətirib; özünə hər şey alıb, pijama da alıb. Kənd ada-

mı, adi şofer evdə, həyət-bacada pijama geyinib gəzəcək, – inkişafa bax! Nədən desəniz mərc gəlmək olar ki, o vaxt Ağdaş raytorqunun müdiri pijama geyinmirdi. Tək elə bu pijama məsələsi göstərir ki, Qədir çox dəyişib. Fəqət Belorusiyadan əla əyin-başda gələn, özünə dəst-dəst paltar alıb gətirən Qədir altı ildi üzünü görmədiyi arvadı Səltənətə bir cüt corab da almayıb. Özü də inciyir ki, Səltənət niyə üz göstərmədi, “xoş gəldin” demədi.

Qədirin dəyişdiyini Qasım da hiss elədi və elə birinci gün dostuyla görüşməyə gələndə baxdı-baxdı, qayıtdı ki, nəsə gözümlə bir təhər dəyirsən, elə bil çastlarını dəyişiblər. Qədir də o fikirdədi. Təki elə olsun, necə deyərlər, kor nə istər – iki göz, biri əyri, biri düz. Amma bir iş də var ki, əgər Qədir, həqiqətən, dəyişibsə, özünün iddia etdiyi kimi, tamam başqa adam olubsa, bunun nə dərəcədə doğru olduğunu zaman göstərəcək. Dəyişiklik varsa, bunu camaat da görəcək, çünki, atalar demişkən, el gözü – tərəzi gözü.

Qədir artıq camaat üçün çıxıb. İlk qarşılaşdığı adam qonşunun doqquz-on yaşlı oğlu oldu. Uşaq küçədə siqaret satırdı. Tərslikdən, Qədirin də siqareti qurtarmışdı. Yaxınlaşıb kəməli-ədəblə soruşdu ki, siqaret neçəyədi? Uşaq yek kəlmə qayıdasan ki, neynirsən neçəyədi, sən siqaret alansan? Alsan da pulunu verməyəcəksən.

Lənət sənə, Kor Şeytan! Durduğu yerdə adamı necə yandırır tökürlər, tüstüsünü təpəsindən çıxarırlar! Tfu, sənin zatına lənət, qurumsaq köpəyoğlu! Bunun danışıqına bax! Hamısını eləyən camaatdı, dədəsi Ərşaddı: birinin üstünə beşini də qoyub o qədər danışıqlar, Qədiri o qədər pisləyiblər, uşağın qulağı dolub. – Qədir qəzəbləndi, uşağın

səliqəylə yığıb qalaq vurduğu siqaret qutularını təpiklə elə vurdu, vızıldayıb hərəsi bir tərəfə düşdü. Qorxudan uşağın zəhri yarıldı, canavar görmüş çəpiş kimi, səksənib götürüldü. Amma o qaçaraqda əyilib əlinə keçən siqaret qutularını götürməyi də unutmadı; o saat bilinir ki, ticarətçi balasıdı, hər şeyi qənimət bilir. Uşaq da olsa, az aşın duzu deyil. Deyən gərək, Qədirlə sənin nə alıb-verəcəyin? Sən siqaret satırsan, o da soruşdu ki, siqaret neçəyədi. Adam balası kimi cavab vermək əvəzinə o boyda kişini niyə acılayırsan? Hələ bu harasıdı, o qaçaqda da dilini dinc qoymadı, “Dəli Qədir, xulqan Qədir, oğru Qədir!” deyib kişini cin atına mindirdi. Cəld tərənib özünü darvazadan içəri salmasaydı, Qədir dartıb onun qulağını eşşək qulağından uzun eləyəcəkdi.

Qədir dindiyyəni peşman oldu. Qanı qaralıb it qanına dönmüşdü. Yol gedə-gedə camaatı söyüb-sulayırdı. Qədir əsgər gedəndə bu uşağın üç yaşı olub, belə şeyləri o, hardan bilir? Əlbəttə, hamısını camaat danışıb, dədəsi Ərşad danışıb... Yox, bunlar adam deyillər.

Qədir kəndin mərkəzinə tərəf gedirdi. Aralıdan gördü ki, qonşusu Ərşad kətili dükanın qabağına qoyub oturub. Qədir gəlib dükana çatdı. Xoş-beş, on beş, – Qədirlə Ərşad görüşüb hal-əhval tutdular. Ərşad bilir ki, qonşusu köhnənin vuranıdı. Oydu ki, əsas məsələyə keçdi: “Nə içəcəksən?” Qədir, əlbəttə, araq içəcək. Amma o acdı, soruşdu ki, yeməyə nəyin var?

Müharibə təzə qurtarıb, çörək yoxdu. Yeməyə nə olacaq? Ərşad dedi peçenyedən başqa ayrı bir şey yoxdu; qonşuluq xatirinə bir baş soğan da tapa bilər. Qədir piştaxtanın üstünə

qoyulmuş araqdan bir stəkan süzüb içdi. Ərşadın əndrabadi zakuskasına – əzilmiş baş soğana və peçenyeyə – gözü-nün ucuyla da baxmadı və dedi: “Sən raytorqun müdirinə, kolxoz sədrinə, ispalkoma nə verirsən, mənə də ondan ver.” Ərşad arif adamdı, o saat bildi ki, müştərini pul dindirir. Qızardılmış toyuğun yarısını, təzə bişmiş təndir çörəyini, axtarma pendiri, badımcan turşusunu bir göz qırpımındaca gətirib piştaxtanın üstünə qoydu. – Müharibədən təzə çıxmış ölkədə camaat hələ də doyunca çörək tapa bilmir, bunların kefinə bax! Kənd dükanındakı servisə bax!

Qədirin müharibədən qayıtdığı il, hətta dörd-beş il sonra da xalqa çörəyi cırəylə (çörək kartoçkasıyla) verən sovet dövlətinin hansısa bir kəndində – o da ola Azərbaycan kəndi! – doğrudanmı, belə bolluq olub? Əylisdən Qarabağa, Muğana, Milə, Şirvanacan... – Azərbaycanın hər yerində insanların yavan çörəyə möhtac olduğu o çətin vaxtda Ağdaşın Kürqırağı kəndində bu bolluq, görəsən, hardan imiş?

Qədirdən bir il sonra Əylis sakini Əlmurad da davadan qayıtmışdı. Qədir kimi o da hansısa sarısaç, göygöz arvada görə ləngiyibmiş. Hər halda, Əlmuradın arvadı Süsən deyirdi ki, o tərəflərdə qəhbəsi var, onun yanındaymış. Əlmurad gələn kimi Süsən gecə vaxtı qapı-qapı düşüb çörək axtarmağa başladı. Çünki evdə çörək yox idi, Əlmurad isə uzaq yol gəlmişdi, ac idi. Ona görə də Süsən qonşulara ağız açdı, dedi, kimdə varsa bir çörək versin, sabah qaytaracam. Həmin vaxt Sadıqilin öz evində də çörək yox idi və o səbəbdən onun bibisi rayon mərkəzində yaşayan rəfiqəsi Mərcana məktub yazıb xahiş edirdi ki, orda mənə bir iş tap,

kolxozun bərəkəti qaçıb, camaatı eşşək kimi işlədirlər, doyunca çörək də vermirlər. O vaxt Azərbaycan kəndlərində vəziyyət çox pis idi: yeməyə çörək, geyməyə paltar yox idi. Oğlan uşaqları bir yana, ailələr var idi, qızları da məktəbə ayaqyalın göndərirdi. Elə qızlar Əylisdə də var idi və onlardan biri – Salatın isə Sadıqla bir sinifdə oxuyurdu. Qış vaxtı Əylisin bu başından düşüb o başına ayaqyalın məktəbə gedən Salatının ayaqları donurdu. Ona görə də sinifdəki peçin yanında uzun müddət dayanıb şaxtadan donmuş əla-ayağını qızdırırdı. Salatın özünü saxlaya bilmir, səssizcə ağlayırdı, göz yaşları axıb yanağından sinəsinə – cındır donunun yaxasına çilənirdi. Salatın, əslində, ac-yalavac Azərbaycanın simvoluydu; bu millət ac qarnının, yalın ayağının dərđini çəkirdi, isti təndir çörəyi, qızardılmış toyuq yeyib araq içmirdi.

Salatınla müqayisədə Sadıqın vəziyyəti çox yaxşıydı. Çünki atası müharibədə həlak olduğu üçün müavinət alırdı, həm də ailədə bibisiylə ondan başqa ayrı adam yox idi (Müküş cəbhədə həlak olmuş, Mədinənin qulağı dincəlmişdi). Digər tərəfdən, hər il məktəb tərəfindən Sadığa pulsuz bir cüt qaloş verilirdi. Ayağında isti qaloş, isti sinif otağında oturub Salatına baxan Sadıq heç cür anlaya bilmirdi bu qız niyə ağlayır. Əlinə qələm alıb yazıçılığa başlayan kimi o barədə yazdı –Salatını məsxərəyə qoydu. Yazır ki, əslində, Salatın ağlamırdı, yanağından sinəsinə tökülən də göz yaşı deyildi; peçin istisi vurduqca şaxtadan donmuş bədəninin buzu əriyirdi, donu açılmış beynin suyu isə qızın gözündən yanağına, ordan da sinəsinə tökülürdü...

Allah beləsindən saxlasın! Abbas Tufarqanlı da belələrini görüb deyirdi:

Bəd övladı əzəl gündən tanıram,
Çör-çöp yığar, yad ocağın yandırar.
Səhər durar, ar-namusun gözləmöz,
Suyu tökər, öz ocağın söndürər.

Qədir qızardılmış toyuq ətini, axtarma pendiri, badımcan turşusunu isti təndir çörəyiylə yedi, arağ içdi. Bir qutu da siqaret götürdü və cibindən şax bir yüzlük çıxarıb Ərşada verdi. Pul, əlbəttə, çox idi. Amma Qədir xırdaçılıq eləyib pulun xırdasını almadı. Dükandan çıxıb çayxanaya tərəf getdi.

Çayxanada adam çox idi. İki nəfər nərd oynayır, beş-altı nəfər ayaq üstə dayanıb onlara azarkeşlik edirdi. Qalan kişilər oturub çay içir, söhbət edirdilər. Qədir çatan kimi əl atıb zərləri göydə tutdu, üzünü çayxanadakı kişilərə tutub dedi: “Kim mənimlə oynamaq istəyir?”

Qədirin tək elə bu hərəkəti göstərir ki, bir qram da dəyişib-eləməyib. Deyən gərək, gəlmisən – yaxşı eləmisən, camaatla görüş, hal-əhval tut; nərd qaçmır, hövsələn olsun, bir az gözlə, sənə də növbə çatacaq. Yox, nə danışırsınız, elə şey olar? Bu elə-belə adam deyil, adıbəlli Qədir idi. Boybuxunundan, geyim-kecimindən də utanmır. Sözü qıyası, hər şey göz qabağında və hamı görür ki, bu, altı il əvvəlki Eşşək Qədir idi; Ərşadın oğlu demişkən, Dəli Qədir idi, Xulqan

Qədirdi, Oğru Qədirdi, – Əylislinin ideal qəhrəmanıdı. Bu obrazı o yaradıb, sonra o qədər xoşuna gəlib, elə valeh olub ki, Qədir onun həyat idealına çevrilib; daim çalışıb, canı dildən can atıb ki, hər işdə Qədərə oxşasın, Qədirləşsin, Qədir olsun.

Heç nə dəyişməyib. Lakin nə etmək olar, Qədir də bu kənddəndi, onun da ixtiyarı var gedib Ərşadın dükanında araq içsin, qızardılmış toyuq yesin, çayxanada çay içsin, nərd oynasın. İndi də, budur, zərləri havadaykən qapıb götürüb, çayxanadakı kişilərə meydan oxuyur: “Kim mənimlə oynamaq istəyir?” Çox çək-çevirdən sonra axır ki, bir saz, cavan oğlan Qədirlə nərd oynamağa razı oldu. Qədir şərt qoyub ki, kim uduzsa, Qeybullanın papağını götürüb zibilliyə atacaq.

Qeybulla kəndin ağsaqqal kişilərindəndi, çayxanayı o idarə edir. Özü də, odur, çesuça pencək geyinib, başına buxara papaq qoyub, gərdən çəkib kəməli-ədəblə dayanıb. Qədir çayxanaya girəndə Qeybulla kişiyyə salam vermədi, indi də onu təhqir edir. Müharibədən əvvəl də beləydi: ağsaqqal kişiləri, ağbirçək qadınları söyüb təhqir edirdi. İndi də qarşılaşdığı ilk ağsaqqalı təhqir elədi.

Qoyulan şərt üzrə oyun başladı. Əylisli yazır ki, nərd tarixində o cür gərgin oyun olmayıb. Lakin hamıya meydan oxuyub özünü öysə də, Qədir uduzdu. Dərhal da ayağa durub Qeybulla kişiyyə tərəf getdi. Çayxanadakı kişilər inana bilməzdilər ki, Qədir bu qədər alçaqlıq eləyib ağsaqqal kişinin papağını zibilliyə atar. Amma onlar unudurdular ki, Qədir bu kənddə çox binamusluq eləyib: söyüb təhqir etmədiyi ağsaqqal qalmayıb, ağbirçək qalmayıb, sataşma-

dığı qız-gəlin qalmayıb. İnsanları söyüb-təhqir eləməyi bir yana, onların Allahını söyüb, Peyğəmbərini söyüb. Bu cür idbarın düzəlib adam olmağı mümkün deyil; Qədir elə qoz-beldi, onu qəbir də düzəldə bilməz.

Hər kəs öz arşınıyla ölçür. Çayxanadakı kişilərin hər biri öz aləmində fikirləşirdi ki, bu, bir zarafatdı: Qeybulla kişiyə çatanda Qədir dayanıb geri çevriləcək, “Gözünüzü bərəldib nə baxırsınız, ə, utanmırsınız? Tutaq ki, mənim ağlım çaşıb, dəli olmuşam, nə danışdığımı bilmirəm. Bəs sizin mərifətiniz hanı? Bəs sizin kişiliyiniz hanı? Kişi də kişinin papağını zibilliyə atarmı?” deyəcək, qaqqanaq çəkib güləcək, bununla da gərginlik sovuşacaq. Amma təəssüf ki, Qədir adam deyildi, Qədir kişi deyildi, Qədir düdəməydi, alçağın alçağıydı. Ona görə də Qeybulla kişinin papağını götürüb zibilliyə atdı...

Bəşəriyyətin bir parçası olan Azərbaycan xalqı etik davranış qaydalarına çox həssaslıqla yanaşır. Bu xalqın içində yaşayıb onun qızına, gəlininə sataşa bilməzsən, ağsaqqalını, ağbirçəyini söyüb təhqir edə bilməzsən; Allahını, peyğəmbərini söyə bilməzsən. Bu cür cəfəngiyat uydu-rub kitab yazan Əylisli əvvəlcə gərək elə də çətin olmayan bir eksperiment aparaydı: vaxtı azdısa Bakı kəndlərinə gedəydi, vaxtı çoxdusa avtobusa minib Bakıdan çıxaydı, istənilən rayonun yolqırağı kəndində maşından düşəydi və hansısa qıza sataşaydı, gəlinə sataşaydı, ağsaqqalı söyəydi... Şübhəsiz, bu eksperiment ona həyatı bahasına başa gələrdi və geri qayıtmağa xərci çıxmazdı.

Qədirin Azərbaycanda prototipi yoxdur, heç vaxt da olmayıb. Əylislinin öz daxili aləminin təzahürüdü bu,

ədəbiyyata ordan gəlib. Əylisli Qədir obrazını yaradıb, sonra da ömrü boyu çalışıb ki, ona oxşasın: Qədirləşsin, Qədir olsun. Kitablarının birində elə bu cür də yazır: “Qələm sahibləri Qədiri söydükcə, mən onu, Qədiri əvəz etməyə qəribə bir ehtiyac duyurdum.” – Həqiqətən, düz deyirlər: niyyətin hara, mənzilin ora. Əylisli də istəyinə çatıb.

Əylisli üzünü Qeybullla kişiyyə tutub deyir ki, sən qeyrətini ucuz satan köhnə qurumsaqsan. Söz deyilibdi və artıq əlli ildir kitaba düşüb. Əylisli bəşər tarixində ilk dəfə etik kateqoriya olan qeyrəti əmtəəyə çevirir, dəyərini pul-la ölçərək onun ucuz, yaxud baha satılmasından söz açır. Maddi olmayan bir çox nəsnələr, məsələn, ideya və informasiya da əmtəə ola bilər. Əylisli o siyahıya qeyrəti də əlavə edib. “Kür qırağının meşələri” povesti çap olunan gündən bu məsələ araşdırılır. Artıq xeyli iş görülüb. Qeyrətin ən ucuz satıldığı yer, vaxt və kim tərəfindən kimə satıldığı da müəyyən edilib.

1969-cu ilin yayıydı. Sadıq Əylisli istidən bişirdi. Bakıdan çıxmaq, sərin bir yerdə istirahət etmək, beş-on günlüyə havasını dəyişmək istəyirdi. Həm də bunu elə etmək istəyirdi, bir qəpik xərci çıxmasın. Belə şeyləri o, yaxşı bacarırdı. Vaxt itirmədən Azərbaycan komsomolunun Mərkəzi Komitəsinə getdi və dedi ki, növbəti əsər üzərində işləyir, tərslikdən, mövzu elədir ki, beş-on günlüyə Şuşaya getməsə olmayacaq. Dərhal ona ezamiyyət vəərəqi yazdılar, xeyli pul da verdilər və dedilər ki, pulun qalanını qayıdanda alacaqsan. – Fokus baş tutdu. Əla!

Əylisli səhər tezdən birinci avtobusa minib yola düşdü. Lakin Şuşa Dağlıq Qarabağın tərkibindəydi deyə, əvvəlcə gərək Xankəndinə gedib ezamiyyət vərəqinə qol çəkdirəydi, sonra Şuşaya yollanaydı. Günortadan sonra – saat dördə Xankəndinə çatdı. Avtobusdan düşən kimi vilayət komso-mol komitəsinə yollandı. Birinci katibin kabinetinə girib dedi ki, mən ezamiyyətə gəlmişəm...

Erməni milləti kiməsə vəzifə verib qabağa çəkirsə, bu, o deməkdir ki, həmin adam tərədən-dırnağacan daşnak ideologiyasına hopmuş qaniçən quldurdu. Serj Sarkis-yan, Robert Köçəryan, Seyran Ohanyan da məhz bu keyfiyyətlərinə görə qabağa çəkilib yüksək vəzifələrə layiq görüləblər. Ermənistanda milli qəhrəman adına layiq görülmüş Andranik, Hamazasp və başqaları da bu qəbildəndilər; onlar dinc Azərbaycan əhalisinin qanını tökməklə özlərini erməni xalqına sevdirə biliblər. Bu, bir qaydadı və Zori Balayan da yazır ki, azərbaycanlı uşaqları divara mismar-layıb diri-diri dərilərini soyurdum, şaqqalayıb ac itlərə ve-rirdim ki, bir erməni vətənpərvəri kimi, erməni xalqı qarşı-sında öz borcumu yerinə yetirim. Vilayət komitəsinin katibi də Andranik, Hamazasp, Köçəryan, Sərkisyan, Ohanyan, Balayan kim erməni qəhrəmanlarından idi; o özünü ötən əsrin altmışıncı illərində kükrəyib yeni vüsət almış erməni terroru zamanı göstərüb erməni xalqının etibarını qazanmışdı.

1964-cü ildə Mikoyanın SSRİ Ali Sovetinin sədri vəzi-fəsinə təyin edilməsiylə əlaqədar olaraq, erməni daşnakla-rı daha da fəallaşdılar. Onlar nəyin bahasına olursa-olsun Dağlıq Qarabağı Azərbaycandan qoparıb Ermənistana

birləşdirmək istəyirdilər. Lakin bu, baş tutmaya da bilərdi və bunu nəzərə alaraq, alternativ variantlar da hazırlanmışdı: əgər Dağlıq Qarabağın Ermənistana verilməsi mümkün deyilsə, onda Muxtar Vilayət Azərbaycanın tərkibindən çıxardılıb Rusiya Federasiyasına verilsin, ya da birbaşa SSRİ-nin tərkibinə daxil edilsin. Alternativ planlar, əslində, yenilik deyildi. 1918-1920-ci illərdə Naxçıvanı Azərbaycandan qopardıb Ermənistana vermək istəyən amerikalılar da orada neytral Amerika general-qubernatorluğu yaratmaq, bu yolla həmin əraziləri Azərbaycanın tərkibindən çıxardıb Ermənistana birləşdirmək istəyirdilər.

Beləliklə, iyirminci əsrin altmışıncı illərində erməni daşnakları növbəti dəfə fəallaşdılar. SSRİ rəhbərliyinin, xarici ölkələrdəki erməni diasporu rəhbərlərinin və müxtəlif beynəlxalq təşkilatların ünvanına məktublar yazılır, minlərlə imza toplanırdı. Eyni zamanda həm də Dağlıq Qarabağ ərazisində vəziyyəti gərginləşdirib etnik zəmində münafişə yaratmaq üçün müxtəlif cinayətlər törədib azərbaycanlıların üstünə atırdılar. 1967-ci ildə Xankəndi küçələrində vərəqələr yayıldı. Ermənicə yazılmış vərəqlərdə Dağlıq Qarabağın Ermənistana birləşdirilməsi tələb olunurdu. Elə həmin ərəfədə Xankəndində ermənilərlə azərbaycanlılar arasında qarşıdurma oldu, qan töküldü. Səbəb oydu ki, Martuni rayonunda ermənilər öz soydaşlarından birinin səkkiz yaşlı oğlunu qətlə yetirib cinayəti azərbaycanlıların üstünə atmışdılar. Bu işlə əlaqədar olaraq üç azərbaycanlı gənc həbs olundu. 1967-ci ildə Xankəndi məhkəməsi cinayət işinə baxıb azərbaycanlı gənclər barədə hökm çıxartdı. Lakin prosesin sakit keçməsi erməniləri qane et-

mirdi. Onlar bu işi bomba kimi partladıb bütün dünyaya səs salmaq, bununla da Dağlıq Qarabağın Azərbaycandan qoparılmasını sürətləndirmək istəyirdilər. Əvvəlcədən xüsusi hazırlıq işləri də görülmüşdü: icraçılar təlimatlandırılmışdı, məhkəmə zalına və yaxın ərazilərə daş daşayıb yığmışdılar.

Məhkəmə zalına toplaşmış erməni quldurları hökm oxunub qurtaran kimi azərbaycanlı gəncləri mühafizəçilərin əlindən alıb daşqalaq edərək öldürdülər, başlarını kəsdilər, dərilərini soydular! Bu dəhşətli cinayətin əsas təşkilatçıları yuxarıda otursalar da, icraçılar hamısı erməni gəncləriydi – komsomolçular idi. Onlardan biri də Əylislinin hesabat verib “mən ezamiyyətə gəlmişəm” dediyi erməniydi. İki il əvvəlki qanlı cinayətin həyata keçirilməsində xüsusi fəallıq göstərdiyini nəzərə alıb, onu qabağa çəkmiş, yaxşı vəzifə vermişdilər.

Birinci katib biləndə ki, Əylisli Bakıdan gəlib, özü də nəsə yazmaq, adamlarla söhbət etmək, canlı ünsiyyətdə olmaq istəyir, qorxdu, həm də qəzəbləndi. Yadına Bakıda keçirilən məhkəmə prosesi düşdü, yaxın dostları və silahdaşları düşdü yadına. Azərbaycanlı gəncləri daşqalaq eləyib öldürən, başlarını kəsən, dərilərini soyan erməni komsomolçuların beşinə güllələmə, on dördününsə hər birinə müxtəlif müddətə azadlıqdan məhrumetmə cəzası verilmişdi. Birinci katib o vaxt sudan quru çıxsa da, obyektiv araşdırma yoluyla cinayətdə onun da əli olduğunu sübut etmək əsla çətin deyildi. İndi də kimsə durub basa-basa Bakıdan

Dağlıq Qarabağa gəlib ki, nəşə qurdalasın, araşdırsın, nəşə yazsın... Komsomolçu daşnakın qəzəbi elə kükrədi, az qaldı Əylislini də iki il əvvəl başları kəsilib dəriləri soyulan azərbaycanlıların gününə sala. İdbar söyüşlər söyə-söyə Əylislinin üstünə necə yeridisə, gənc yazar dəhşətə gəldi: qulaqlarına inanmadı, gözlərinə inanmadı, dili tutuldu. Ağızını açıb demədi, alçaq köpəkoğlu, sən adamsan, yoxsa qudurmuş itsən? Məndən nə istəyirsən? Qudurmuş erməni daşnakı isə artıq lap yaxındaydı. Əylisli o çətin məqamda intuitiv olaraq hiss elədi ki, sivişib aradan çıxma bilməsə, gözlərindən qanıçənlik yağan birinci katib onu parçalayacaq. Cəld çevrilib otaqdan çıxdı. Dəhlizdə də bənd almayıb komsomolun binasını tərk etdi.

Artıq o, küçədəydi. Lakin birinci katibin murdar söyüşləri hələ də qulağında səslənirdi. Ona elə gəldi ki, bədəninə qan murdarlanıb, üfunətli zəhərə çevrilib. Heç kim heç vaxt onu belə təhqir etməyib; bu, nəşə görünməmiş bir dəhşətdi. Deyəsən, o, cəhənnəmdədi: Şuşaya getdiyi yerdə yolunu azıb iblislər, şeytanlar yaşayan məkana düşüb.

Sonralar bu hadisəni qələmə alan Əylisli yazır ki, guya, bərk qəzəblənibmiş, binadan güllə kimi çıxıb avtovağzalə tərəf götürüləndə də onu hərəkətə gətirən o qəzəbin qazıymış. Amma elə deyil. Əylisli qəzəblənməmişdi, qorxmışdu; elə qorxmışdu, onu durduğu yerdə təhqir edib alçalda cavab da verə bilmədi. Belə baxanda nə olmuşdu: Əylisli öz vətəninəydi – Azərbaycan torpağındaydı, qanun da, haqq-ədalət də onun tərəfindəydi, özü də eniylə uzununu bir top kimi oğlan idi. Di gəl ki, təhqirə cavab vermək əvəzinə, erməni qısq eləyən kimi dabana tüpürüb aradan çıxdı.

Avtovağzala tərəf bərk getdiyi yerdə səs eşitdi; elə bil, onu çağırırdılar. Çevrilib baxanda gördü ki, bir kişi qaça-qaça ona tərəf gəlir. İlk ağılına gələn bu oldu: bu hər kimdisə, birinci katib göndərib, deyib, get onu tut döy. Bu fikir ağılına gələn kimi də qaçmağa başladı. Balacaboy, yekəqarın adamın qaçmağı gülməli olur. Əgər o adam qorxub qaçarsa, bu lap pis olur. Birdən eşitdi ki, dalınca düşüb onu qovan kişi deyir: “Ay kişi, hara qaçırsan? Mən adamyeyən deyiləm. Səni də yaxşı tanıyıram, yazıçı Əylisliyə. Kitablarını oxumuşam. Yaxşı yazırsan. Ayaq saxla, dayan. Sənə iki kəlmə sözü var.”

Kişi yaman dedi: kitablarını oxumuşam, yaxşı yazırsan, – yazıçıların zəif damarındı bu. Sözü eşidən kimi də Əylisli ləngidi, qaçmaqdan yerişə keçdi. Söz hələ də qulağında səslənirdi: “Kitablarını oxumuşam, yaxşı yazırsan.” Əylisli artıq dayanmışdı. Hündürboy, səliqəli geyimli kişi isə hələ də qaçaraq ona tərəf gəlirdi; axır ki, çatıb o da dayandı. Bərk tövsüyürdü, çünki qaça-qaça bir kilometr yol gəlmişdi. Təmiz azərbaycan dilində danışsa da, sir-sifətindən bilinirdi ki, ermənidi. Əylislini söyüb təhqir edən komsomolçu daşnak göndərmişdi onu.

Səs-küy eşidib dəhlizə çıxan şöbə müdirlərindən biri nə baş verdiyini biləndə birinci katibə dedi ki, sən düz eləmədin, söyüb qapıdan qovduğun adam qəzet işçisi deyil, yazıçı Sadıq Əylisli idi, özü də Moskvada yaxşı hörməti var, orda kitabları çıxır; dünən iş gününün axırında Bakıdan zəng vurub dedilər, tərslikdən, elə oldu ki, sənə deyə bilmədik.

– Bakıdan zəng vurub deyiblər, mənə də deyir də! – Birinci katib dişlərini biri-birinə sıxıb ilan kimi fısıldadı,

rəngi ağardı. – Mən də elə bildim qəzet işçisidi, gəlib nəşə qurdalamaq istəyir. İtin sözünü dedim, söydüm qovdum.

Birinci katib bilmirdi neyləsin: bu adam yazıçıdı, Moskvada hörməti var, orda kitabları çıxır... Beləsi aləmi qarışdırar; Moskva qəzətlərinin birində bir məqalə çap etdirsə bəsdir, onun evi yıxılar, vəzifəsi əldən çıxar, karyerası puç olar! Vəziyyət çox pis idi, çıxış yolu da görünmürdü. Düz elə o məqamda şuşalı komsomol fəalı, əvəzsiz təbliğatçı, gənc ədəbiyyat müəllimi Sedrak dəhlizdə görünürdü. Sedrak son vaxtlar bura tez-tez gəlir, çünki onu təbliğat-təşviqat şöbəsinə müdir müavini təyin etmək istəyirlər.

Birinci katib intuitiv olaraq hiss elədi ki, indiki vəziyyətdə ona ancaq Sedrak kömək edə bilər. Dərhal da yaxınlaşıb Sedrakın qoluna girdi. Binanın çıxışına tərəf gedə-gedə dedi:

– Sedrak, başıma iş gəlib! Mən ölmüşəm, meyidim ortada qalıb. Kömək elə! İki-üç dəqiqə əvvəl bura bir kişi gəlmişdi. Elə sən yaşda olar. Balacaboy, yekəqarın kişidi. Bakıdan gəlib, azərbaycanlıdı. Elə bildim qəzet işçisidi, hansısa süləngi müxbirdi, gəlib nəşə qurdalamaq istəyir, nəşə yazmaq istəyir. Söydüm biabır elədim. Çox pis söydüm... Məndən asılı deyil, özün bilirsən... Sən demə, bu adam heç qəzet işçisi deyil, yazıçıdı. Moskvada kitabları çıxır, orda yaxşı hörməti var. Sedrak, o köpəyoğlu gedib aləmi qarışdıracaq! Get onu tap, dilə tut, arada sülh yarat. Avtovağzalə tərəf getdi. Adı Sadıqdı, yazıçı Sadıq Əylisli. Yadından çıxmaz ki? Sadıq Əylisli. Tez ol, Sedrak, onu tapıb danışmalısən, bu işi yoluna qoymalısən!

Şuşalı ədəbiyyat müəllimi başılovlu çıxdı. Birinci kati-
bin həyəcanı ona da sirayət etmişdi. Vəziyyət pis idi: erməni
gənclərinin əvəzsiz lideri boş bir şeydən güdaza gedə
bilərdi. Sedrak asfalt yolla avtovağzala tərəf qaçır, həm də
yazıcının adı yaddan çıxmasın deyə, arada öz-özünə “Sadıq
Əylisli, Sadıq Əylisli” deyib təkrar edirdi. Bir az getmişdi
ki, balacaboy, yekəqarın kişini gördü. Kişi yaman gədirdi,
deyərdin, reaktiv təyyarədi, uçuş zolağında şütüyür, indicə
yerdən qopub havaya millənəcək. Aradakı məsafə azal-
maqdaydı, çünki Əylisli bərk getsə də, qaçmırdı. Sedrak isə
qaçırdı, özü də hündürboydu deyə, onun bir addımı Sadığın
iki addımına bərabər idi.

Nəhayət, Şuşa ermənisini Əylisliyə çatdı. Nə baş verdiyi-
ni bilsə də, özünü bilməməzliyə vurub soruşdu ki nə olub,
hara tələsirsiniz? Başına gələnləri kəsə danışan Əylisli
dedi ki, mən ona güldən ağır söz deməmişəm, durduğum
yerdə mənəi söyüb biabır elədi; şoka düşdüm, indi də çıxıb
gedirəm Bakıya, cəhənnəm olsun ezamiyyət. Ədəbiyyat
müəllimi təəssüflə başını buladı və dərhal da anladı ki, in-
diki vəziyyətdə ancaq erməni qambiti oynamaq lazımdı:
həmsöhbətini rəğbətini qazanmaq üçün komsomolçu daş-
nakı söydü-suladı, dedi, o, adam deyil, xalis eşşəkdi, amma
nə qədər qərribə olsa da, indi o cür eşşəkləri qabağa çəkib
vəzifə verirlər.

– Sizin bəranizdə qəzetlərdə oxumuşam, televizorda
görmüşəm, – Sedrak dedi. – İndi də küçədə görən kimi ta-
nıdım. Dedim, belə fürsət hər vaxt ələ düşmür, gedim, ya-
zıçıyla görüşüm. Malades, yaxşı yazırsınız. Moskvada hər
adamın kitabı çıxmır. Belə adamın xətrinə dəymək olar?

Heyvandı də, neyləsin, qanmır. Azərbaycanlıların yaxşı bir misalı var, deyir, eşşək nə bilir zəfəran nədi. Şəxsən mənim yerə atılan dırnağım deyil o. Sizin də ayağınızın tozuna dəyməz. Yerevanda politexnik institutu bitirib, incinərdi. Adama deyərlər, incinersən, get incinerliyini elə. Partiya, komsomol işindən başı çıxmayan tupoyun biridi. Mərifətini də gördünüz. Görün biz nələr çəkirik. Onun əlindən bura yığılmışıq. İşçilərə ağızından gələni deyir. Kişiləri söyməyi bir yana, cavan qızları söyür, anası yerində yaşlı arvadları söyüb biabır eləyir. Süpürgəçi arvadlara itin sözünü deyir. Bir cavan qız var, komsomolda instruktör işləyir, özü də krasavitsadı, təzəlikcə ərə gedib. Arada necə olubsa iş gecikib; olur də, insandı, beş-on dəqiqə gecikəndə nə olar, dünya dağılmaz. Qızı söydü biabır elədi; deyir, səhər evdən çıxırsan, ərinə deyirsən işə gedirəm, özün də qəhbəliyə gedirsən. Qızın yoldaşı hardansa eşidib gəldi. Az qalırdı od vurub abkomu yandıra; dedi, buraxın məni, o köpəyoğlunun təpəsinə bir güllə vurub öldürəcəm. Bir təhər dilə tutduq, yasaladıq ki, dəlidi, baş qoşma. Köpəyoğlu, həqiqətən, dəlidi. Amma yiyəsi var. Neçə qohumu Bakıda, Yerevanda yaxşı-yaxşı vəzifələrdə işləyir. Bir qohumu da Moskvada sekada işləyir. Ona görə dəyib-dolaşan yoxdu. Söz gəzir ki, guya, pavişeniyyəyə gedəcək, harasa rədd olacaq. Hanı, gedir ki? Onun burda olmağı hamıdan çox mənə ziyan vurur. Mən orta məktəbdə oxuduğum vaxtdan komsomol işinin vurğunuyam, fəal komsomolçu olmuşam. İndi də obkomun ən yaxşı təbliğatçısı kimi, adım qəzetlərdən düşmür. Obkomun birinci katibi neçə dəfə yanına çağırıb; deyir, gəl təbliğat-təşviqat şöbəsinin müdiri vəzifəsini sənə verək,

işlə. Razi olmuram. Hamısı da bax o eşşəyə görə. Deyirəm, o birinci katib, mən də şöbə müdiri, hər dəfə bir priçina tapıb söyəcək, təhqir edəcək. Adam var, vecinə deyil, dözürlü. Mən bacarmaram, tüpürüm elə vəzifəyə. Azərbaycanlıların yaxşı bir misalı var, deyir, neynirəm qızıl teşt, içinə qan qusam. İt oğlu cəhənnəm olub getmir, mənim də işim bax elə yarımçıq qalıb.

Sedrak bir ucdan üyüdüb tökür, ən müxtəlif rəvayətlər uydururdu. O qədər belə danışdı ki, Əylislini avtovağzal tərəf qovan qazın təzyiqi düşdü. Bununla da erməni qambitin debüt hissəsi başa çatdı.

– Mən sənə bir məsləhət vermək istəyirəm, – Sedrak artıq “siz”dən “sən”ə keçmişdi. – Gəl daşı ətəyindən yerə tök, gecə vaxtı Bakıya getmə. Nədi, dünyanın axırındı? İstəsən, qastinsada yer düzəldə bilərəm, gecə qalıb səhər gedərsən. Amma ora qalmalı yer deyil; sən kimisi adama da heç layiq deyil. Mən özüm şuşalıyam, evim də Şuşadadı. Amma qayınatam buralıdı, özünün də ikimərtəbəli yaxşı evi var. Bu saat orda yoldaşımın nənəsidə, bir də qaynımın balaca oğludu. O boyda ev – beş otaq boşdu. Gedək qonağım ol. Sən yazıçı, mən də ədəbiyyat müəllimi, oturaq söhbət edək, dərdləşək. Yeməyə də, allah verəndən, nə desən varımızdı.

Tez bir zamanda Ağdama, ordan da Bakıya getmək məqsədiylə avtovağzal tələsən Əylisli təklifi qəbul etdi.

Sedrakla Sadıq ikinci mərtəbəyə qalxıb açıq balkonda oturdular. Kəkötülü təzədəm çay gəldi. Sedrak bir stəkan çay içib dedi:

– Sadıq, sən yol gəlmisən, yorğunsan, otur çay iç. Mən də ət dükanına dəyim, bir kilo qoyun əti alıb on beş dəqiqəyə qayıdıram.

Sedrak o gedən oldu və düz saat yarımından sonra qayıtdı. Çünki o, ət almaq adıyla çıxsa da, vilayət komitəsinə – birinci katibin yanına gedirdi. Vəziyyət barədə komsomolçu daşnaka məlumat verib dedi ki, yazıçını dilə tutub evə apar-dım; qayınatamgildə oturub çay içir, hirsini bir az soyuyub, görək, bəlkə, bu gecə bizdə qalası oldu.

Komsomolçu daşnakın üzünü güldürdü, dedi, Sedrak, halal olsun, sən, həqiqətən, mahir oratorsan, əvəzsiz təbliğatçısan, obkomkomsomolun təbliğat-təşviqat şöbəsinə ancaq sən kimi adam rəhbərlik etməlidir; amma, Sedrak, başına dö-nüm, yazıçını əldən buraxma, birdən qaçıb əldən çıxar, işləri korlayar, özünü də pula qızırqalanma, – birinci katib belə deyib sağ əlini şalvar cibinə soxdu.

– Pulun var?

– Mənim hələ ki bir qəpik xərcim çıxmayıb, – Sedrak dedi. – Sən nə pul-pul salmışsan?

– Sedrak, onu yaxşı-yaxşı yedirt, içirt... Nə deyim, sən özünü hər şeyi məndən yaxşı bilirsən.

Saat yarımından sonra qayıdıb gələn Sedrak dedi ki, qo-yun əti tapmadım, donuz əti aldım. Ət çox deyildi – yarım kilo. Donuz kababı yemək üçün Sadıqı dilə tutmaq lazım gəlmədi, özü dedi ki, Moskvada oxuyanda hər gün donuz əti yeyirdim; suda bişmişini də yemişəm, qızartmasını da, kababını da.

Süfrəyə turş kələm, suda bişmiş kartof və lobya, pendir, göyərtili, təzə xiyar-pomidor salatası, xiyar şorabası, çörək qo-yuldu. Qrafində göz yaşı kimi tut arağı, kasada beçə balı gəldi. Az keçmədi ki, Sedrak özü bişirdiyi iki şiş kababı da gətirib süfrəyə qoydu. İki təzə dost – Sedrakla Sadıq

yedilər, içdilər, biri-birinin sağlığına, xalqlar dostluğunun şərafinə... tost dedilər, araqdan əlli-əlli vurdular. Sedrak həyətdəki tut ağacını göstərüb dedi ki, bunun meyvəsini qayınatam hər il yığıb araq çəkir, öz məhsulumuzdu. Əylisli dedi, halal olsun, qayınatan yaxşı araq çəkir.

Sedrak arada durub birinci mərtəbəyə düşdü. Sadıq eyvanda tək qaldı. Açıq səmada ulduzlar sayrışırdı, hava sərin idi. Sadıq tək oturub siqaret çəkə-çəkə fikirləşir, özünə sual verirdi: “Görəsən, bu dünyada niyə pis erməni yoxdu?” İstədi Sedrak gələncən bu fikri qəlibə salıb bir kuplet şeir yazsın və növbəti bədə içiləndə tost əvəzinə onu desin. Amma alınmadı. Yadına düşdü ki, şeir yazmağın daşını bir neçə il əvvəl Malakan bağındaki qədim ayaqyolunun damına atıb, ona görə də fərli bir şey yazma bilməyəcək. Alababat nəsə yazmaq olardı, lakin bunu öz şənində sığışdırmadı; unutmaq olmaz ki, Sedrak ədəbiyyat müəllimidir, özü də onun yaradıcılığıyla ciddi maraqlanır – əylislişəvərdi, belə adamın yanında ehtiyatlı olmaq lazımdır. Ona görə də şeirlə tost deməkdən vaz keçdi, amma kim nə deyir-desin, “dünyada pis erməni yoxdu” fikri əladı. Bunun əsasında nəinki şeir, hətta hekayə və povest də yazmaq olar... – Tut arağı Sadığa ilham vermişdi, onun şair təxəyyülü qanad açıb Xankəndi səmasında uçurdu.

Qonağın arzusunu nəzərə alıb, onun yerini açıq eyvanda saldılar. Əylisli yorğun olsa da, uzun müddət yata bilmədi. Bayaq ağına gələn fikir – dünyada pis erməni yoxdu – beynində dolaşır, ona rahatlıq vermirdi. Bu fikri təsdiq edən çoxlu misal da gətirmək olar. Uzağa getmək lazım deyil, götürək elə Sedrakı. Onun barəsində qəzetdə

oxuyub, televizorda görüb. İndi də təsadüfən küçədə görüb, o saat tanıyıb. Yayın bu cırhacır istisində qaça-qaça gəlib ki, pərəstiş etdiyi yazıçıyla görüşsün, kəlmə kəssin. Sonra da evə gətirdi, gül kimi süfrə açdı... Millətdə mədəniyyətə bax, kitaba, kitabyazana hörmətə bax! Bunu hansı azərbaycanlı edər? Heç biri. Hörmət nədi, sən badalaqdan danış...

Səhər açılarda qonaq ayıq başla fikirləşib gördü ki, birinci katibin yanına qayıtmasa olmayacaq. Çünki ezamiyyət vərəqinə qol çəkilməyib, – Sadıqın kefi pozuldu. Səhər çayı içiləndə Sedrak gördü ki, qonaq bikefdi.

– Gözümə bir təhər dəyirsən, – Sedrak dedi. – Yerin narahat idi?

Əylisli dedi yerim əlaydı, yaxşı da yatmışam, pis odur ki, ezamiyyət vərəqəmə qol çəkilməyib, birinci katibin yanına qayıtmısam olmayacaq. Sedrak fikrə gedib bir müddət dinmədi. Sonra dedi: “Ona görə kefini pozma. Komsomolda tanış qızlar var, verərəm biri aparıb qol çəkdirər.”

Sonra da deyirlər erməni pisdidi. Erməni bundan artıq neyləsin? Yox, erməni pis deyil, erməniyə pis deyən pisdidi, – sonrakı dövrdə Əylislinin povestlərində bünövrə rolunu oynayan bu fikir Xankəndində çox qısa bir vaxtda formalaşmışdır.

Təzə dostlar vilayət komsomolunun binasına çatanacan gəzə-gəzə piyada getdilər. Əylisli içəri girmədi. Sedrak ezamiyyət vərəqini ondan alıb birinci katibin yanına getdi, kağıza qol çəkdirdi, həm də axşamkı qonaqlıq barədə qısa məlumat verdi. Komsomolçu daşnak öz xilaskarımı qucaqlayıb bağrına basdı.

– Çox sağ ol, Sedrak! – Daşnak lideri dedi – Mən bu yaxşılığı heç vaxt unutmayacam. Apar onun kağızını ver,

qoy rədd olsun getsin. Mərdiməzar köpəyoğlu durduğum yerdə məni işə salmışdı. Yaxşı ki, sən gəldin, yoxsa... Mən indi tələsirəm, vacib məsələyə görə Yerevana çağırıblar, təcili getməliyəm. Sonra danışarıq. Amma yadımdan çıxmamış bir məsələni deyim: mən ona itin sözünü dedim. Elə söyüşlər söydüm, qeyrəti olan kəs ya özünü öldürərdi, ya məni. Sənin dostun səsini də çıxartmadı. Məttəl qalası işdi. Bu nə cür adamdı?! Çox üzüyoladı, qeyrətini də çox ucuz satdı: cəmi-cümlətəni iki yüz əlli qram arağa, bir şiş də donuz kababına. Qeyrətini bu cür ucuz satan adama birinci dəfə rast gəlirəm.

Ezamiyyət vərəqinə qol çəkilib! Əylisli o qədər sevindi, Xankəndindən Şuşayacan piyada getdi. Kefi doxsan doqquzu vururdu; sevindiyyindən dik-dik dingildəyirdi. O boyda yolu fişdırıq çala-çala, mahnı oxuya-oxuya, oynaya-oynaya getdi. Sedrak öz fitnəkar diliylə, donuz kababıyla, tut arağıyla onun beynini və ürəyini elə yuyub təmizləmişdi, komsomolçu daşnakın idbar söyüşlərini bilmərrə unuddu. Düz bir ay Şuşada qaldı, müftəcə yeyib-içdi, gəzdi, havasını dəyişdi, istirahət elədi.

Sedrakın qayınatasıgildə qonaq qaldığı gecə ağlına gələn fikir – erməni pis deyil, erməniyə pis deyən pisdi – düz iyirmi il sonra yadına düşdü və bu da səbəbsiz deyildi. Bakı qaynayır, erməniləri pisləyənlərin sayı günbəgün artırdı. Başda Uluruh Türkmənməkan – Əylislini şair Xəlil Rzaya verdiyi təzə addı bu – olmaqla, bəzi “qafiyəli züytutanlar” erməniləri şovinizmdə, işğalçılıqda, Azərbaycan xalqına qarşı soyqırım törətməkdə ittiham edirdilər. Əylisli əsla tərəddüd etmədən qələmini süngüyə çevirib ermənilərin

müdafiəsinə qalxdı. Devizi beləydi: erməni pis deyil, erməniyə pis deyən pisdı. İlk dəfə bu fikri yazılı şəkildə ifadə edib kitaba saldı. Həmin vaxt onun yaşı altmışı keçmişdi, öz həyat təcrübəsindən çıxardığı nəticəni də kitaba əlavə etdi; yazır ki, mən çox erməniylə oturub-durmuşam, çoxlu erməni dostum var, lakin nə qədər qərribə olsa da, hələ indiyəcən pis erməni görməmişəm. Xankəndində başına gəlmiş o müdhiş hadisəni də qələmə aldı. Kitabı oxuyanlar təəccübləndilər: utanc gətirən rüsvayçılıq barədə necə fəxrlə yazır! Hətta özünü qəhrəman kimi göstərməyə çalışır. Lakin əsas bu deyil. Əsas odur ki, həmin kitabda qeyrətin çox ucuz satıldığı yazılı şəkildə etiraf olunurdu və müvafiq orqanlar dərhal hadisəni qeydə aldılar. Ciddi müzakirə başladı. Əksər oxucuların fikri beləydi ki, mətah çox ucuz satılıb; əslində, komsomolçu daşnakın taleyi tükəndən asılıydı və Əylisli bu fürsətdən istifadə edib ən azı dörd-beş şiş kabab, bir litr də araq ala bilərdi. Lakin nəyə görəsə maymaqlıq eləyib, qeyrətin çox ucuz satıb.

Zaman faktorunu əsas götürüb fikir söyləyənlər də var idi. Məsələn burasındadır ki, hadisə axşam tərəfi baş verib və məlum olduğu kimi günün həmin vaxtı bazarda malın qiyməti düşür, – el arasında buna axşambazarı deyirlər. Axşambazarına düşüb deyə, Əylisli də öz qeyrətini çox ucuz satıb. Əlbəttə, araşdırma zamanı məsələnin bu tərəfi də nəzərə alınmalıdır. Lakin axşambazarı mətahın lap ucuz, belə demək mümkünsə, su qiymətinə satılması, çölə atılması da demək deyil.

Qeyrətin çox ucuz satılmasıyla bağlı yazı işıq üzü görəndən sonra tədqiqatçılar “Kür qırağının meşələri” po-

vesti barədə daha ətraflı və dəqiq fikir söyləməyə başladılar. 1969-cu ilin isti yay günlərində öz qeyrətini çox ucuz satan Əylisli sonradan peşman olub, lakin artıq gec idi. Əylisli o müdhiş hadisəni unutmğa çalışıb. Fəqət bacarmayıb və düz bir ildən sonra o dərd, o nisgil bədii əsərə çevrilib – “Kür qırağının meşələri” povesti yazılıb. Povestin qəhrəmanı Qədirin prototipi komsomolçu daşnakdı. Qeyrəti erməni ayağı altına düşüb tapdanan Əylisli öz başına gələn fəlakəti Qeybullu kişinin adına yazmaqla təsəlli tapır, – atalar miasalında deyildiyi kimi, cəhənnəmə gedən özünə yoldaş axtarar.

Hər yazıçı belə povest yazma bilməz. Əylisli də bunu bilirdi və dəfələrlə deyib, hətta yazıb ki, Azərbaycan yazıçıları nın hamısı bir yerə yığılıb nə qədər əlləşsələr də “Kür qırağının meşələri” povesti kimi əsər yazma bilməzlər. Yazıçının şəxsi həyat təcrübəsi onun yaradıcılığına çox güclü təsir edir, – bu, məlum məsələdir və Əylisli də bunu bilir, ona görə də tam əminliklə yazır: Azərbaycan yazıçıları nın heç biri “Kür qırağının meşələri” kimi povest yazma bilməz. Düz deyir, çünki heç bir azərbaycanlı yazıçı erməni daşnakı qarşısında Əylisli kimi alçalmağı özünə rəva bilməzdi. Əylislinin təkrarsız şəxsi həyat təcrübəsi – “Kür qırağının meşələri” povestinin əsas xüsusiyyəti bundan ibarətdir.

Altmışıncı illərin sonundan başlayaraq Azərbaycanın ədəbiyyat adamları deyirdilər və yazırdılar ki, Əylisli bir yazıçı kimi tükənib, deməyə sözü qalmayıb, lakin skandal-

lı cızma-qaralarla gündəmdə qalmaq istəyir. Əylisli özü də bilirdi tükənib, içində qara bir boşluq var. Bəzi yazılarında bu faktı etiraf da edirdi: "Qol-qanadımı qıran buradakı intonasiyaların, sözün deyiliş və düzülüş formalarının mənə hədsiz dərəcədə tanış gəlməsiydi. Yazdıqlarımda içimi tərpedən heç nə yox idi. Sözlərimdən səs gəlmirdi, işıq gəlmirdi. Və dəhşət burasındaydı ki, o sözlərin canına işıq hopdurmaq bundan sonra heç nəyin hesabına və heç cür mümkün deyildi... Fikirləşdim ki, "Tənha narın nağlı"ndan sonra yazdıqlarım bəlkə doğrudan da zəifdir, sönükdür, istedadsızdır. Bəlkə o yazıdan sonra mən elə doğrudan da günbəgün geri getmişəm – yolumu azmışam, işığımı itirmişəm." – Əylislinin öz cümlələridi, nöqtəsinə vergülünə əl dəyməyib, səhvləri də düzəldilməyib. Bu cür etirafdan sonra susub kənara çəkilmək lazım idi. Bunu bacarmaq özü də bir məharətdir, insanın tərbiyəsini, mədəniyyətini göstərən amildir. Lakin, təəssüf ki, Əylisli bunu bacarmadı. Susub kənara çəkilmək əvəzinə, Azərbaycan ziyalılarıyla dör-dör döyüşür, onları təhqir edib "gədələr" adlandırır və sübut etmək istəyirdi ki, istedadlıdır, yaxşı da əsərlər yazır, amma nə yazıq ki, Azərbaycan xalqı geridə qalıb, savadsızdır, onun yazdıqlarını başa düşmür, qiymətləndirə bilmir.

Əylisli hələ gənc yaşlarından başlayaraq, xalqın mənəvi dəyərlərini hədəf seçib, bacardıqca o dəyərləri ləkələməyə, murdarlamağa çalışıb. Barama fabrikinin avadanlığını atlara, arabalara, dəvələrə yükləyib kəndə daşıyır, istifadəsiz qalmış məsciddə quraşdırırlar. Fabrik işə düşür. İstehsalat tullantıları və çirkab suları tez bir zamanda torpağı, suyu, havanı murdarlayıb iyrənc hala salır. Məscidin vəziyyəti

dəhşətdir, çünki barama fabrikinə düz elə məsciddə quraşdırıblar. Bir müddət işlədikdən sonra fabrik dayanır və elə təsəvvür yaranır ki, o boyda həngamə bir oyun imiş, məqsəd məscidi murdarlamaq, üfunət yuvasına çevirmək olub. Necə deyərlər, ayının yüz oyunu var, hamısı bir armudun başındadı.

Məscid murdarlanıb, üfunət yuvasına çevrilib, lakin qədim məbədin hündür divarları hələ də salamatdı. Əylisli bunu qəbul etmir – nəsə eləmək lazımdı. Hələlik, onunla təskinlik tapır ki, orta məktəbin yuxarı sinif şagirdlərindən birinin diliylə deyir: “Mən böyüyəndə tikinti mühəndisi olacam, məscidi uçurdub yerində mədəniyyət sarayı tikdirəcəm.”

Məscid uğrunda çarpışma sənətimək bilmir. Artıq yeni mərhələ başlayıb. Bu mərhələdən bəhs edən “İşığını əsirgəmə” povestində (povestin bir fəslə “Muştuluğumu ver, dayı, məscidi sökürlər!” adlanır) oyuna daha güclü oyunçu – tarix elmləri doktoru, professoru Əbdüləli Cəmsidov daxil olur. Çox güclü fiqurdu bu, şahmat oyunundakı ikinci vəzir kimi bir şeydi. O səbəbdən məscidi qoruyub saxlamaq istəyən kənd camaatının mövqeyi əməlli-başlı zəifləyir.

Mənəvi dəyərlərin məhvinə yönəlmiş amansız mübarizə “Kür qırağının meşələri” povestində pik nöqtəyə çatır. Əylisli bu povestdə azərbaycanlıları kərtənkələ, soxulcan, ilbiz adlandırmaqdan da çəkinmir.

Növbəti əsər “May günü” hekayəsi oldu. Hekayənin baş qəhrəmanı Mərdan öz itinin adını... Hər halda, demək lazımdı: Mərdan öz itinin adını Məhəmməd qoyub. İlk öncə Əylislidən soruşmaq lazımdı: Azərbaycanda o, belə bir fakta

rast gəlibmi? Yaxud eşidibmi? Əlbəttə, nə görüb, nə eşidib. Elə isə “May günü”ylə nə demək istəyir? Düşmənciliyin də həddi var axı, düşmən düşməndi deyə, ona hər cür qara yaxmaq da olmaz.

Mərdan öz itinin adını Məhəmməd qoyur. Bacısı onu məzəmmət edib deyir: “Ayıbdır, günahdır, peyğəmbərin adını itə qoyubsan.” Mərdan isə, eynən Qədir kimi, öz işindədi və öz bildiyini edir, hamı eşitsin deyə, həyət-bacada bərkdən qışqırır deyir:

– Məhəmməd, ay it, bu yana gəl...

– Məhəmməd, ay it, o yana get...

Camaat içinə çıxanda da hər dəfə söhbəti hərləyib-fırqlayır itin üstünə gətirir:

– O qoyunun bağırsaqlarını bəri ver, a kişi, təmizləmə, eləcə ver, Məhəmmədə verəcəm, – deyib hamıya eşitdirir ki, itinin adını Məhəmməd qoyub, özü də ona təmizlənməmiş, içi nəcislə dolu bağıracaq yedizdirir...

“May günü” hekayəsi Tamara Kalyakina adlı bir rus qadınına ithaf olunub. Əylisli o qadınla Litinstitutda oxuduğu vaxt tanış olub, – Kalyakina həmin ali məktəbdə bədii tərcümə praktikasından dərslər deyirdi. Əylislinin Moskva mətbuatında dərc olunmuş ilk hekayəsini, sonralar isə bir neçə povestini rus dilinə Kalyakina tərcümə edib və bununla da onun tanınmasında müəyyən rol oynayıb. Hər adam adama belə hörmət eləmir. Deyir, borclu borclunun sağlığını istər. Əylisli də borclu qalmayıb, müsəlman dünyası və onun peyğəmbərinin təhqir olunduğu hekayəni Kalyakinaya ithaf edib.

Rusların bir deyimi var, deyir, “Даренному коню в зубы не смотрят.” Sətri tərcümədə bu, o deməkdir ki, sənə at veriblərsə, dişinə baxma. Atın qoca olub-olmadığını müəyyən etmək üçün dişinə baxırlar. Bu atalar sözündə deyilir ki, hədiyyə verilibsə, yaxşı-pis hər nədi, qəbul etmək lazımdır. Tamara Kalyakina da rusdu deyə, “atın dişinə baxmadı”, – Əylislini sorğu-suala tutub demədi Azərbaycanda, doğrudanmı, itlərə peyğəmbər adı qoyurlar? Amma bununla belə, hədiyyə xoşuna gəldi və fikirləşdi ki, yəqin, bu hal Azərbaycanda kütləvi hal alıb deyə, Əylisli də o barədə yazır.

Sovet imperiyasının mənəm-mənəm vaxtında Əylisli elə yerdən yapışmışdı, onu birbaşa tənqid edib “Məscidlərlə nə işin var? Niyə onları üfunət yuvasına çevirirsən, uçurub dağıdırsan? Allahı söymə, Peyğəmbəri söymə!” demək də olmurdu. Çünki bu işin dalında dağ kimi sovet dövləti, onun ideologiyası dayanırdı. Lakin nə qədər çətin olsa da, Əylislinin yazdıqlarına münasibət bildirilirdi. Yetmişinci illərin əvvəllərində “Ulduz” jurnalı yazırdı ki, “Kür qırağının meşələri” povestinin baş qəhrəmanı Qədir mənəvi cəhətdən şikəstdir, onun görüşləri, istək və arzuları oxucuda ikrah hissi doğurur.

Yzıçılar İttifaqının V qurultayı da Əylislinin “şah əsəri”nə xüsusi yer ayırmışdı. Qurultayın materiallarında deyilirdi ki, Əylislinin fəlsəfi əsası dumanlı və qaranlıq olan “Kür qırağının meşələri” povesti oxucuda pessimist fikirlər doğurur, povestin qəhrəmanı Qədir öz çirkin hərəkətləriylə insanda ikrah oyadır; Qədirin daxili aləmi bizim etik və əxlaqi dəyərlərə sığmır. İclaslarda, yığıncaqlarda Əylislinin

cızma-qaraları müzakirə olunurdu. Xalqı açıq-aşkar təhqir etməklə məşğul olan adam ya dəliydi, ya terrorçu. Özü də o, tək deyil, arxasında dayanıb onu bu işə təhrik edənlər var. Əylislini dövlət təhlükəsizlik komitəsinin məmurları dindirir, onun hansı terror təşkilatıyla əlaqədə olduğunu müəyyənləşdirməyə çalışırdılar. Lakin bu məsələdə çox dərinə getmək də olmurdu. Çünki Əylislini qudurdub millətin üstünə qısqırdanlar Moskvada oturmuşdular. Azərbaycanın istənilən məmurunu susdurub yerində oturtmaq üçün onların əlində çox güclü vasitələr var idi. Əylisli dara düşən kimi o vasitələr də işə düşürdü. Öz havadarlarına arxalanan Əylisli bir az da qudurur, onu tənqid edənlərə təhqirlə, söyüşlə cavab verirdi.

Bir adamın ki ideali Eşşək Qədir ola, ən böyük arzusu qədirləşmək, Qədirə çevrilmək ola, ondan yaxşı bir şey gözləmək də mənasızdır. Azərbaycanın tanınmış ziyalılarını “gədələr” adlandıran Əylisli özünün “Bu gədələr məndən nə istəyirlər?” şeiriylə, həqiqətən, Qədir olduğunu əyani şəkildə sübut edir:

Daraşib canıma birə-bit kimi,
Hürürlər üstümə gah da it kimi,
İylənə-ıylənə murdar ət kimi,
Bu gədələr məndən nə istəyirlər?
Bu qəlbiqaralar, mütrüfbeyinlər,
Ağlıpiyadalar, ağzıyeyinlər,
Bu quru təzəklər, bu yaş peyinlər,
Bu gədələr məndən nə istəyirlər?

Əlli bir misradan ibarət olan bu şeirin hər kəlməsi üfunət qoxuyur.

“Ədəbiyyat qəzeti” Əylisinin xalqa xəyanətindən, digər qəzetlər isə onun Azərbaycan xalqına olan hədsiz nifrətindən yazırdılar. Azərbaycan mətbuatı Əylisliyə xalq düşməni, vətən xaini damğası vururdu. Oxucular onun kitablarını yandırırtdılar.

Xalqın ondan üz döndərdiyini etiraf etmək məcburiyyətində qalan Əylisli yazır ki, Bakının küçələrində rastlaşdığım ziyalı ailələrinin hamısı məni görəndə ikrahla üz çevirir, salam da vermirdilər; adamların baxışları mənə deyirdi ki, sən ölmüsən, sən yoxsan. – Bakıda vəziyyət beləydi. Rayon əhalisinə gəlincə, onu Ordubad, əsasən də Əylis camaatı tanıyırdı. O adamlar məsələyə başqa cür yanaşırdılar. Həmin vaxt Ordubadın Dırnis kənd camaatı yığışb Əylis kəndinə bir məktub yazmışdı. Məktubda deyilirdi ki, Azərbaycan xalqına nifrət edən, onu hər cür alçaldıb təhqir edən milli xəyanətkar – yazıçı Əylislinin evi yandırılmalıdır; əgər bacarırsınızsa, bu işi siz görün, əks təqdirdə biz gəlib onun evini yandıracağıq. Əylisdən Dırnisa cavab getdi ki, narahat olmayın, biz özümüz nə lazımdı edəcəyik.

Evinin yandırılacağı xəbərini eşidən Əylisli başılovlu kəndə getdi. Təzə tikdirdiyi ikimərtəbəli villada oturub gözləyirdi. Bir gün, iki gün... Evin yandırılması ləngiyirdi. Lakin ev yiyəsi orada olduğu günlər gecə vaxtı kimsə bağa girib güllə atırdı. Əylisli də evdə oturub siqaret çəkə-çəkə güllələri sayırdı. Günlər beləcə keçir, evin nə vaxt yandırılacağı isə bilinmirdi.

Əylisli bir dəfə gecə vaxtı əlinə fənər alıb həyəətə düşdü. Bağa tərəf səslənib dedi: “Kimsən, orda nə gəzirsən?” Cavab əvəzinə güllə atıldı, yəni ki, rədd ol get!

Əylis camaatı kiminsə evini qəsdən yandırmağı xoşlamır. Lakin öz torpağını düdümə qanıyla murdarlamaq da istəmir. Azacıq – heç olmasa mində bir faiz – vicdanı olan kəs çıxıb gedər, bir də o tərəflərə ayaq basmazdı. Lakin Əylisli getmir, kənddəki villasında oturub güllələri sayırdı.

Havadan qan iyi gəlirdi. Nəsə olacaq. Oldu da: sovet ordusu Bakıda növbəti dəfə qırğın törədib Azərbaycan paytaxtını qana qərq etdi. Qaradağlıda, Xocalıda qırğınlar törədildi. Dağlıq Qarabağ və yeddi ətraf rayon işğal olunduqdan sonra atəşkəs razılığı əldə edildi. Beynəlxalq təşkilatlar tələb edirdilər ki, münaqişə dinc yolla həll olunsun.

Danışıqlar başladı və onillərdir davam edir. Lakin heç bir nəticə əldə olunmayıb. Dünyanın azman dövlətləri bilirlər ki, Ermənistan işğal etdiyi Azərbaycan torpaqlarından çıxmaq istəmir, BMT-nin qətnamələrinə məhəl qoymur. Güc tətbiqi məqbul sayılmır. İşğalçıya qarşı tədbir görmək barədə düşünən isə yoxdur. Dağlıq Qarabağ münaqişəsiylə məşğul olan ATƏT münaqişə tərəflərinin ziyalıları, eləcə də əhalinin müxtəlif təbəqələri arasında baş tuta biləcək danışıqları da məqbul sayır, təqdir edir.

Atəşkəs razılığı əldə edildikdən sonrakı dövrün ilk illərində Ermənistan və Azərbaycan ziyalılarının iştirakıy-

la keçirilən beynəlxalq tədbirlərdə Azərbaycanı... Deməyə adamın dili gəlmir, amma nə qədər ağır olsa da, demək lazımdır: beynəlxalq tədbirlərdə Azərbaycanı yazıçı Əylisli təmsil edirdi.

ATƏT-in növbəti tədbiri “Etnik konfliktlərin həllində mədəniyyətlərin rolu” mövzusunda keçirilən beynəlxalq simpozium oldu. ATƏT-in o vaxtkı sədri Knut Vollebek bir dəvətnamə də Əylisliyə göndərdi. Tədbir Norveçdə keçiriləcəkdi. Əylislinin səfər xərclərini Norveçin Azərbaycandakı səfirliyi öz üzərinə götürdü. Ermənistanı o tədbirdə Yerevan universitetinin professoru, YUNESKO-nun Ermənistan üzrə müvəkkili Levon Qukasyan təmsil edəcəkdi.

Erməni ziyalı öz xalqının əleyhinə danışmaz, kitab yazmaz. Hansısa bir erməni ziyalı Ermənistanı beynəlxalq aləmdə təmsil edirsə, bu, artıq başqa məsələdir. O millətin etibarını qazanmaq asan iş deyil. Uzağa getmək lazım deyil, Əylislinin yaxınca dostu, yazıçı Zori Balayan Azərbaycan əleyhinə yazdığı şər-iftirayla kifayətlənmir, milləti qarşısında öz borcunu yerinə yetirmək üçün azərbaycanlı uşaqları divara mismarlayıb diri-diri dərilərini soyur, doğrayıb ac itlərə verir, sonra da o barədə kitab yazır... Bu tayfanın öz meyarları var. Qukasyan o meyarların hamısına cavab verməklə bərabər, ingilis və rus dillərini də yaxşı bilirdi. Digər tərəfdən, “Etnik konfliktlərin həllində mədəniyyətlərin rolu” mövzusunda keçirilən beynəlxalq tədbirdə Ermənistanı hansısa təsadüfi ziyalı yox, məhz mədəniyyət məsələləri üzrə ixtisaslaşmış alim təmsil edirdi.

Azərbaycana gəlincə, ... Sifətinin bir tərəfinə vətən xanini, bir tərəfinə də xalq düşməni damğası vurulmuş Əylisli təmsil edirdi Azərbaycanı. Ermənilər Əylislini ikinci Zori Balayan adlandırırlar. Sıra sayının heç bir əhəmiyyəti yoxdur, birinci olsun, ya ikinci, fərq etməz, Zori Balayan elə Zori Balayandı. Beynəlxalq tədbirdə Azərbaycanı Zori Balayan təmsil edirdi.

Norveç səfirliyi Əylislinin bütün xərclərini öz üzərinə götürdü, o da təyyarəyə minib yola düşdü. Əylisli Avropada işlənən ingilis, alman, fransız, italyan, ispan, norveç və s. dillərin heç birini bilmir. Tədbirin keçirildiyi Börgen şəhərinə birbaşa reys olsaydı bir təhər ötüşə bilərdi. Tərslikdən, iki dəfə təyyarə dəyişmək lazım idi: bir dəfə Almaniyanın Frankfurt şəhərində, bir dəfə də Norveçin Oslo şəhərində. Təsəvvür etmək çətin deyil, hər aeroportda nə qədər sual çıxır ortaya, bunun hamısını lal diliylə, himcimlə, əl-qol ölçməklə yola vermək çətin məsələdi. Heç olmasa latın qrafkasıyla yazılan yazını oxuya bilsəydi, tualeti, siqaret çəkilən yeri tapmaqda çətinlik çəkməzdi.

Vəziyyət gərgin idi. Lal dili kömək etmirdi. Əylisli Oslo aeroportunda vurnuxa-vurnuxa qalmışdı. Aeroportu neçə dəfə “kruq” vurduğunu dəqiq bilmirdi, ora-bura qaçmaqdan yorulub əldən düşmüşdü. Lakin hələ də Börqenə uçmaq üçün qeydiyyatdan keçə bilməmişdi. Reyslərin siyahısı yazılmış böyük tablodakı “Oslo-Börgen” sözləri göz deşirdi, amma, təəssüf, Əylisli orada nə yazıldığını anlamır, çünki latın qrafkasını bilmir. Tıncıxıbdı, canı boğazına yığılıb, bezibdi. Bilmir neyləsin, dərdini kimə desin, necə desin. Özünü söyürdü, Vollebeki söyürdü.

Çox səfərlərdə olub, hər il neçə dəfə Moskvaya, Minskə gedir. Amma Norveç səfəri zamanı özünü, sözün həqiqi mənasında, “Poçt qutusu”ndakı Novruzəli kimi aparırdı. Lakin ədalət naminə demək lazımdı ki, avam və savadsız kəndçi də olsa, düşdüyü çətin vəziyyətdə Novruzəli əsl kişi kimi davranır, özünü alçaltmırdı.

Bu işlərin axırı necə olacaq? Təyyarənin vaxtı var, çıxıb gedəcək... Aman, allah, rəzalətə bax! Amma birdən... Təyyarədə onunla birlikdə gələn hündürboy, çalbaş kişinin növbəyə dayandığını görən kimi dalağı sancdı, soruşub-ələməmiş o saat bildi ki, bu adam da Börgənə uçar. Tez yaxınlaşıb biletini göstərdi. Çalbaş kişi biletə baxıb başını tərپətdi, yəni ki, bəli, Börgənə uçan sərnəşinlər burada qeydiyyatdan keçirlər. Kişi ingiliscə nəşə dedi və “Oslo-Börgen” yazılmış lövhəni göstərdi. Əylisli o tərəfə baxdı, amma başa düşmədi kişi nə deyir, nə göstərir. Çünki lövhədəki yazını oxuya bilmirdi.

Çox çətinliklə də olsa qeydiyyatdan keçdi. Lakin bu da son deyildi. Börgen aeroportunda onu növbəti sürpriz gözləyirdi – çamadani itmişdi. İşni necə də daşdan keçir! İndi də çamadani yoxa çıxıb. Əylislini fikir götürdü: niyə məhz onun çamadani itməliydi? Kim nə deyir-desin, burada azərbaycanlı barmağı var... Qəttəzə çamadan idi, özü də məxsusi olaraq Norveç səfəri üçün aeroportdakı yarmarkadan almışdı. Çamadanda diş pastası və şotka, üzqırıxan, bir blok siqaret, pal-paltar var idi. Simpoziumda edəcəyi çıxışın mətni yazılmış vərəqlər də ordaydı. Çamadan barədə ona ingiliscə, almanca, fransızca, italyanca, ispanca və norveç dilində izahat verilsə də, Əylisli heç nə anlamırdı;

hirsindən, hikkəsindən az qalırdı partlaya. Artıq Vollebeki yox, Norveçin Azərbaycandakı səfirini söyürdü. Çamadan itməyib, yük sahibi iki dəfə təyyarə dəyişib deyə, texniki səbəbdən ləngiyir. Bu barədə Əylisliyə altı dildə məlumat verilsə də, o heç nə başa düşmür, küt-küt baxıb gözü-nü döyür, ağılsınıb rus dilində təkrar-təkrar “Где мой чемодан?” deyib dad döyürdü. O cür də rəjmürdəhal da gəlib Börgenin “Royal” otelinə çatdı.

Yollarda həlak olub, it kimi yorulub. Yaxşı olardı düş qəbul edib divanda uzanaydı, dincini alaydı. Amma bu fikirdən vaz keçdi: tursik-mayka çamadanda qalıbsa, düş qəbul edib it iyi verən tərlı, çirkli paltarı təzədən geyinməyin nə mənası var? Əl-üzünü yuyub oturdu. Elə də məğmun oturub, elə bil, dünya başına uçub. Fəqət bunun üçün əsas da yoxdur. Məzmunu bir çürük Əylis qozuna dəyməyən çıxışı oturub təzədən yazmaq əsla çətin deyildi. Tursik-maykaya gəlincə, oteldən çıxıb yaxındakı dükanların birindən iki dəst alt paltarı almaq su içimi qədər asan məsələydi. Xərçi də beş-altı dollardan artıq olmayacaqdı. Bu cür xırda-para xərclər, eləcə də geri qayıdanda evə ayın-oyun almaq üçün Norveç səfiri ona cib xərcliyi də verib. Lakin Frankfurtda, Osloda və nəhayət, Börgendə başına gələnələr gözü-nü elə qorxudub, elə bilir oteldən çıxıb yolun o üzünə keçsə azıb qalacaq, köməyinə çatan da olmayacaq.

Norveç səfəri barədə qeydlərində yazır: “Su içdim, bir az da konyak içdim, ancaq o konyakı gərək içməyəydim; konyakı içən kimi hələ lap keçmiş zamanlardan – atasızlıq, köməksizlik, yetimçilik içində keçən uşaqlıq çağlarımdan – canımda, qanımda qalan yazıqlıq, məğmunluq azarı məni

birdən-birə yaman yaxaladı. Axı niyə görə məhz mənim çamadanım hardasa ilişib qalmalıydı: Allah məni niyə belə bəxtsiz, talesiz yaratmışdı?...”

Qəm dəryasına qərq olub oturub. Qapı döyüldü. Sevinçək qalxıb qarıya tərəf getdi – elə bildi çamadanı tapıb gətiriblər. Amma, yox, mehmanxanadakı restoranın ofisiyantıdı, əlində tutduğu məcməyidə dilimlənmiş qarpız gətirib; məcməyidə üzüm salxımı, çiyələk, ananas və şampən şərəbi də var... Royal şahənə, şahlara layiq deməkdir. Börgein “Royal” otelindəki xidmət də, həqiqətən, şahlara krallara layiq idi. Otaqdakı soyuducu naz-nemətlə doludu, stolun üstü naz-nemətlə doludu. Bu, az imiş kimi, məcməyini doldurub yenə gətiriblər. Lakin Əylisli heç nə görmür, ancaq çamadan barədə fikirləşir: təptəzə çamadan idi, içində bir blok siqaret, tursik-mayka, isti pal-paltar var idi... Ən əsası da simpoziumda edəcəyi çıxışın yazıldığı vərəqlər getdi. Tursik-maykası və corabı yoxdu deyə, çimib paltarını dəyişə bilmir, iylənə-iylənə otaqda oturub; elə bil, iynə üstə oturub.

Otelin işçiləri nə baş verdiyini bilirdilər. Otaqda qəmgin oturub siqaret çəkə-çəkə ağlayan qərribə sakinə yazıqları gəlirdi. Arada ona təskinlik verib deyirdilər boş şeydən ötəri özünü üzmə. Fəqət xeyri yoxdu, elə bil, daşa-divara deyirsən, Əylisli heç nə anlamırdı.

Norveçin Azərbaycandakı səfiri Əylislinin səfərini ən yüksək səviyyədə maliyyələşdirmişdi. “Royal” mehmanxanasında bir nəfərin adi nömrədə bir gecə gecələməyinin haqqı beş yüz dollardı. Əylisli lüks nömrədə qalırdı, yəni, qiymət beş yüzdən bahaydı. Gündə üç dəfə yeməyin,

nömrədəki naz-nemətin və günün müxtəlif vaxtlarında məcməyiyə yığıb gətirdikləri təamların qiymətini də nəzərə alanda oteldə bir sutka qalmağın haqqı min dolları keçirdi.

Simpoziumda iştirak etmək üçün Börgenə müxtəlif ölkələrdən yüzdən artıq nümayəndə gəlmişdi. Onların hamısı, o cümlədən Ermənistan təmsilçisi ingilis dilində sərbəst danışırdı. Dil bilməyən yeganə nümayəndə Əylisliydi. Azərbaycan nümayəndəsinin dil problemi əvvəldən də məlum idi. Lakin nə ATƏT-in sədri, nə də Norveç səfiri problemin katastrofik hal ala biləcəyini gözləmədilər. Məsələn çox ciddi idi. Ona görə təşkilatçılar gec də olsa əl-ayağa düşüb tərcüməçi axtarırdılar. Rus və ingilis dillərini bilən tərcüməçi çox idi. Lakin Vollebek ehtiyat edir, məsələnin birdəfəlik həlli üçün Azərbaycan və ingilis dillərini bilən tərcüməçi axtarırdı. Nəhayət belə bir adam tapıldı: Norveçdə yaşayan Azərbaycanlı bəstəkar Qabil Məmmədli Oslodan Börgenə dəvət olundu. Əylisli o hadisəni belə təsvir edir: “Oslo yaxınlığındakı musiqi məktəblərinin birində, öz xudmani kollecində asudəcə oturub musiqi bəstələyən Qabil bəy indi Börgenə həm də bir növ mənim ölümü yerdən götürməyə gəlmişdi. Əgər Qalib olmasaydı, mən nə Eyvind və Byönlə kəlmə kəsə bilərdim, nə də tədbirdən sonra Norveçdə qalıb Eyvindin, Byönün sayəsində ölkəni gəzib dolana bilərdim.”

Çamadan hələ də gəlib çıxmayıb. Heyf, təptəzə çamadan idi; Binə yarmarkasında ondan qəşəng, ondan iri çamadan yox idi. Əylisli “Royal” otelinin lüks nömrəsində oturub çamadan barədə fikirləşir, qəm-qüssə içində siqaret çəkirdi. Onun halı otel işçilərini bərk narahat edirdi, hətta

qorxurdular ki, bu cür stress keçirən adam özünə qəsd eləyə bilər: venasını kəsər, özünü pəncərədən atar... Sonra gəl bu həngaməyə döz görüm necə dözürsən; otelin adı intihar hadisəsiylə bağlı hallanacaq, imicinə xələl gələcək... Oydu ki, otel administrasiyası da əl-ayağa düşüb tərcüməçi axtarırdı. Börgəndə yaşayan bir türk tapıb əhvalatı ona danışdılar. Türk, Əylislinin qaldığı nömrəyə zəng vurub dedi ki, bavulunuz teknik anlaşılmazlıq nədəniylə Osloda qalıb, üzülməyin, nəsnənizin gəlməyi üç saata bəkləniliyor. Türk, sözünü tamamlayan kimi də dəstəyi asdı. Əylislinin matıqutu qurudu. Nömrəsini bilsəydi, zəng vurub türkün abrını ətəyinə bükərdi; deyərdi, nə olub, altı aylıqsan? Dayan də, imkan ver biz də sözümüzü deyək: birincisi, çamadanın üstünə mənim ad-familiyam yazılmayıbsa, “Royal” oteli barədə heç nə yazılmayıbsa, kim nə biləcək o çamadan kimindi, hara getməli? – Həqiqətən, özünü Novruzəli kimi aparırdı. Amma yazıq Novruzəli universitet yox, adicə rus-tatar məktəbində bir il oxumuş olsaydı, o cür avamlıq eləməzdi.

Nəhayət, başibəlalı çamadan gəlib çıxdı. Əylisli çamadanı açıb diqqətlə yoxladı. Yox, heç nə götürməyiblər. Çox sevindi və tursik-mayka götürüb hamama girdi. Çimib paltarını dəyişdi. Sonra yıxılıb yatdı. Həmişə olduğu kimi, indi də yuxu görürdü. Əylisli özü və povestlərinin qəhrəmanları tez-tez yuxu görürlər və nə qədər qəribə olsa da, yuxuda erməni görürlər. Uzaq Norveçin “Royal” otelində də Əylislinin yatıb yuxuda erməni görməsi inandırıcı görünməyə bilər. Lakin xoşbəxtlikdən, bir çox yuxularının,

o cümlədən Börgəndə gördüyü yuxunun qısa məzmununu “yuxu” dəftərinə yazıb.

Əylisli yuxuda görürdü ki, Əylisdədi. Erməni dostlarından biri – Anahit adlı erməni arvadı da ordadı. Anahiti Litinstitutdan tanıyır – bir yerdə oxuyublar. Axırınıcı dəfə Anahiti 1994-cü ildə ABŞ-ın Kaliforniya ştatında, eynən Norveçdəki simpoziuma bənzəyən başqa bir beynəlxalq tədbirdə görüb. Anahit bu dəfə Norveçə gəlməyib, çünki o, bədii tərcümə üzrə mütəxəssisdidi. Onu mədəniyyət məsələləri üzrə mütəxəssis olan Qukasyan əvəz edir.

Əylisli yuxuda keçmiş tələbə yoldaşı Anahiti görürdü. Anahit boz şala bürünüb, daş hasarlı bağın qapısı tərəfdən divara söykənmişdi.

– Salam, Anahit, xoş gördük, – Əylisli dedi. – Necəsən? Silva xanım necədi, Zori ağa necədi? Qrant Matevosyan necədi?

– Salam, Ako, – Anahit dedi. Litinstitutda erməni dostları Əylisliyə Ako deyirdilər. Hərdən də zarafata salıb deyirdilər sənənin bircə “p” hərfin çatmır. – Dostların da yaxşıdı. Sən əvvəllər Silva Kaputikyana “xanım”, Zori Balayana “ağa” deməzdin, Ako. Gün hardan çıxıb?

– Anahit, şair Xəlil Rzanı sən tanıyırsan. Öz povestlərimdə mən onun adını Uluruh Türkmənməkan qoymuşam. Yaxşı da yığıb sürüyürəm. Bilirsən niyə? Son vaxtlar yazdığı şeirlərdə Silvayla Zorini təhqir edirdi, ona görə. Şeirlərimin birində Xəlil Rzanı alçaltmaq üçün qəsdən “Silva xanım”, “Zori ağa” ifadələri işlətmişəm. Ona görə elə dedim. Dayan görüm, şeirin o yeri yadıma düşürmü... Hə, deməli, belədi:

Bu sözümlü qoy eşitsin
Zori ağa, Silva xanım –
İldırımından atəş əmən
bir ocaqdır şeirim mənim,
Yaman gündə arabama
Yanacaqdır şeirim mənim.

Uzun şeirdi, amma əsas yeri budu. Xəlil Rzanın yazdığı şeirləri öz diliylə tərifləyib axırda heç eləyirəm: təsəvvür edirsən, eşşək arabasının yanacağı! Eyni zamanda həm də Silva Kaputikyanı “xanım”, Zori Balayana “ağa” dedirdirib bu adamın özünü də alçaldıram.

– Malades, Ako!

Əylisli tərifdən məmnun qalıb bic-bic qımışdı. Sonra mövzunu dəyişdi:

– Burda niyə oturmusan?

– İndi gedəcəm, – Anahit dedi. Özü də eynən Əylis arvadlarının səsiylə, onların ləhcəsiylə, təmiz Azərbaycan dilində dedi. – Bir az üşüyürəm.

Əylisli istədi pencəyini çıxardıb Anahitə versin, amma gördü ki, əynində pencək yoxdur və özü də üşüyür. Buna baxmayaraq:

– Qorxursan? – dedi.

– Yox, kimdən qorxacağam ki? – Sehrli-pıçıltılı səsle dedi Anahit. Onun qəhərli səsi sanki minilin o tayından gəlirdi.

– Hardan getmək istəyirsən? – Əylisli olduqca ehtiyatla xəbər aldı. Çünki onun yuxudakı ağlına görə, Anahit Əylisə gecə xəlvətə gəlmişdi. İndi onun o divarın dibinə

qısılib durmağının səbəbi də bir adamsız, təhlükəsiz yol tapıb aradan çıxmaq idi. Əylislinin yuxudakı “ayıq” təsəvvürünə görə, Anahitin hərdənbir titrəməyinin əsas səbəbi üşüməkdən yox, qorxudan olmalıydı.

– Elə bu yolunan yavaş-yavaş gedəcəm, – Anahit dedi. Əli ilə Arısı dağı səmtindəki bağları göstərdi. – Əylisdə heç kim qalmayıb. İsmət arvad da elə indicə keçdi burdan. Arısını aşıb getdi o tərəfə. Dedi ki, day bu kənddə gün çıxmayacaq.

Əylisin boşaldığını, orada heç kimin qalmadığını Anahitə xəbər verən İsmət arvad Əylislinin nənəsidir. Nənəsi “Royal” otelində yatıb yuxu gördüyü gecədən üzünü geri hesablasa, düz qırx il əvvəl rəhmətə gedib. O vaxt Əylisli Bakıdaydı, Anahiti də tanımırdı. Litinstitutda oxuyanda İsmət qarşı barədə Anahitə heç nə deməyib. Amma Anahit elə danışdı, elə bil, ömrü boyu Əylisdə yaşayıb, İsmət qarıyla qonşu olub. Əylislinin matı-qutu qurdu, elə yuxudaca öz-özünə dedi: “İtin olum, Pəvərdigara! Bu Anahit mənə nənəmi hardan tanıyır?”

“Yuxu” dəftərinin bəzi bölmələrini Əylisli çap etdirəndən sonra müasir dövrün tanınmış münəccimləri dedilər ki, o yuxuların tarixi konteksti var, onları yozmaq üçün qədim dünya tarixini mükəmməl bilən yaxşı münəccim lazımdır. Digər tərəfdən o münəccim erməni tarixçilərinin terminologiyasına, yazı üslubuna bələd olmalıdır, çünki Əylisli tarixi məsələlərdən yazanda məhz onlar kimi hərəkət edir. Anahitin Əylisə getməyi, ordan basa-basa gedib uzaq Norveçdə Əylislinin yuxusuna girməyi və yek kəlmə

“Əylisdə heç kim qalmayıb, bu kənddə bir də heç vaxt gün çıxmayacaq” deməyi elə-belə söhbət deyil.

Qədim zamanlarda Urmiya, Van və Göyçə gölləri ətrafında, Araz çayından cənubda, Fərat çayından şərqdə Urartu adlı (əsl adı Biainilidi) dövlət olub. Haylar o dövlətin ərazisində yaşamayıblar, urartu vətəndaşı da olmayıblar; onlar – haylar Fərat çayından qərbdəki mağaralardan birində məskunlaşmışdılar, özləri də çox zəif, zəlil və geridəqalmış qəbiləydilər deyə, dövlət qurmaq iqtidarında deyildilər, o barədə heç düşünmürdülər də, ancaq başqa qəbilələrə nökrəçilik edirdilər, vəssalam. – Haylar barədə bu deyilənləri erməni tarixinin atası Moisey Xorenli də təsdiq edir deyə, müasir dövrün erməni tarixçiləri söz tapa bilmirlər. Amma onlar nəyin bahasına olursa-olsun Urartu tarixini özəlləşdirmək istəyirlər, ona görə də belə bir nağıl uydurublar: “Bizim eradan əvvəl 600-cü il dekabr ayının otuz biri gecə saat 23-24 radələrində Qədim Urartu dövləti yox oldu, urartu xalqı yoxa çıxdı. Bu xəbəri eşidən kimi hay qəbiləsi dərhal öz mağarasından çıxıb şərqə doğru hərəkət elədi. Bizim eradan əvvəl 599-cu il yanvar ayının birində haylar artıq yoxa çıxmış urartu xalqının yerini tutub dərhal da orada özlərinə dövlət qurdular. Bununla da erməni dövlətçiliyinin tarixi başladı.”

Anahit bədii tərcümə üzrə mütəxəssisdi, ədəbiyyat adamı, ona görə də belə danışır: “Əylisdə heç kim qalmayıb,.. day bu kənddə gün çıxmayacaq.” Erməni tarixçiləri isə bunu belə deyərdilər: “Əylis yox olub, Əylis camaatı yoxa çıxıb.” Erməni tarixçisi belə bir söz deyirsə, yaxud yazırsa, bu o deməkdir ki, ermənilər o yerə göz tikiblər.

Yəni, XIX əsrdə rus çarlarının Şimali Azərbaycana köçürüb məskunlaşdırdıqları ermənilər bu torpağın hər qarışına tamah saldıqları kimi, Əylis kəndini də manşırlandırdılar... Anahitin gedib Norveçdə Əylislinin yuxusuna girməyinə səbəb də bu olub.

Əylisli yazır ki. Anahitin davranışında, danışığında bir qəribəlik var idi, erməni arvadı nəsə qeyri-adi “sehrli-pıçıltılı səslə” danışmış, “onun qəhərli səsi, sanki, minilin o tayından” gəlirmiş. Yuxudakı hikmətə bax, eyhama fikir ver! – Erməni tarixçilərinin yüzlərlə kitabda ifadə olunan fikirlərini Əylisli tək bircə cümləyə verə bilib: Cənubi Qafqaz ta qədimdən ermənilərin olub; bunu nəinki ermənilər deyir, hətta Əylislinin nənəsi İsmət qarı da Anahitlə söhbət zamanı belə deyib.

Əylisli yuxudan oyandı. Qatış-qutuş yuxu görsə də, kefi yaxşıydı. Dərhal da yadına düşdü ki, bu gün simpozium öz işinə başlayır. Çamadanı açıb çıxışını yazdığı vərəqləri çıxartdı. Nə yazdığını, əlbəttə, yaxşı bilirdi, amma yenə oxudu ki, görsün Norveç torpağında necə səslənir. Oxudu və o qədər razı qaldı, o qədər məmnun oldu, bu münasibətlə bir stəkan fransız konyakı içmək istədi. Amma, yox, lazım deyil. Acqarına içsə dəm olacaq, səhər yeməyi vaxtı, lap elə simpoziumda çıxış edəndə də hiss olunacaq ki, içibdi. Bəzi ağzıgöyçəklər bunu da söz eləyə bilərlər... Konyak içmədi, amma öz təəssüratını qeyd dəftərinə yazdı: “Sakit, ləngərli intonasiya. Rus dilinin zəngin və rəngarəng ifadə formaları...” – Rus dilində yazdığı çıxışını belə vəsf edir.

Puşkin, Dostoyevski, Turgenev, Tolstoy, Yesenin,... – rusun bütün dünyada məşhur olan yazarlarının heç biri

cəsarət edib öz yazılarının dilini belə tərifləməyib: “Sakit, ləngərli intonasiya. Rus dilinin zəngin və rəngarəng ifadə formaları...” Azərbaycan dilində yazdıqlarını tərifləməkdən Əylislinin dili dilgir olub, indi də rus dilində yazdıqlarını tərifləyir. Amma bir iş də var ki, sovet dövrü rus dilini mükəmməl bilən yazıçı ən azı yazılarının bir qismini elə birbaşa rus dilində yazardı və bununla da ikidilli yazarlar siyahısına düşərdi; məsələn, Nabokov kimi. Rus dilini çox yaxşı bilən yazıçı heç olmasa öz əsərlərini rus dilinə özü çevirməliydi; məlumdur ki, bu məsələdə Əylislinin ciddi problemləri olub, özü yazır ki, hər tərcümə məni qane etmirdi. Bəs onda qapı-qapı düşüb daha yaxşı tərcüməçi axtaran Əylisli nə əcəb gözəl bildiyi rus dilini işə salıb öz məharətini göstərmirdi? Yəni, yekə-yekə danışmaqla deyil.

Simpozium öz işinə başladı. Nümayəndələr bir-bir tribunaya qalxıb çıxış edirdilər. Nəhayət söz Əylisliyə verildi. Natiqlər hamısı, o cümlədən ermənistan təmsilçisi ingilis dilində çıxış etsələr də, Əylisli rus dilində danışıdı. Əslində, bu, çıxış deyildi, rüsvayçılıq idi. Əylisli rus dilinin “zəngin və rəngarəng ifadələriylə zəngin olan sakit və ləngərli” çıxışında Qarabağ məsələsini heç elədi. Başqa cür mümkün də deyildi: Azərbaycan mətbuatında adı vətən xaini, xalq düşməni kimi hallanan, erməni mətbuatının İkinci Zori Balayan adlandırdığı adamın çıxışı elə bu cür də olmalıydı.

Məlum olduğu kimi, səksənci illərin sonunda Ermənistan – Azərbaycan münasibətləri nə qədər gərgin idisə, Əylisliylə Azərbaycan cəmiyyəti arasında olan münasibətlər də bir o qədər pis idi. Mətbuatda onun adı vətən xaini, xalq düşməni kimi hallanırdı, oxucular onun kitabla-

rını yandırırıldı. Əylisinin satqınlığından bəhs edən bədii əsərlər də yaranmışdı. Həmin vaxt Bəxtiyar Vahabzadənin yazdığı bir şeir də belə nümunələrdəndi:

Bir zaman vətəni Aşota satdın,
Ürək bulandırdın, könül qanatdın,
Palıda, çinara sən çirkab atdın,
İndi gizlənməyə kol axtarırsan.
İçində zülmətdi, səhər bilirsən,
Qatırsan, özünü kəhər bilirsən,
Köhnə palanını yəhər bilirsən,
Belinə salmağa çul axtarırsan.

Əylisli həmin vaxt çox ciddi tərkiylə üzləşmişdi. “Etnik konfliktlərin həll olunmasında mədəniyyətlərin rolu” mövzusunda keçirilən beynəlxalq simpoziumda o, Azərbaycanın başına gələn fəlakətdən danışmaq əvəzinə, səksəninci illərin axırlarında şəxsən özünün üzləşdiyi problemlərdən danışdı: “Milli zəmində törədilən münaqişələr elə başladığı yerdə də mədəniyyət öz tarixi missiyasını büsbütün itirir və bu prosesdə mədəni yaddaşını itirməyənlər həmişə olmazın əzablara düşər olur, təqiblərə məruz qalırlar...”

Azərbaycanı İkinci Zori Balayan yox, öz ziyalıları təmsil etsəydi, XX əsr boyu Azərbaycan xalqına qarşı törədilmiş soyqırımların hamısı barədə danışmaq mümkün olmasa da, heç olmasa 20 Yanvar, Qaradağlı, Xocalı qırğınlarını yada salardı. Konfliktin həll olunmasında mədəniyyətin roluna gəlincə, o barədə lap çox danışmaq, dünya ictimaiyyətinə ətraflı məlumat vermək olardı. Azərbaycan təmsilçisi ta-

rixi Azərbaycan torpaqları olan Ermənistanda, eləcə də təzəlikcə işğal olunmuş Dağlıq Qarabağda və yeddi ətraf rayonda Azərbaycan xalqına məxsus olan mədəniyyət abidələrinin necə amansızlıqla məhv edildiyindən danışib, sonra deməliydi:

– Vandalizmə son qoyulmalı, onu törədənlər cəzalandırılmalıdı. Bu işə ilk növbədə Ermənistanın mədəniyyət adamları kömək edə bilərlər. Lakin, təəssüf ki, onlar özləri qatı millətçilik ideyaları yaymaqla məsələni qəsdən daha da qəlizləşdirirlər. Bu simpoziumda Ermənistanı təmsil edən Levon Qukasyan peşəkar mədəniyyət adamıdır. Onun çıxışı Naxçıvandakı mədəniyyət abidələrinə həsr olunub. Etiraz etmirik. İstənilən məsələ müzakirə oluna bilər. Bəli, Rusiya ilə İran arasında bağlanmış Türkmənçay müqaviləsinə əsasən, qısa bir müddət ərzində Naxçıvan xanlığının ərazisinə İrandan 2551 erməni ailəsi köçürülüb. O ailələrdəki ermənilərin toplum sayı 13000 nəfər olub. Sonrakı mərhələdə Naxçıvana Türkiyədən də çoxlu erməni köçürülübü və təbii ki, yüz əlli ildə ermənilər orada özlərinə qəbiristanlıq da salıblar, hansısa bina da tikiblər. Əlbəttə, o barədə danışmaq olar. Lakin məsələnin başqa tərəfi də var. Mən bu yüksək tribunadan üzümü Qukasyana tutub deyirəm: “Hər qarışı Azərbaycan torpağı olan Ermənistanda bu gün bir nəfər də azərbaycanlı qalmayıb. Azərbaycanda isə yüz minə yaxın erməni var; onlar çox sərbəst şəkildə yaşayırlar və ilbəlilə də törəyib artırırlar. Ermənilər Şimali Azərbaycana köçürülənə qədər, yəni, XIX əsrin otuzuncu illərinə qədərki dövrdə İrəvan xanlığı ərazisində yaşayan əhalinin tam əksəriyyəti Azərbaycan türkləri olub. Onlar min illər boyu

orada yaşayıb öz mədəniyyətlərini yaradıblar. Siz ermənilər XX əsrdə orada özünüə dövlət qurandan sonra qətliaqlar törətməklə etnik təmizləmə aparmısınız. O ərazidə artıq bir nəfər də azərbaycanlı qalmayıb. Bu, az imiş kimi, oradakı bütün mədəniyyət abidələrini də məhv etmişiniz, toponimlərin hamısını dəyişdirib erməniləşdirmişiniz. Son dövrdə işğal olunmuş Dağlıq Qarabağda və ətraf yeddi rayonda da vəziyyət eynən Ermənistandakı kimidir: orda da azərbaycanlı qalmayıb, orda da mədəniyyət abidələri məhv edilib; məscidlər, qəbiristanlıqlar dağıdılıb, buldozerin qabağına verilib yerlə yeksan edilib. Toponimlər dəyişdirilərək erməniləşdirilib: Umudlunu Aknoverd eləyiblər, Sırxavəndi Nor Qazançı, Füzulini Varanda, Cəbrayılı Mexakavan, Zəngilanı Kovsakan, Qubadlını Sanasar, Ağdamı Akna, Papravəndi Nor Karmiravan, Şahbulağı Tıqranakert-Surenavan,.... eləyiblər. Real vəziyyət belədirsə, vandalizm erməni millətinin həyat tərzinə, Ermənistanın rəsmi dövlət siyasətinə çevrilibsə, Qukasyan hansı haqla gəlib bu tədbirdə iştirak edir, Naxçıvandakı erməni abidələrindən danışır, tədbir iştirakçılarına video-kassetlər paylayır. Mədəniyyətin nə demək olduğunu yaxşı bilən mütəxəssis kimi, Qukasyan heç olmasa bircə dəfə Ermənistanın kütləvi informasiya vasitələriylə çıxış edib deyilibmi, ay camaat, ay mənim millətim, biz özgə xalqın ərazisinə köçürülüb məskunlaşdırılmışıq, orada özümüə dövlət qurmuşuq, ərazidə etnik təmizləmə aparıb azərbaycanlıları qırmışıq, sağ qalanlar başlarını götürüb qaçıblar, amma onların tarixi abidələri burda qalıb, onlara dəyməyin; məscidləri,

türbələri, qəbiristanlıqları uçurmayın, dağıtmayın, buldozerin qabağına verib yerlə yeksan etməyin...

Hər halda erməni vandalizmini ifşa etmək üçün yaxşı fürsət idi. Amma, təəssüf! Əylisli ancaq öz şəxsi problemlərindən danışdı, beynəlxalq simpoziumda antiazərbaycan təbliğatı aparan Qukasyana heç bir irad tutmadı, əksinə, fürsət düşdükcə onunla mırt vurur, Silva Kaputikyanaya, Zori Balayana, Hrant Matevosyanaya salam göndərir, şit və düşük zarafatlar edirdi. Hələ bir zarafata bax: “Bax ha, Levon, Qarabağı sizə verməyəcəyik. Hi-hi-hi...” Səfər qeydlərində Qukasyana yer də ayırır yazır: “Əhsən belə erməniyə! Bilmirəm nə sirdisə, ürcahıma həmişə ancaq yaxşı erməni çıxır.”

Azərbaycanın minlərlə ziyalısı içindən Əylislini seçib Norveçə dəvət edənlər nə etdiklərini, kimi və nə üçün məhz onu dəvət etdiklərini anlamayacaq dərəcədə avam deyillər. Onlara Əylisli lazım idi. Əylisli də Norveçə getdi və bütün dünyaya sübut etdi ki, həqiqətən, xalq düşmənidir, vətən xainidir.

Simpozium öz işini başa çatdırdı. Onlarla ölkədən Norveçə təşrif buyurmuş yüzdən çox nümayəndə dağılıb hər kəs öz vətəninə getdi. Qukasyan da aeroporta tələsirdi. Ancaq Əylisli heç hara tələsmirdi: tədbir başa çatdıqdan sonra bir qəpik də xərcləmədən nə qədər istəsə Norveçdə qalıb gəzə bilərdi. Sponsorlar, həqiqətən, çox əliaçıqlıq eləmişdilər. Lakin nədənsə bu şərəfə yalnız Əylisli layiq görülmüşdü. Hələ bu harasıdır! Börgen bölgəsinin polis

rəisi – bu adam Bakı Şəhər Baş Polis İdarəsinin rəisi kimi bir məmurdu – Eynar işini-gücünü atıb, tünd-qara rəngli şəxsi “Volvo”sunda gəlib Əylislinin hüzurunda dayanıb ki, o boyda Norveçin harasına istəyirsən aparım səni; şimala doğru toppuz kimi uzanıb gedən gözəl diyarın hansı dağına, meşəsinə, gölünə, kəndinə, qəsəbəsinə, şəhərinə istəyirsən, çəkinmə – de, aparacam; ən bahalı oteldə gecələ, gündə üç dəfə ən bahalı restoranlarda ye-iç, kef elə, biz burada ölməmişik – qoymarıq əlini cibinə salıb bircə sent də xərcləyəsən.

Səfərin qeyri-rəsmi hissəsində mətəh qonağı Norveçin tanınmış ziyalıları Eyvind Şheyə və Byön Veqqə müşayiət edirdilər. Eyvind Şheyə unikal mədəniyyət adamıdır; vətəninə, xalqını hədsiz dərəcədə sevən tarixçidi, ədəbiyyatçıdı, tanımış maarifçidi, eyni zamanda həm də Oslo televiziyasının yayımladığı uşaq verilişlərinin aparıcısıdır. Byön Veqqə isə Azərbaycanı ürəkdən sevən, bu ölkənin gələcəyi barədə narahatlıq keçirən yaxşı bir ziyalıdır. Əylisli özü onu belə təsvir edir: “Heyrətəməz dərəcədə saf və təmiz insan, tərədən dırnağacan işıq!” Müşayiətçilər arasında Azərbaycanlı bəstəkar Qalib də var idi; o da işini-gücünü atıb Əylisliyə tərcüməçilik edirdi. – Mətəh qonağın qulluğunda gör neçə adam dayanıb!

Əylisli yaxşı adamlarla oturub-durur, onları eyni zümrədən olan azərbaycanlılarla yanaşı qoyub müqayisə edir, öz müşahidələrini səfər qeydləri dəftərinə yazırdı: “ATƏT-in sədri Vollebek 40-45 yaşlı, ucaboy, qarayanız, hədsiz dərəcədə çəvik və istiqanlı insan, dünya miqyaslı siyasət adamı, ...Vallah, hirsimdən az qalırım ağlayam:

axı niyə bizim dövlət adamları ya xoruza, ya da hinduşkaya bənzəyirlər? Hətta ayıya, qabana, porsuğa və çaqqala oxşayanları da var. Vallah, heç yerişləri də adam yerişinə bənzəmir!”

Bax belə, bununla da Azərbaycan əhalisinin bütün təbəqələrindən olan insanlara Əylislinin münasibəti artıq hazırdı: sadə adamları o, qurumsaq, kərtənkələ, soxulcan, ilbiz adlandırır, ziyalıları isə ümumi şəkildə gədələr adlandırsa da, ürəyi soyumur, mətbu yazılarında onlara bit, birə, murdar ət və nəcis deyir, məmurları isə xoruza, hinduşkaya, ayıya, qabana, porsuğa, çaqqala bənzədir və hesab edir ki, onlar heç adam kimi yeriməyi də bacarmırlar... Maraqlıdır, görəsən, Norveç ziyalılarıyla müqayisədə Əylisli özünü hansı heyvana bənzədirmiş? Səfər qeydləri dəftərində o barədə heç nə yazılmayıb.

Eyvind ədəbiyyat adamıdır deyə, Əylisli kimi, o da müşahidələr aparır, yadelli qonağı hansısa heyvana bənzətməyə çalışırdı. Bir ədəbiyyat adamı kimi Eyvind Homeri də oxuyub, “Dədə Qorqud” dastanını da; tarixçi kimi Strabonu da oxuyub. Strabon iki min il əvvəl yazırdı ki, Homerin təpəgözü – Polifem türk tarixindən götürülüb. Təpəgöz türk kişiylə özgə millətdən olan qadından törəmiş bədheybət məxluqdur, ata tərəfin adamlarına düşmən kimi baxır, hamısını məhv edib qanını içmək istəyir. Türk kişinin yad millətdən olan qadına hərisliyi indi də var. Ola da bilər ki, yadelli qonaq müasir təpəgözlərdəndi, – ilkin yaxınlaşmada Eyvind belə fikirləşirdi. Lakin simpoziumdan sonrakı günlərdə baş tutmuş daha yaxın tanışlıq göstərdi ki, Əylisli Təpəgözə oxşasa da, ondan çox fərqlənir.

Eyvind neçə gün idi fikirləşib baş sındırırdı. Bu barədə Byön Veqqeylə də danışdı. Atalar düz deyir: ağıl ağıldan üstündü. Rusların da yaxşı bir deyimi var, deyir, “одна голова хорошо, а две лучше.” İki Norveç ziyalısı çox götür-qoydan sonra belə bir nəticəyə gəldilər: Əylislini yer üzündə mövcud olan heyvanların heç biriylə müqayisə etmək olmaz, onu yalnız bədheybət, mifik məxluq olan Ximerayla müqayisə etmək olar. Lakin Ximeranın növləri var, Əylisli onların hansına bənzəyir? Bunu demək çətin olsa da, hər halda, Ximeradı.

Eyvind Norveçin bütün kilsələrini beş barmağı kimi tanıyırdı. Maqistral yoldan çox da uzaq olmayan yerdə kilsə görəndə kimi o, Eynara deyirdi, zəhmət olmasa, məşını ora sür. Əylislini də götürüb kilsəyə gedirdi. Eyvind bunu qəsdən, kiməsə göstərmək məqsədiylə etmədi, onun əqidəsi, həyat tərzi belədir. Eyvind məşından düşüb kilsəyə gedir, Əylislini də özüylə aparırdı ki, qonaq darıxmasın.

Hər kilsədə Eyvindi əziz, hörmətli, çox da yaxın, hətta doğma bir adam kimi qarşılayırdılar. Çünki Eyvind həm də tanınmış din xadimidir, ölkənin demək olar ki, bütün dini bayramlarında iştirak edir, kilsələrdə oxunan bütün mahnıları əzbər bilir; o mahnılardan birinin müəllifi – söz və musiqi – Eyvindir. Öz ana vətəni Stavenger şəhərinin kilsəsində Eyvind keşişdən xahiş etdi ki, onun yazdığı musiqini kilsə orqançalanı məxsusi olaraq qonaq üçün ifa etsin. Eyvindin xahişi yerinə yetirildi. Əylisli diqqətlə qulaq asırdı. Musiqi, deyəsən, xoşuna gəlib, təəssüratını da yazıb saxlayıb: “Çox təsirləndim, tərəmədən vurub dırnağımdan çıxdı.” Çox möhtəşəm mənzərəydi. Norveç ziyalısı öz

xalqını, onun adət-ənənələrini necə sevir, ulu əcdadlarının qəbul etdikləri dinə necə hörmətlə yanaşır! – möhtəşəmlik və əzəmət bundaydı. Lakin bu möhtəşəmliyə bir kölgə düşmüşdü. Çünki Eyvind kilsəyə tək getməmişdi, qonağı da özüylə aparmışdı.

Eyvindin qonağı tərəfdən kilsə divarına qara bir kölgə düşdüyünü ilk görən keşiş oldu. Kölgə iblisə oxşasa da, fərqliydi. İki başı vardı, lakin başlar fərqliydi: biri kiçikdi, özü də, elə bil, ölüydü; o biri iriydi, həm də diriydi, gözlərindən qəzəb və nifrət yağırı, qorxunc ağzı açıq idi, üç cərgə düzölmüş dişləri aydın görünürdü; onda nə vardısa hamısı o qədər dəhşətli, murdar və eybəcər idi, bunu sözlə ifadə etmək mümkün deyil. Keşiş bərk qorxdu, tez xaç çevirdi. Amma kölgə çəkilmədi.

Keşişin nəsə bərk narahat olduğunu hiss edən Eyvind o tərəfə baxanda divara düşmüş ikibaşlı qorxunc kölgəni görən kimi dəhşətə gəldi. İkibaşlı məxluq Ximeraydı – onun bir növüydü. Eyvind nə qədər həyəcanlı olsa da, sevindi. Çünki Əylislinin ximeralardan hansına bənzədiyini artıq bilirdi.

Eyvindgil Stavenger kilsəsindən çıxıb zooparka getdilər. Stavenger zooparkı, əslində, təbiət qoynunda salınmış uşaq şəhərciyidi. Orada dünyanın ən müxtəlif münəqqişə bölgələrində həlak olmuş uşaqlara sadə və orijinal bir abidə qoyulub: qaynayan bulaq gözü və suyun içində alov. Göz yaşı kimi dupduru suyun altındakı yumru daşların hər birinin

üstündə bir ölkənin adı yazılıb: Fələstin, Əlcəzair, İçkeriya, Bosniya, Ermənistan, Azərbaycan... – Əylislinin səfər qeydləri dəftərində götürülmüş bu siyahıda Azərbaycanın adı lap axırdadı. Hətta elə təsəvvür yaranır ki, Azərbaycan artıqdi, onu siyahıya salmamaq da olardı. Amma sağ olsun norveçlilər, güzəşt eləyib Azərbaycanı da o siyahıya salıblar.

Bu siyahını Əylisli öz kitablarına salıb. Özü də iddia edir ki, onun yazdıqlarını bütün dünya oxuyur. O halda təsəvvür etmək çətin deyil: Əylislinin kitabını oxuyan meksikalı, avstraliyalı, vyetnamlı, keniyalı oxucu fikirləşəcək ki, Ermənistan – Azərbaycan münaqişəsi zamanı Azərbaycan əsgəri Ermənistana hücum edib, toqquşma zamanı ölən və yaralananlar arasında uşaqlar da olub; eyni hadisə Azərbaycanda da baş verib, belə ki, erməni əsgərləri Azərbaycana hücum ediblər, ölənlər arasında çox az sayda uşaq da var imiş. Ermənistan tərəfdə ölən uşaqların sayı çoxdu deyə siyahıda öndədir.

Münaqişə zonasında tək birçə uşaq həlak olubsa, bu, insanlıq adına ləkə gətirən vəhşilikdir. O cinayəti törədənələr hökmən cəzalandırılmalıdı. O uşağa hökmən abidə qoyulmalıdır və bu mənada norveç xalqına təşəkkür etmək lazımdır. Lakin yaddan çıxarmaq olmaz ki, Azərbaycan əsgəri heç vaxt hücum edib Ermənistan ərazisinə keçməyib, orada heç vaxt dağıntı və qırğın törətməyib. O halda təbii ki, münaqişə zonasında həlak olmuş hansısa erməni uşağından danışmağa dəyməz. Yəni ki, münaqişə zonalarında həlak olan uşaqlara abidə qoyanlar Ermənistanı da o siyahıya qoşmaqda ciddi səhvə yol veriblər. Əylisli də bu anlaşılmazlıqdan məharətlə istifadə edib.

Azərbaycana hücum edib yaşayış məntəqələrini dağıdan, şəhərləri, kəndləri xarabalığa çevirən erməni əsgəridi, silahsız dinc əhalini qıran, uşaqları isə xüsusi amansızlıqla məhv edən erməni əsgəridi. XX əsrdə ermənilər məqsədyönlü şəkildə on minlərlə azərbaycanlı uşağı insan adına yaraşmayan qəddarlıqla qətlə yetiriblər.

1905-ci ildə Qarabağın İmarət – Qərvənd və Umudlu kəndlərində törədilən qətlialmlar zamanı erməni əsgərləri azərbaycanlı uşaqların başlarını analarının gözü qabağında kəsir, binəva valideynlərin əzab içində necə qovurulduğuna tamaşa edir, sonra da başı kəsilmiş, lakin hələ ölməyib can verən körpələrin gözü baxa-baxa analarını zorlayırdılar. Sonra isə ananı da, balanı da qətlə yetirirdilər. – Bu barədə o dövrün mətbuatı yazıb, Azərbaycan yazıçısı Ordubadi yazıb, erməni müəllifi A- Do yazıb. Erməni cəlladlarının azərbaycanlı körpələrə qarşı törətdiyi qanlı cinayətlər Rusiyanın Dövlət Dumasında müzakirə olunurdu. Birinci Dövlət Dumasına Gəncədən deputat seçilmiş İsmayıl xan Ziyadxanov Dumadakı çıxışı zamanı deyirdi: “Hörmətli millət vəkilləri! Hər dəfə ölkəmizdən qorxulu xəbərlər alıram. Cənablar, iki ildən bəri qan içində üzən ölkəmizdə cəsədlərin üstündən keçirik. Artıq səbrimiz tükənib. Biz anaların qucağından alınıb havaya atılan südəmər uşaqların elə havadaykən xəncərə keçirildiyini görmüşük. Biz hamilə qadınların qarnına soxulan xəncərlərin açdığı yarıqlardan uşaq əllərinin bayıra çıxıb sallandığının şahidi olmuşuq.” – Hansı münaqişə bölgəsində belə vəhşilik törədilib? Bəşər tarixində hansı xalqın körpə balalarıyla bu cür davranılıb?

1918-ci ilin mart soyqırımını vaxtı başda Şaumyan olmaqla, erməni daşnakları Bakıda on iki mindən artıq azərbaycanlıni qətlə yetiriblər ki, onların beş minə yaxını uşaq olub. Hadisəni araşdıran Fövqəladə Təhqiqat Komissiyasını üzvü A.Y.Klüqe yazırdı: “Yaxşı silahlanıb təlim görmüş erməni əsgərləri çoxsaylı pulemyotların müşayiətiylə hücumu keçirdilər. Onlar müsəlman evlərinə soxulur, sakinləri qırır, qılınc və xəncərlə doğrayır, süngüylə deşik-deşik edirdilər; uşaqları yanan evlərin alovları içinə atır, öldürülən valideynlərin südəmər körpələrinə də rəhm etmir, hamısını qırırdılar... Erməni əhalinin bütün təbəqələrindən olan adamlar bu qanlı qırğında şəxsən iştirak etməyi özlərinə borc bilirdilər.” Həmin vaxt ermənilər Şamaxıda və Qubada da qanlı qırğınlar törədib minlərlə dinc sakini qətlə yetiriblər, onların dörd mini uşaqlar olub.

Ən böyük qırğınlar Zəngəzurda və Naxçıvanda törədilib. 1917-ci ilin rəsmi statistikasına görə Zəngəzurun azərbaycanlı əhalisi o vaxt 123085 nəfər olub. 1926-cı il siyahıya alınması zamanı isə məlum oldu ki, onların sayı beş mindən azdır. On ildə bu camaat təbii artım sayəsində çoxalıb 200 minə yaxın olmalıydı, amma beş min də yoxdu. Bəs bunun qalanı hanı? Onu erməni quldurları Andranikdən, Hamazaspdan, Drodan, Njdedən soruşmaq lazımdır, 1918-ci ildə yaradılmış Ermənistan respublikasının rəhbərlərindən və ermənilərə havadarlıq edən dövlətlərin başçılarından soruşmaq lazımdır.

1919-cu ildə Azərbaycan kəndləri Oxçu, Şabadın, Pirdavdan və Atqızda törədilən qətləliam zamanı dörd kəndin 4000 min sakinindən yalnız 262 nəfər sağ qalmışdı. Qətlə

yetirilənlərin 1500 nəfəri uşaq olub. Erməni əsgərləri o uşaqları elə belə öldürməkdülər, analarının gözü qabağında təndirə atıb diri-diri yandırırtdılar. Uşaqları xilas etmək üçün özünü alovun içinə atan Şəhrəbanı adlı qadın özü də yanıb kül oldu. O qətləmlə əlaqədar olaraq, Azərbaycanın xarici işlər naziri F.X.Xoyskinin Ermənistanın xarici işlər nazirinə göndərdiyi 10 dekabr 1919-cu il tarixli teleqramda ermənilərin o kəndlərdə törətdikləri vəhşiliklər sadalınır, xüsusi olaraq da qeyd olunur ki, qadınları və uşaqları məscidə yığıb hamısını doğrayıblar.

Ermənilərin azərbaycanlılara qarşı törətdiyi soyqırım kampaniyası 1918-ci ildə Andranikin bölgəyə gəlişiyə pik nöqtəyə çatdı. Andranikin vəhşiliyi Fövqəladə Təhqiqat Komissiyasının sənədlərində, yerli hakimiyyət nümayəndələrinin, ictimai xadimlərin, yüksək vəzifəli məmurların yazışmalarında, dövlətlərarası notalarda və digər sənədlərdə, eləcə də mətbuatda öz əksini tapıb, tarixin yaddaşına həkk olunub, onu silmək, unutmaq, malalamaq mümkün deyil. Qısa müddətdə Zəngəzurun 115 kəndi dağıdıldı, 10068 nəfər qətlə yetirildi, 50 min nəfər qaçqın düşdü. Rəsmi statistikaya görə, o qırğınlar vaxtı 2196 uşaq qətlə yetirilib. Vaqudi kəndi talan edilərkən öldürülən 450 nəfərdən 100-ü uşaq olub, Şəki kəndində qətlə yetirilən 500 nəfərdən 200-ü uşaq olub...

Erməni terrorundan baş götürüb qaçan 50000 Zəngəzur sakini qaçqın kimi çöllərə düşmüşdü. O vaxtkı şəraitə qaçqın olmaq ölümdən bətər idi. Qaçqınlar arasında ölüm halları o qədər yüksək idi – gündə ən azı 300 nəfər – onları vaxtında dəfn etmək mümkün olmurdu, meyitlər açıq ha-

vada qalib iylənirdilər. Ölənlərin tam əksəriyyətini uşaqlar təşkil edirdi.

Rəsmi statistikaya görə, 1917 – 1921-ci illər ərzində ermənilər tək elə Naxçıvan bölgəsində 73737 nəfər qətlə yetiriblər ki, bunun da 25000 nəfəri uşaq olub. Yeni yaranmış Ermənistan dövlətinin ixtiyarına keçmiş İrəvan qəzası və qonşu ərazilərdəki qırğınlar isə deyiləsi deyildi. Oradakı uşaqları öldürməklə, tikə-tikə doğramaqla ermənilərin ürəyi soyumurdu, Azərbaycanın körpəcə balalarını quru çör-çöp kimi, təndirə töküb yandırırtdılar. 1918-ci ilin dekabr ayında ermənilər Yeni Bəyazid qəzasının Şahab kəndindəki uşaqların hamısını təndirdə yandırtdılar.

1917-1921-ci illərdə yüz mindən artıq azərbaycanlı uşaq xüsusi amansızlıqla qətlə yetirilib. Bu proses yüz il davam edib; XX əsrin əvvəlində də beləydi, sonunda da belə idi. Xocalı soyqırımında şəxsən iştirak etmiş erməni yazıçısı Zori Balayan özünün “Ruhumuzun yüksəlişi” kitabında yazır: “Biz Xaçaturla ələ keçirdiyimiz evə girərkən 13 yaşlı türk uşağını pəncərəyə mismarlamışdılar. Türk uşağı səs-küy salmasın deyə, Xaçatur uşağın anasının kəsilmiş döşünü onun ağzına soxdu. Daha sonra bu 13 yaşındakı türkün başından, sinəsindən və qarnından dərisini soydum. Saata baxdım, türk uşağı yeddi dəqiqədən sonra qan itirərək dünyasını dəyişdi. Xaçatur daha sonra ölmüş türk uşağının cəsədini hissə-hissə doğradı və itlərə atdı. Axşam eyni şeyi daha üç türk uşağına da elədik. Mən bir erməni vətənpərvər kimi, öz vəzifəmi yerinə yetirdim.” Digər erməni yazıçısı, Beyrutda yaşayan Davud Xeyriyan 1992-ci ildə əlli yaşındaykən Xocalının alınmasında iştirak edib və

topladığı faktiki material əsasında “Xaç naminə” adlı kitab yazıb. Xeyriyan yazır: “O şaxtalı günün səhəri Daşbulaq tərəfdə uzunluğu bir kilometr olan bataqlığı keçmək üçün azərbaycanlı cəsədlərindən körpü düzəltməliydik. Mən cəsədlərin üstüylə yerimək istəmədim. Podpolkovnik Ohanyan mənə işarə elədi ki, qorxma, müharibə qanunlarından biri də budur. Meyitlərin üstüylə yeriyəndə 9 – 11 yaşlarında bir qızın sinəsini tapdaladım. Çəkmələrim, şalvarım qana qərq oldu. Bax bu cür gedə-gedə 1200 meyit tapdaladım.... Mart ayının ikisində cəsədlərin yandırılmasıyla məşğul olan “Qaflan” adlı erməni dəstəsi murdar türklərin 2000 cəsədini toplayaraq Xocalıdan bir kilometr qərbdə bir neçə yerdə tığ vurub yandırdı. Cəsədlə dolu axırncı yük maşınına baxanda boynundan və əlindən yaralanmış 10 yaşlı bir qız uşağı gördüm. Diqqətlə baxanda gördüm ki, yaralı və ac olmasına baxmayaraq, qız bu şaxtada hələ də ölməyib. Ölümlə çarpışan o uşağın gözlərini yəqin ki, heç vaxt unuda bilməyəcəm. Tiqranyan familyalı bir erməni əsgəri o qızın qulağından yapışıb artıq üstünə mazut tökülmüş cəsədlərin yanına sürüdü. Sonra cəsədlərə od vurdular. Dərhal da cəsədlərin arasından “Kömək edin!” deyib qışqıran səs eşitdim.”

İşğal olunmuş ərazilərdəki erməni cinayətlərini öz gözləriylə görmüş rus jurnalisti “Московский комсомолец” qəzetinin 1994-cü il nömrəsində yazır ki, növbəti Azərbaycan kəndi işğal olunanda bir erməni əsgəri mən baxa-baxa azərbaycanlı körpəni şaqqalayıb iki yerə böldü, sonra gördüm ki, həmin erməni şaqqalanmış bədənin bir hissəsini dəyənək kimi əlinə alıb uşağın anasının sifətinə,

başına zərbələr endirir və bu minvalla o qədər döydü ki, övladının al qanına qərq olmuş qadın dəli olub gülməyə başladı. – Ermənilərin dinc azərbaycanlı əhaliyə qarşı qəddarlığı, ələlxüsus da azyaşlı uşaqların xüsusi amansızlıqla qətlə yetirilməsi və bunun məqsədyönlü şəkildə həyata keçirilən siyasət olması artıq bütün dünyaya bəllidir. Müharibələr tarixini araşdıran jurnalist İv Yunnet yazır ki, mülki əhaliyə divan tutmaqda, ələlxüsus da 5 – 6 yaşlı uşaqların xüsusi amansızlıqla qətlə yetirməkdə ermənilərin törətdiyi cinayətlərlə müqayisə oluna biləcək faktlar tarixdə məlum deyil.

XX əsr boyu ermənilər yüz mindən artıq azərbaycanlı uşağı qətlə yetiriblər. Yüz min uşaq! Onlara necə divan tutublar, necə məhv ediblər! Xüsusi amansızlıqla qətlə yetirilmiş yüz min körpəcə yavru! Heç bir cinayət cəzasız qalmır. O uşaqların da qanı yerdə qalmayacaq. Bu cinayəti törədən millətin indiki və bütün gələcək nəsilləri öz əməllərinə görə cavab verəcəklər.

Azərbaycanlı uşaqların başına gələn fəlakət başqadır. Norveçin Stavenger şəhərinə Azərbaycanlı uşaqlara qoyulan abidə də başqa cür olmalıydı. O abidə mürəkkəb kompozisiyalı bütöv bir kompleks olmalıdır. Orada ən gözəçarpan və əsas fiqur erməni keşişi olacaq, çünki hər şey keşişdən başlayır. O keşiş barədə Azərbaycan yazıçısı Ordubadi yazıb, rus tarixçisi Veliçko yazıb, ingilis jurnalisti Tomas de Vaal yazıb. Bir il ərzində Azərbaycanda yüzlərlə kəndi dağıdıb on minlərlə silahsız, dinc əhalini qətlə yetirmiş erməni qulduru Andronik gördüyü işlər barədə o keşişə hesabat verib, onun təşəkkürünü alıb, öz ordusunun şəxsi

heyətini və hərbi texnikanı da o keşişə təhvil verəndən sonra 1919-cu ilin aprel ayında Qafqazı tərk edərək Fransaya gedib.

Beləliklə, abidə keşişlə başlayacaq. Keşiş əlində erməni bayrağı tutub hərbi mahnı – dua yox, hərbi mahnı – oxuyur, bayrağı yelləyə-yelləyə erməni əsgərlərini soyqırırma, qətliama səsləyir, – Ordubadi onu elə bu cür də təsvir edib. Keşişdən sonra gələn fiqur hamilə azərbaycanlı gəlindi, erməni əsgəri süngüylə vurub onun qarnını parçalayıb, yarıqdan məsum körpənin başı çıxıb, qolları aşağı sallanıb, – barəsində Rusiyanın Dövlət Dumasında danışılan gəlindi bu. O gəlinin böyründə alovu ərşə yüksələn təndir olacaq, erməni əsgəri uşaqları iki-iki, üç-üç götürüb təndirə atır, yanan körpələrin qışqırtısı, valideynlərin ah-naləsi insan olan hər kəsin qəlbini parçalayır, aqlını başından çıxarır. Uşaqları xilas etmək üçün bir qadın irəli atılır, lakin körpələrin heç birini xilas edə bilmir, özü də yanıb kül olur, – Oxçu kəndinin sakini Şəhrəbanı arvaddı bu. Təndirdən bir az aralıda yanan evdi – barəsində Fövqəladə Təhqiqat Komissiyasının üzvü A.Y.Klüqenin yazdığı evdi bu – erməni cəmiyyətinin ən müxtəlif təbəqələrindən olan adamlar: erməni keşişi, erməni ziyalı, erməni taciri, erməni əsgəri, erməni zabiti, erməni generalı, erməni fəhləsi, sözün qıyası, erməni kişiləri azərbaycanlı uşaqları götürüb yanan evin alovları içinə atırlar, erməni arvadları da onlara kömək edirlər və bununla da hər bir erməni öz milləti qarşısında vətəndaşlıq borcunu yerinə yetirməyə çalışır. “Mələk qədər sevimli bir azərbaycanlı körpə Bakının bir divarına mıxlanmışdır. Mıx körpənin düz ürəyinin üstündən vurulub; oğlanlı-qız-

lı bir yığın uşaq cəsədi üzərində qocaman çoban köpəkləri sümsünürlər, onlardan biri məsum bir körpəni gəmirir... Çılpaq bir qadın ölü vəziyyətdə yerə sərilib, bu ölü vücudun döşlərini bir yavru əmməkdədir...“ – Növbəti fiqur bu olacaq, o barədə yazı 1918-ci il mart soyqırımından dərhal sonra “Azərbaycan” qəzetində dərc olunmuşdu. Sonrakı fiqurda azərbaycanlı anayla erməni əsgəri təsvir olunacaq: erməni əsgəri iki-üç yaşlı uşağı dartıb anasının əlindən alıb və şaqqalayıb iki yerə bölüb, körpə bədəninin yarısını dəyənək kimi əlində tutub ananı döyür, döyə-döyə dəli edir, – o barədə “Московский комсомолец” qəzeti yazıb. Nəhayət, sonuncu fiqur; bu, erməni yazıçısı Zori Balayan olacaq. O, azərbaycanlı uşaqları divara mismarlayıb diri-diri dərilərini soyur, şaqqalayıb ac itlərə verir, eyni zamanda həm də erməni keşişlə danışır və soruşur ki, müqəddəs ata, necə bilirsən, bir vətənpərvər ziyalı kimi, erməni xalqı qarşısında mən öz borcumu yerinə yetirə bilərəmmi? Erməni keşişlə başlayıb erməni yazıçısıyla tamamlanan abidə kompleksində fiqurları düz xətt boyunca yox, əyri – qövsvari xətt üzrə elə yerləşdirmək lazımdır ki, keşişlə yazıçı biribirinə yaxın olsunlar, söhbət edə bilsinlər... – Azərbaycanlı uşaqlara qoyulan abidə bu cür olmalıdır. Azərbaycanı təmsil edən kəs Norveç ziyalılarına bunu deməliydi. Lakin Əylisli – erməni mətbuatında adı İkinci Zori Balayan kimi hallanan adam – parkı gəzdi, münəqişə bölgələrində həlak olmuş uşaqlara qoyulmuş abidəyə baxdı, bic-bic qımıışdı... Vəssalam. Sonra da təzə dostlarıyla deyib gülə-gülə maşına oturub norveç milyonerləriylə görüşə getdi.

Səfərin axırınıcı günü də gəlib çatdı. Həmin gün saat onda Norveçin baş naşiriylə Əylislinin görüşü nəzərdə tutulmuşdu. Saat birdə isə Salman Rüşdi də onlara qoşulacaq. Bu görüşdə Eyvind iştirak etməyəcək. Qalibin tərcüməçiliyinə də ehtiyac yoxdu, çünki baş naşir rus dilini bilir. Axşam isə Eyvindin evində böyük bir qonaqlıq olacaq. Sonra Əylislini otelə gətirəcəklər. Səhər tezdən isə Qaliblə Eyvind onu aeroporta aparıb yola salacaqlar. Hələlik sənə sonuncu günün səhəridi, saat doqquza qalır. Əylisli restoranda səhər yeməyi yeyəndən sonra elə indicə otağa qayıdıb. Beş-altı dəqiqə keçmişdi ki, otaqdakı telefon zəng vurdu. Baş naşir idi, dedi ki, Salman Rüşdinin gəlişiylə əlaqədar olaraq, bəzi problemlər yaranıb, əgər Əylisli etiraz etmirsən, saat onda yox, üç saat sonra – saat birdə görüşərdilər. Əylisli etiraz etmədi. Telefon danışıqı da bununla bitdi. Lakin yeni problem yarandı: indən sonra dörd saat Əylisli nə edəcək? Özü də bu, axırınıcı gündü, dörd saat oteldə boş-bekar oturmaq düz deyil. Hələ bir məsələ də var: baş naşirlə görüş zamanı Salman Rüşdi də onlara qoşulmalıydı, bəs o tədbir necə, baş tutacaqmı?

Əvvəlcədən razılaşdırılmış plan pozulurdu. Əylisli otaqda var-gəl edib bu barədə fikirləşdiyi vaxt Eyvind gəldi, özü də velosipedlə gəlmişdi. Amma Qalib yoxdur – sa Eyvindin gəlməyi nəyə lazımdı? Əylisli bu sualı təzəcə özünə verib cavab axtarırdı ki, Qalib də böyükdən çıxdı. O saat bilinir ki, təşkilatçılar vəziyyəti diqqətlə izləyir, şərait dəyişən kimi dərhal tədbir görürlər, – halal olsun!

Eyvindlə Qalib gəlmişdilər ki, Əylisli saat birəcən tək qalib darıxmasın. Birlikdə çıxıb Oslonu gəzməyə getdilər. Küçəyə çıxan kimi bir dəstə qaçqına rast gəldilər. Qaçqınlar – Əylislinin yaralı yeridi bu. Mətbu yazılarında onları “vəhşi yerazlar”, “qəddar düşmənlər” adlandırır, ermənilərin diliylə onlara “сволочи ереванские националисты” deyir.

Azərbaycan qaçqınlarından zəhləsi gedən Əylisli başqa ölkələrdən Norveçə təşrif buyurmuş qaçqınları görəndə əsla qəzəblənmədi, “vəhşi fələstinlilər”, “qəddar terrorçular” kimi ifadələr işlətmədi, ayaq saxlayıb onlarla şəkil də çəkdi. Şəkildə Eyvind, Qalib və Əylisli bir dəstə qaçqının əhatəsindədilər. Əylislinin üzündə çox ucuz və qondarma bir təbəssüm də var; təbəssüm o qədər sünidi, elə bil, özününkü deyil, kimdənsə beşcə dəqiqəliyə – şəkil çəkdirənəcən prokata götürüb.

Qaçqınlardan ayrılıb Kral sarayının qarşısındakı parka pivə içməyə getdilər. Söhbət edə-edə birinci krujkanı yarılamışdılar ki, kimsə əl telefonuylə Eyvində zəng vurub dedi ki, saat birə təyin olunmuş görüş də baş tutmayacaq, çünki Salman Rüşdinin Osloya gəlişiyə əlaqədar olaraq, Norveçin yüksək vəzifəli məmurları, o cümlədən ölkənin baş naşiri bərk məşğuldu, ona görə də üzr istəyir, lakin əgər Əylisli etiraz etmirsə, saat birdə baş naşiri bir norveç yazıçısı əvəz edə bilər, o adam da rus dilini bilir. Əylisli pərt olub tutulsa da, üzə vurmadı, dedi, eybi yoxdu, norveç yazıçısıyla görüşməyə razıdır. Saat birdə Eyvindlə Qalib Əylislini norveç yazıçısına təhvil verib “axşama qədər” dedilər və hər kəs öz işinin dalınca getdi. Baş naşiri əvəz edən adam,

əslində, yazıçı deyildi, şair idi; bədii tərcüməylə də məşğul olur, rus şairi Mandelştamın şeirlərini norveç dilinə çevirir.

Qarayanız, gözəl bir xanım olan norveçli şairlə Əylisli kafedə oturub çay içə-içə söhbət edirdilər. Söhbət çox darıxdırıcıydı, çünki Əylislinin fikri qalmışdı Salman Rüşdinin yanında: sən bunun hörmətinə bax! Norveç rəsmiləri bərk əl-ayağa düşüblər ki, nə var, nə var Salman Rüşdi Osloya təşrif buyurub. Pay atonnan, böyük iş olub! Salman Rüşdi kimdi axı, prezidentdi, baş nazirdi, nədi? Əylisli kimi, o da o da bir yazıçıdı. Gəlib, yaxşı eləyib, zəhmət çəksin, aeroportda bir taksiyə minsin gəlsin otelə, vəssalam.

Bir saat davam edən darıxdırıcı söhbətdən sonra Əylisli otelə gəldi. Restoranda nahar elədi. Yox, xərci çıxmıdı. Restoranda nə yesə, nə içsə Eyvindin hesabına yazılır. Orada tərcüməçiyə də ehtiyac yoxdu, çünki növbənöv yeməklər düzülüb, hansından, nə qədər istəyirsən götür ye. Nahardan sonra otağa gedib saat yarım yatdı. Sonra duş qəbul elədi – axşamkı qonaqlığa hazırlaşdı. Gəlib divanda uzandı. Pərtliyi keçməmişdi; əksinə, qanı bir az da qaralmışdı – Salman Rüşdi fikrindən çıxmırdı. Bu Salman Rüşdi neyləyib axı? 1988-ci ildən sonra məşhurlaşdı. Avropada yaxşı hörməti var. Amma bu dərəcədə?! Belə baxanda, bəyəm Əylisli ondan əskikdi? Salmandan iyirmi il əvvəl müsəlmanın Allahını, peyğəmbərini söyən Əylisli deyildi? İtlərə Məhəmməd peyğəmbərin adını qoyan Əylisli deyildi? Bəs bunu niyə görmürlər?

Ayağa durub otaqda gəzindi. Soyuducunu açıb fransız konyakı çıxartdı. Yüz qram süzüb içdi. Dərhal da Norveçə gəldiyi ilk gün düşdü yadına, çünki o vaxt da oteldə tək otu-

rub konyak içmişdi və içən kimi də onu ağlamaq tutmuşdu. Lakin bu dəfə ağlamadı, heç kövrəlmək-filan da olmadı. Əksinə, heç gözləmədiyi halda əhvalı düzəldi və artıq başqa cür fikirləşirdi.

İncimək lazım deyil. Bura Avropadı, bu adamlar məsələyə başqa cür yanaşırlar; tək elə müsəlmanı məsxərəyə qoymaqla, onun allahını, peyğəmbərini söyməklə iş bitmir; baxar nə cür söyürsən, necə təhqir edirsən. Atalar misalında deyildiyi kimi, “ho” var dağa qaldırır, “ho” var dağdan endirir. Bunların nə istədiyini Salman Rüşdi yaxşı bilir. Ona görə də Avropa onun yazdıqlarını öpüb qoyur gözünün üstünə. Bu adam burda mətəh olub, başına and içirlər. Sən bunun hörmətinə, avtoritetinə bax! Elə bil, Norveçə gələn yazıçı deyil, Amerika prezidentidi! Məsələ belədi və çox da mürəkkəbdə, amma bircə çıxış yolu var: Salman Rüşdinin yazdıqlarını, ilk növbədə isə “Şeytan ayələri”ni diqqətlə oxumaq, o cür yazmaq, Salmanyolu getmək lazımdır.

Salman Rüşdiylə nəzərdə tutulan görüş baş tutsaydı, Əylisliyə, bəlkə də, bu qədər təsir etməyəcəkdi. Onunla üzbəüz oturub söhbət eləmək, yəqin, elə Norveç şairiylə olan söhbət kimi, mənasız bir şey olacaqdı. Salman Rüşdinin tək elə şəklini görəndə adamın əti ürپəşir. Köpəyoğlunun kişisi, elə bil, fırt eləyib şeytanın burnundan düşüb! İtin olum, pərvərdigara, insan necə də İblisə oxşayarmış! Dünyanın tanınmış kino-rejissorları fil qulağında yatıblar: zalım oğlu, götür bunu İblis rolunda çək, Oskarı al də! – El arasında yaxşı bir deyim var, deyir, kor kora “cirt” deməsə bağı çatlar. Əylisli də Norveçdə oturub Salman Rüşdiyə “cirt” eləyirdi.

Yeni yazılan romanın yüzlərlə səhifəsi, – yazı stolunun üstündə hara baxırsan qalaq-qalaq yazılı vərəqdi. Norveç səfəri ikicə ay geciksəydi, romanı tamamlayıb çapa verəcəkdə. Salman Rüşdi hər şeyi alt-üst elədi; Osloda Salmanla görüşə bilməmək hər şeyi dəyişdi. Romana münasibət də dəyişib: əsər çap olunmayacaq. Romandan imtina olunurdu. Lakin artıq yazılmış, üzərində gərgin iş getmiş vərəqlərin biri də atılmayacaq. Çünki onların bəziləri – hələ bilinmir hansılar – növbəti əsərdə istifadə oluna bilər. Əsər təzədən yazılacaq – tam fərqli bir roman yazılacaq. Lakin günü sabahdan başlayıb onu yazmaq da mümkün deyil. İlk öncə xeyli vaxt tələb edən hazırlıq dövrü keçib Salman Rüşdinin yazdıqlarını diqqətlə oxumaq lazımdır. İş uzanacaq; bu, Əylislini qane etmirdi. Hərdən də fikirləşirdi ki, Salman Rüşdi nə yazıb, özü bilər, hər kəsin öz mövzusu, öz yolu, öz dəst-xətti var. Düzdür, Salman Rüşdiylə onun yaradıcılığında oxşar cəhətlər çoxdur: hər ikisinin hədəfində islam dini və müsəlman dünyası dayanıb. Amma onların hər biri məsələyə fərdi yanaşır. Ona görə də neçə ilin yazıçısının durub təzədən öz yaradıcılığında dəyişiklik etməsi, Salmanyolu getməyə çalışması həddən artıq riskli məsələdir. Düşər-düşməzi də ola bilər. Əsərin alınb-alınmaması problemi də öz yerində, – bu həmişə olub və olacaq. Tutaq ki, hazırlıq dövrü keçdi: Salman Rüşdinin yazdıqlarını oxudu, analiz elədi, sonra da onun təsiri altında nəsə bir şey yazdı və “Atalar və atasızlar” povesti kimi bir şey alındı, yəni, heç nə alınmadı, onda necə? Onun altmış yaşı

var, özü də otuz ildi heç nə yazı bilməyib. Ömrünün qalan beş-on ilini də bu cür eksperimentlərə sərf eləyib, həyatla vidalaşacaq. Ortada isə heç nə yoxdur, necə deyərlər, aldım qoz, satdım qoz.

Artıq veto qoyulmuş əsərin özü də elə-belə yaranmayıb. Onu yazmaq üçün 1988-ci ildən material toplamağa başlayıb. Baş verən hadisələri diqqətlə izləyir, qəzetlərdə yazılanları oxuyur, xoşuna gələnləri kəsib qovluğa yığır, saxlayırdı; radioya qulaq asır, televiziya gedən verilişləri daim izləyirdi. İnsanların, əsasən də qaçqınların danışığına, davranışına fikir verir, qeydlər edirdi. Yeganə problem oydu ki, mitinqlərə gedib orada müşahidə apara bilmirdi.

Bakıda mitinqlər başlamışdı. Hökumət Evinin qarşısında toplaşanların sayı ilk vaxtlar on minlərlə ölçülsə də, az keçmədi ki, meydana bir milyon insan yığışdı. Onlar orda danışır, dərdləşir, səs-səsə verib qışqırırdılar: "Azadlıq! Qarabağ!" – Bax orda olmaq, o insanları müşahidə etmək lazım idi. Lakin Əylisli bunu edə bilmirdi.

Sovet qəzetləri qırmızı yalan yazırdı, sovet radiosu xalqlar dostluğundan, yenidənqurmadan, söz azadlığı və demokratiyadan dəm vururdu, sovet televiziyası gözə kül üfürürdü. Manqurt ziyalılar imperiyaya quyruq bulayır, ütülü, sığallı cümlələriylə, umacaqlı danışqlarıyla ürək bulandırırtdılar. Xalqınsa əsl ziyalı sözünə ehtiyacı var idi. Xəstə, yarımcan Bəxtiyar Vahabzadə, xəstə, yarımcan Xəlil Rza danışanda adamlar qulaq kəsilib qulaq asırdılar. Qulaqlar düz sözün həsrətindəydi. Kütlə söz istəyirdi, dərdi sözə çevriləndə içindəki çiban zoqquldayır, yüz minlərlə insan "Qarabağ! Azadlıq!" deyib qışqırırdı.

O vaxt meydana gedib xalqa söz deyən, onun dərdinə şərlik olan ziyalılar vardısı, özünə əziyyət verib o tərəflərə getməyənlər də az deyildi; eləsi də var idi mitinqə yığışanların səs-küyünü eşitməmək üçün səfərə çıxır, ya da istirahət evinə gedirdi. Bir nəfər isə meydana getmək istəyirdi, amma bacarmırdı. Çünki onun adı mətbuatda vətən xaini, xalq düşməni kimi hallanırdı. Vətən xaini, xalq düşməni! – Çox pis damğalardı bu. Bunların tək elə biri bir adamın yeddi arxa dönəninə bəs edər. Nə qədər idbar olasan ki, sifətinin bir tərəfinə xalq düşməni, bir tərəfinə də vətən xaini damğası vurula, sakitcə o yükü gəzdirəsən, üstəlik insanlardan xoş münasibət də umasan. Hər halda, eləsi də var.

Əylisli Domsovet tərəfə – Hökumət Evini o, Domsovet adlandırır – günün ikinci yarısı gedirdi. Metronun İçərişəhər – o vaxtkı Baksovet – stansiyasında düşüb, Filarmoniya Bağıyla aşağı enir, Dənizkənarı Bulvara çıxırdı. Gəzə-gəzə Hökumət Evi tərəfə gedirdi. Mitinqdə iştirak etməyə getmirdi, camaatı pumağa gedirdi; mitinqdə çıxış edən ziyalılardan, ələlxüsus da Xəlil Rzanın dedikləriylə maraqlanırdı. O qədər yaxşılaşırdı ki, çıxış edənlərin danışığını aydın eşidə bilsin. Dalda bir yer tapıb oradan qulaq asırdı.

Dənizkənarı Bulvar indi çox açıqlıqdı. O vaxt başqa cür idi: ağacların və dekorativ kolların sıx bitdiyi elə yerlər var idi, meşə fızılığından əsla fərqlənmirdi. Əylisli də elə bir yer seçib orda dayanır, çıxışlara qulaq asırdı. Payızın axırlarıydı deyə, hava tez qaralırdı. Saat altıdan sonra isə gizlənməyə ehtiyac qalmırdı. Maraqlı bir şey eşidəndə, görəndə yadda saxlamağa çalışır, evə gələn kimi qeydlər edirdi. Gələcəkdə yazacağı povestlər üçün beləcə mate-

rial toplayırdı. Mitinqdə çıxış edən ziyalıları “populist millətçilər”, “qafiyəli züytutanlar” adlandırır, meydana toplaşıb “Azadlıq! Qarabağ!” deyə qışqıran adamları minillər öncə – daş dövründə yaşamış insanlarla müqayisə edərək yazırdı ki, o uzaq keçmişin primitiv vəhşiləri də heyvan ovuna çıxanda bildikləri beş-on kəlmə sözü təkrar-təkrar deyib qışqırır, dəli kimi atılıb-düşürdülər... “Bir dəstə gədəgüdə hər gün camaatı yığıb tökür o Domsövetin qabağına. Bağır ki, bağırasan. Nə ağsaqqal tanıyırlar, nə hökuməti hökumət yerinə qoyurlar. Bir adam da yoxdu ki, çıxıb ağzını yuma bunların...” – Qeyd dəftərindəki bu cümlələr sonradan elə bu cür də kitaba köçəcəkdir. Hesab edirdi ki, meydana yığışanlar, əslində, insan deyil, qarışqadı – Domsveto qarışqa daraşdı. Özü də bunlar adi qarışqa deyil, atlı qarışqadı. Uşaq vaxtı kənddə öz gözüylə görüb ki, atlı qarışqa da çəyirtkə sürüsü kimi, hara daraşsa viran qoyur, fəlakət gətirir.

Beləliklə, Hökumət Evinin qarşısına yığışan camaat mitinq keçirir, iki yüz əlli min azərbaycanlının Ermənistandan qovulmasına qarşı öz etirazını bildirir, Ermənistanın Dağlıq Qarabağı ilhaq etmək cəhdlərini pisləyir... Amma, sən demə, Əylisli narazıdır. Bunlar “ağsaqqal, qarasaqqal tanıyırlar, çünki adam deyillər, atlı qarışqadırlar.” Meydanda atlı qarışqa çoxdu və bu artıq ordudu – atlı qarışqa ordusu. Ordunun sərkərdəsi olur. Əylisli çox böyük bir səxavət göstərərək sərkərdə postunu Xəlil Raya verir.

Bunlar nə qırılacaq? Qarışqa insan deyil və təbii ki, danışmır, uğultuya bənzəyən səs çıxardır; Əylislinin təbirincə, qırılacaq. Atlı qarışqaların qırılacağına

dəfələrlə qulaq asandan sonra Əylisli belə qənaətə gəlib ki, bunlar Domsovetdən Çənlibel düzəltmək istəyirlər.

Xəlil Rza xəstəydi; bir tərəfdən şəkərli diabet, bir tərəfdən də ağır ürək mərkəzi göz açmağa imkan vermir. Lakin xəstə, yarımcan şair təslim olmur, xalqının ağır günündə kənara çəkilib sakit yaşamağı özünə rəva bilmirdi. Bu, Əylislini qəzəbləndirirdi. Əslində, onların arasındakı konflikt yeni deyildi: tam fərqli olduqları üçün lap əvvəldən də biri-birini “həzm” edə bilmirdilər.

20 yanvar 1990-cı il tarixdə rus ordusu Bakıda qırğın törədib Azərbaycan xalqının qanını tökdü. Xəlil Rza bütün dünyaya car çəkib əliqanlı imperiyanı, onun başında dayananları ittiham edirdi. 26 yanvar 1990-cı il tarixdə sovet keqebeçiləri Xəlil Rzanı həbs edib Moskvaya apardılar, Lefortovo həbsxanasına saldılar.

Xalq öz qəhrəman oğlunu xilas etmək üçün əlindən gələni edirdi. Yüz minlərlə imza toplandı. Nəhayət, 1990-cı ilin axırında Xəlil Rza həbsxanadan çıxdı. Lakin Lefortovo kimi həbsxanada bir ilə yaxın yatmaq da ona bəs edərdi; sonrakı dövrdə səhhəti günbəgün pisləşməyə başladı. Türkiyədə ürəyindən əməliyyat olundu. Lakin bunun da köməyi olmadı. Xəlil Rza 1994-cü ildə vəfat etdi. Həmin vaxt onun oğlu Təbriz də dünyasını dəyişmişdi – Qarabağ uğrunda gedən döyüşlərdə həlak olmuşdu; ölümündən sonra ona Milli Qəhrəman adı verildi.

Əylislinin oğlanları sağ-salamat idi, burunları da qa-

namamışdı. Əylisli özü də sağ-salamat idi, kefi lap yaxşıydı. Amma hələ də Xəlil Rzadan əl çəkmirdi; yazdığı məqalələrdə, kitablarda Xəlil Rzanın ünvanına demədiyi söz qalmadı. Nə xəstə şairin vəfatı, nə onun oğlu Təbrizin qəhrəmanlığı, nə də ağır itkilərə məruz qalmış ailənin hüznü, kədəri Əylisliyə təsir edib sakitləşdirə bilmədi, əksinə, bir az da qudurtdu; oturub-durub Xəlil Rzanı pisləyirdi. Xəlil Rzanın sözlərinə yazılmış bir uşaq mahnısı var: “Sağıcıdır mənim nənəm.” Mahnının populyarlığı və hər dəfə səslənəndə dikturun “Sözləri Xəlil Rzanındır” deməyi Əylisliyə bir dərd olmuşdu. Xəlil Rzanı və mahnını gözdən salmaq üçün oturub bir məqalə yazdı. Yazır ki, azərbaycan dilində “sağıcı” sözü yoxdur, “sağınçı” var.

Bu adam Universitetin filologiya fakültəsini bitirib. Azərbaycan dilinin qrammatikasını, o cümlədən morfolojiyanı, guya, öyrənib, hətta imtahan verib qiymət də alıb. Amma bu məqaləylə bir daha sübut etdi ki, əməlli-başlı savadsızdır. Düzəltmə isim “sağıcı” və bu qəbildən olan digər sözlər barədə qrammatika kitablarında kifayət qədər yazılıbdı, onları təkrar etməyə ehtiyac da yoxdur. Lakin qeyd etmək lazımdır ki, Azərbaycan dilində “sağınçı” sözü yoxdur. “Sağın” özü proses bildirən düzəltmə isimdir və ona təzədən sözdüzəldici şəkilçi qoşub yeni isim düzəltmək lazım deyil, çünki feldən düzəlmiş dağ kimi isim var – sağıcı. Sağıcıyla haqq-hesabı “çürüdəndən” sonra bir həcv yazıb Xəlil Rzanı daşnak ideoloqları Silva Kaputikyanın və Zori Balayanın qarşısında alçaltmağa da cəhd elədi.

Lakin, hələlik, 1989-cu ilin payızıydı, Xəlil Rza da sağ idi və Hökumət Evinin qarşısındakı meydana yığışub

“Azadlıq! Qarabağ!” deyə qışqıran kütlənin yanında idi. Əylisli də o həndəvərdəydi: bulvardakı kolluqların birində gizlənib camaatı pusurdu.

Domsovet, qarışqa ordusu, Xəlil Rza,... – Əylisli bütün günü bu barədə fikirləşir, gecə yatanda da yuxuda onları görürdü. Qısa məzmununu “Yuxular” dəftərinə yazdığı yuxuda görüb ki, Bakı ətrafındadı. Gəzə-gəzə gəlib Xəlil Rzanın Türkindəki bağına çıxıb. Bağ çox səliqəsizdi: ot çalınmayıb, ağaclar nə vaxtsa budanıb, amma kəsilib yerə atılan budaqlar elə orda qalıb çürüyüblər, məhsul dərilməyib, yerə tökülüb heşan olub; turş çaxır iyinə oxşayan çürümüş meyvə iyi bağı başına götürüb... Əylisli baxdı-baxdı, ikrahla başını bulayıb deyindi: “Bəzi adamlar yekə-yekə danışmağı bacarır, indi bu Xəlil Rza deyən gərək, sən öz bağında səliqə-sahman yarada bilmirsənsə, Domsovetdən Çənlibel düzəldə bilərsənmi?” Bağda gəzir, var-gəl edir və açıq-aşkar hiss edirdi ki, Xəlil Rzadan ağıllıdı. Bu cür xoş ovqatla bağda gəzişdiyi vaxt nə görsə yaxşıdı! Bağda adam başı var! Özü də bu, erməni keşişinin başıdı. Hələ laxtalanmamış qan damcılarından bilinir ki, başı təzəlikcə kəsib otluğa atıblar. Əylisli bir az yaxına gəlib gördü ki, keşişin saqqalı yoxdur. Qara üzüm salxımı kimi onun sifətinə yapışan isə, sən demə, saqqal deyil, qarışqa sürüsüdür, daraşib keşişin qanını sorurlar. Özü də bunlar atlı qarışqalardı – Xəlil Rzanın atlı qarışqaları. Kim nə deyir-desin, bu cinayəti elə Xəlil Rza törədib; yəqin, danışmaq adıyla keşişi aldadıb bağa gətirib, burda da tutub başını kəsib... Bah-bah, Allah, sən saxla, şairi bu əməlin yiyəsi olan millətdən yaxşı nə gözləmək olar?

Əylisli özü də hiss etmədən lap yaxına gəldi. Qarışqalar keşişin başına daraşib qanını sorur, itələşir, diddəşirdilər; başları bərk qarışmışdı. Amma birdən necə oldusa, qarışqalardan biri başını qaldırıb Əylislini gördü və nəyə görə onu erməniyə oxşadı. Qarışqa qorxdu, səsinin zil yerinə salıb elə qışqırdı, elə bil, ətini kəsirdilər.

– Ayə, bu kimdi? – Qarışqa dedi. – Bu erməni hardan çıxdı? Onu tutun! Bu saat gedib Əbdürrəhman Vəzirova xəbər verəcək, tutub hamımızı güllələyəcəklər!

Atlı qarışqalar diksinib qırağa çəkildilər, tez-tələsik sıraya düzüldülər. Dəstə başçıları qılınclarını sıyırıb mil dayandıılar, üzlərini bağdakı ikimərtəbəli evin ikinci mərtəbəsindəki eyvana çevirdilər. Görünür, yüksək rütbəli zabitlər və generallar Xəlil Rzanın bağ evinə toplaşblar – ora qərargahdı. Əylisli özünü yığışdırdı. Boylanıb bağa göz gəzdirdi ki, görsün keşişin leşi hardadı. Lakin leşi görmədi. O tərəfdə, bağın uzaq küncündəki sınıq-salxaq ayaqyolunu görəndə, elə bil, onu ilan sanırdı. Barmağını dişləyib öz-özünə dedi: “Bildim, zaxota atıblar!” Elə o dəmdə ikinci mərtəbənin eyvanında bir qaraltı da göründü. Özü də bu qarışqa deyil, adamdı. Dayan, dayan, bu ki Xəlildi!

– Xəlil, ay Xəlil! – Əylisli qışqırdı. Amma səsi çıxmadı.

Yuxuda, adətən, belə olur: qışqırırsan, səsin çıxmır. Yenə qışqırdı, var gücüylə qışqırdı və yatmış beyninin ayıq küncüylə hiss etdi ki, boğazının damarları şişib göyərmiş, sifəti qıpqırmızı qızarıb, gözləri bərəlib hədəqədən çıxıb. Amma susmadı, lap bərkdən qışqırdı:

– Xəlil, ay Xəlil! Ə, sənnən döyüləm?

Xəlil Rzanın başı qarışıq olmasaydı, zəif hənirtini, bəlkə də, eşidərdi. Amma o, məşğul idi – təzə yazdığı şeiri oxuyurdu ki, camaat qarşısında çıxış edəndə çaşmasın. Birdən başını qaldırıb baxdı ki, görsün qarışıqlar keşişin başını yeyib qurtarıblarmı. Amma gördü qarışıqlar keşişin başını otluğa atıb sıraya düzülüblər, özü də bağda yad adam var. Bu kimdi belə? Hardan gəlib? Qapı bağlıdı, yəqin, hasardan aşıb. Yox, bu olmadı... Hasardan aşıb həyətə girmək yaxşı iş deyil. Türkan camaatı elə iş görməz. Bəs bu kimdi? Hər kimdisə bura adamı deyil.

– Ə, kimsən, orda nə gəzirsən? – Xəlil Rza dedi.

– Ay Xəlil, mənəm, Əylislidi.

– Burnunun altında nə mızıldanırsan? Səndən söz soruşuram: kimsən, mənim bağında nə gəzirsən? Bomjsan, oğrusan, nəсэн?

– Ay Xəlil, başına dönüm, oğru nədi, bomj nədi? Mənəm ey, Əylislidi. Yadındadı, Litinstitutun yataqxanasında araq da içmişik...

Xəlil Rza on beş-iyirmi saniyə dinmədi. Nəhayət:

– Sənsən?... Xeyir ola? – dedi. – Sən burda nə gəzirsən?

– Mənəm, ay Xəlil. Yazıçılar İttifaqının Şüvəlandakı Yaradıcılıq evindəyəm; əlimdə bir povest var, onu yazıram. Günortayacan işlədim. Başım ağrıyırdı, çıxdım ki, bir az gəzim. Gəzə-gəzə gəlib sənənin bağına çıxmışam. Baxdım ki, bağa bir az əl gəzdirmək lazımdı. Etiraz eləmirsənsə, nə qədər ki burdayam, hər gün gəlib bağda işlərəm, səliqə-sahman yaradaram.

– Əlmuzdu nə qədər alacaqsan?

– Əlmuzdu nədi, ay Xəlil, ayıb deyil? Biz səninlə dostuq, həmkarlıq, ikimiz də Yazıçılar İttifaqının üzvüyük. Mən indi durub səndən əlmuzdu alacam? Bəs ...

– Nə dedin, dostuq? Biz nə vaxtdan dost olmuşuq? – Xəlil Rza onun sözünü kəsdi. Özü də yaman yerdən tutmuşdu: onlar heç vaxt dost olmayıblar.

Əylisli peşman oldu, gərək “dost” sözünü deməyəydi. Amma artıq gecdi – söz deyilib. Dinməzəcə başını aşağı saldı.

– Ömür boyu kölgəmi qılınclamısan. İndi də harda oturursan məni pisləyirsən. Dost nədi, utanmırsan?

– ...

– Camaat meydanlardadı. Belə bir vaxtda Yaradıcılıq Evinə nə işin var?

– ...

– Eşitmişəm meydana yığışan camaatı, tribunaya çıxıb danışan ziyalıları məsxərəyə qoyursan, həcv yazırsan. Düzdü?

– ...

– Kişilərə lağ eləməyin bir yana, eşitmişəm qadınları məsxərəyə qoyursan, deyirsən, bunlar hamısı evdə qalıb qarımış qızlardı: ər yox, uşaq yox, boş-bekar adamlardı. Domsovetin qabağına yığışıb Vəzirovu döymək məsələsini müzakirə edirlər. Elə söz demisən?

– ...

– Tüpürüm sənin qeyrətinə! Nə binamus gədəsən, ə! Alçaq köpəyoğlu, bu millətin qız-gəlinindən nə istəyirsən? Bilirsən, sənə neylərəm? – Xəlil Rza belə deyib, elə qışqırdı, kükrəyib elə coşdu, deyərdin, şirdi, nərə çəkirdi. Uzun

saç-saqqalıyla o, həqiqətən, qəzəbli aslana bənzəyirdi. – Ə, bilirsən, tutub sənin başına nə oyun açaram?

Əylisli yaman ilişmişdi. Vəziyyət çox pis idi. Belə yerdə susub qaradınməz oynamaq da düz deyil. Gərək yalan-gerçək nəsə deyib özünü müdafiə edəsən.

– Ay Xəlil, and olsun bizi yaradana, düz deyirsən, elə bir söhbət olub. Amma mənim sözümü təhrif ediblər. Bu da mənim bəxtimdəndi: ömrüm boyu həmişə təhrif olunmuşam.

Əylisli belə deyib hönkürdü. Əməlli-başlı ağlayırdı, öz halına ağlayırdı: yatmış beyninin ayıq təsəvvürünə görə, bir neçə dəqiqədən sonra onu da keşişin gününə salacaqlar... Öz təbiəti etibariylə kövrək adam olan Xəlil Rzanın halı dəyişdi, hətta gözü yaşardı. Bunu hiss edən Əylisli ürəklənib açılışdı:

– Sən bayaq yaxşı bir sual verdin, dedin, camaat meydanlardadı, belə bir vaxtda Yaradıcılıq Evinə nə işin var? Yaradıcılıq Evinə, ordan da birbaşa sənin bağına gəlməkdə məqsədim var: səni görmək, məsləhətləşmək istəyirəm. Yalan nə deyim, Xəlil, peşman olmuşam, haqq yoluna qayıtmaq istəyirəm. Onu da bilirəm ki, yolumu azıb çox uzaqlara getmişəm. Ordan geri qayıdıb düz yola çıxmaq asan iş deyil. Təkbaşına mən bu işi bacarmaram. Amma hesab edirəm ki, ağıllı, təcrübəli bir adam məni öz himayəsinə götürüb tərbiyəmlə məşğul olsa, bacararam. Ha fikirləşdim, səndən münasib bir adam tapa bilmədim. Məni tərbiyə elə, Xəlil, – Əylisli belə deyib diz çökdü, zibili xirtdəyə çıxan bağda dizin-dizin sürünərək Xəlil Rzaya tərəf getdi. –

Başına dönüm, ayaqlarıyın altında ölüm, kömək elə, ölümü yerdən götür!

Xəlil Rzanın zəif damarını yaman tutmuşdu Əylisli; başladığı oyunu axıra çatdırmaq, canını xilas edib aradan çıxmaq üçün ağlına nə gəldi uydurur, ağzına nə gəldi danışdı.

– Xəlil, sənin canına and içmirəm, öz canım üçün, iki gündü yatmıram. Çoxlu şeir yazmışam, hamısı da vətənpərvərlikdəndi, Qarabağdandı. Ən yaxşılarını seçib gətirdim ki, baxasan. Hansını bəyənsən, gedib Domsavetin qabağında tribunaya çıxıb orda oxuyacam.

Xəlil Rza muma dönmüşdü. Atlı qarışqa ordusuna əmr elədi: “Haydı, igidlər! Keşişin başıyla məşğul olun.” Qarışqalar atdan düşüb keşişin başına daraşanacan gözlədi. Qan soran həşərat sürüsünün yeknəsəq uğultusu eşidiləndə dedi:

– Gətir görüm nə yazmışan. Sən nə vaxtdan şair olmusan?

– Ay Xəlil, başına dönüm, mən yaradıcılığa şeirlə başlamışam. Litinstituta da şair kimi qəbul olunmuşdum. Lev Oşanini sən yaxşı tanıyırsan, bax onun poeziya seminarında məşğul olurdum.

– Oşanın sənin barəndə heç yaxşı danışmırdı. “Какой он тупой и какой он подлый!” deyib dad döyürdü.

– Getsin tullanmağının dalınca! Tupoynun özüdü. Kor körpəyoğlu, mənə deyirdi şələ-küləni yığışdır get Bakıya, səndən şair olmaz. Elə deyə-deyə mazqimi xarab elədi. Mən də hirsləndim, getdim rektorun yanına, ərizə yazıb xahiş elədim ki, məni nəsr bölməsinə keçirin. Nəsr seminarında da Kassil...

– Yaxşı, gətir görüm nə yazmısan, – Xəlil Rza onun sözünü yarımçıq kəsib dedi.

Elə təsəvvür yarandı ki, təhlükə artıq sovuşubdu. Əylisli də yatmış beyninin ayıq küncüylə o cür fikirləşib rahat nəfəs aldı. Amma qəflətən diksindi: Xəlil Rza şeir istəyir! Şeir var, lakin hamısı həcvdi; mitinqə yığışan camaatı, orada çıxış edən ziyalıları, ilk növbədə elə Xəlil Rzanın özünü yıxıb sürüyən şeirlərdi. Xəlil Rza onları görsə... Allah göstərməsin! Özünü elə göstərdi ki, guya, ciblərini axtarır və indicə, uzağı bir dəqiqəyə vətənpərvərlik mövzusunda yazdığı şeirləri tapıb çıxardacaq. Elə bir şeir isə olmayıb, indi də yoxdur. Bir o yaxşıydı ki, cibi çoxdu: pləşm dörd, pencəyin beş, şalvarın üç cibi var. Ciblərini axtara-axtara da yuxudan ayıldı.

İKİNCİ HİSSƏ

Əylislinin yazdığı ikinci şedevr – “Daş yuxular” adlı roman artıq hazır idi. Epiqraf əvəzi yazır: “Urvatsız ölmüş həmyerlilərimə ithaf edirəm.”

Ermənilər XX əsrin əvvəllərində yüz minlərlə azərbaycanlıyı qətlə yetiriblər. Qərbi Azərbaycanın bir milyon beş yüz min əhalisi öz vətənindən didərgin düşüb. 1916-cı ilə qədərki dövrdə İrəvan quberniyasında yaşayan 375 min azərbaycanlı əhali artmaq əvəzinə 1920-ci ildə 70 min olub. 1918-ci ilin yayında Naxçıvanın Yaycı kəndini tutan Andranikin quldur dəstəsi 4000 sakinin 2500 nəfərini qətlə yetirdi. Əliyalın camaatın sağ qalanları Araz çayına tərəf qaçdılar ki, qanıçən quldurların əlinə keçməsinlər. Əksəriyyəti suda boğulub öldü. O binəvaların cəsədlərini Arazın aşağı axarlarındakı Nüvədi kəndinin camaatı sudan çıxarıb dəfn edirdi. Böyük bir qəbiristanlıq əmələ gəldi. Nüvədililər ona “Yaycı qəbiristanlığı” adı verdilər, – “Daş yuxular”ın epiqrafını oxuyan kəs fikirləşə bilər ki, Əylisli, yəqin, Yaycı qətliamından yazıb.

Naxçıvan bölgəsində çox qırğınlar olub. Rəsmi statistika görə, 1917-ci ilin dekabr ayından 1920-ci ilin dekabr ayınacan, iki il yarım ərzində ermənilər Naxçıvan, Şərur-Dərəlyəz və Ordubad qəzalarında əllidən çox kəndi dağıdıb viran qoyublar, 73727 nəfəri qətlə yetiriblər. “Daş yuxular”ın epiqrafını oxuyan hər kəs fikirləşə bilər ki, “urvatsız ölmüş həmyerlilərim” deyəndə Əylisli o insanları nəzərdə tutur: təndirə atılıb yandırılan körpələrin, qarnı süngüylə parçalanmış hamilə qadınların, min bir əzabla

qətlə yetirilmiş belibükük qocaların halına yanır, onlardan yazır. Lakin tələsmək lazım deyil, romanı oxuyub başa çatmamış fikir söyləmək olmaz.

Dörd hissədən ibarət olan romanın birinci hissəsində... Yox, dildən başlamaq lazımdır. Çünki Əylisli həmişə sinəsinə döyüb öz əsərlərinin dilini tərifləyir. Roman azərbaycan dilində yazılıb, rus dilinə tərcümə olunub. O səbəbdən mətnin orijinalı – azərbaycan dilində olan versiya nəzərdən keçiriləcək.

Hər səhifədə onlarla səhv var. Həm də, tutaq ki, məsələn, Otello əvəzinə Otella, Sanço Pansa əvəzinə Sanço Pança yazırsa, buna göz yummaq olar; belə baxanda, neyləsin, Şekspri, Servantesi oxumayıb. Amma əlli ilin yazıçısı dəhliz əvəzinə koridor, bəzən də kolidor, pulemyot əvəzinə pulamyot, Baksovet əvəzinə Baksavet, peyğənbər əvəzinə peyğənbər, xahiş əvəzinə xaiş, şaiyə şaiyyə, timsah əvəzinə krokodil, litr əvəzinə letir, qövs əvəzinə qövüs ... və s. yazırsa, romanda tək elə sözlərin – dilin əsas vahidi sözdür – yazılışıyla bağlı minlərlə səhv varsa və həm də bunlar personajın yox, müəllifin dilindən deyilən sözlərdisə buna nə ad vermək olar? Sözdən söz düşmüşkən, “Daş yuxular”da heç bir azərbaycanlı yazıçının, dünya ədəbiyyatında isə Salman Rüşdidən başqa heç kəsin işlətmədiyi hədsiz dərəcədə biabırçı sözlər var ... Sinəsinə döyüb öz yazılarının diliylə öyünən, dil cəhətdən özünü Azərbaycan yazıçılarının hamısından üstün sayan Əylislinin “Daş yuxular” romanında elə səhifələr var, qırmızı qələmlə işləyib ən azı yüz səhv düzəltmək olar. İstənilən halda görünən odur ki, “Daş yuxular”ın müəllifi Azərbaycan dilini, onun qramma-

tikasını yaxşı bilmir. Bir iş də var ki, qrammatika əvəzinə qramatika yazan adamın həmin elmi bilib-bilməməsindən danışmağa dəyməz.

“Daş yuxular”da cərəyan edən hadisələr ondan başlayır ki, səksəninci illərin axırlarında Ermənistandan qovulmuş 250 min azərbaycanlıdan bir qrupu (dörd-beş nəfər cavanan oğlan) Parapet bağı tərəfdə boş-bekar gəzdikləri vaxt Bakı şəhər sakini olan bir erməniyə rast gəlirlər. Bakının mərkəzində o vaxt erməni çox idi, indi də az deyil. Onlar tək elə şəhərin mərkəzində yaşamırdılar, Bayılda, Vorovskidə, Xutorda, Montində, Razində ... hara baxırdın erməniydi və bunun da öz qanlı tarixi var.

1917-ci ildə baş vermiş inqilabdan sonra başda Şaumyan olmaqla bir qrup erməni qulduru Bakı quberniyasında hakimiyyəti ələ keçirdi. 1918-ci ilin mart – aprel aylarında onlar Bakıda qanlı qırğın törədib on iki mindən çox azərbaycanlıni qətlə yetirdilər. Qırılan qırıldı, sağ qalan şəhər sakinləri qaçıb pərən-pərən oldular. Bakı kəndlərinin camaatı da baş götürüb qaçırdı. Azərbaycanlı olan kəsin Bakıda yaşaması mümkün deyildi artıq. Çünki təpədən-dırnağacan silahlanmış erməni quldurları onların qanını içirdi, hakimiyyət isə bolşevik cildinə girmiş daşnakların əlindəydi. Azərbaycanlıların boş qalmış evlərini ermənilər zəbt edib öz adlarına sənədləşdirirdilər. Sonrakı dövrdə sovet dövləti bu siyasəti bir qədər fərqli şəkildə davam etdirdi: dünyanın hər yerindən erməniləri Bakıya köçürüb

məskunlaşdırırdılar və həm də tək erməniləri yox; rusları və müsəlman olmayan digər xalqları da köçürürdülər. Bu yolla Bakını erməni-rus şəhərinə çevirmişdilər.

Qaçqınlar Parapet bağındakı çayxana tərəfdə oturub söhbət edirdilər.

– Heç cür baş açə bilmirəm, – qaçqınların biri dedi, – erməni orda bizə qan uddurur, axırda da döydü, söydü, çapdı-taladı, qırdı, qanımıza qəltan elədi, öz doğma torpağımızdan qovdu, bizi çöllərə saldı. Amma bu xarabada erməninin xətrinə dəyəən yoxdu.

– Xətrinə dəyəən yoxdu, ... Söz tapdın, – o biri qaçqın dedi. – Erməni burda fironluq eləyir. Xətrinə dəymək nədi?

Düz elə həmin vaxt ayağına çəkələk geyinib, hansısa mahnını dodağının altında zümzümə edə-edə, altmış yaşlarında bir erməni kişisi dəstəyə tərəf gəlirdi. “Erməni burda fironluq eləyir” deyən qaçqın onu görüb dedi:

– Kim nə deyir-desin, bu kişi ermənidi. Mərc də gələrəm. Dayan, özündən soruşacam. – Oğlan belə deyib erməni dilində ermənidən soruşdu ki, sən ermənisen?

Erməni ona ünvanlanmış sualı eşitdi. Bütün ermənilər kimi, o da məlumatlıydı, nə baş verdiyini də yaxşı bilirdi; yəni, azərbaycanlıları Ermənistandan qovublar, sir-sifətində bomjluq yağan, üzütüklü, qəzəbli cavanlar da, yəqin, Bakıya təşrif buyurmuş ermənistan qaçqınlarıdı. Erməniyə o da məlumdur ki, Ermənistanda azərbaycanlı qalmayıb artıq: 1828-ci iləcən əhalisinin tam əksəriyyəti azərbaycanlılardan ibarət olan qədim türk diyarında bir nəfər də türk qalmayıb. – Etnik təmizləmə belə olar! Gör necə işləyirlər.

Azərbaycana, o cümlədən paytaxt Bakıya gəlincə, yüz minlərlə erməni – köklü olmayan, gəlmə, özü də rəsmi şəkildə dövlətlərarası müqaviləyə əsasən, son yüz əlli ildə köçürülüb məskunlaşdırılmış etnos – burda şad-xürrəm yaşayır. Çünki qılıncından qan daman sovet imperiyası hər bir erməniyi göz-bəbəyi kimi qoruyur.

Azərbaycanlıların Ermənistandan qovulması birinci dəfə deyil. Bu, sonuncu qovulma da insidentsiz ötüşəcək, – ötən illərin təcrübəsinə əsasən, sovet rəhbərliyi və ermənilər belə fikirləşirdilər. Sovet dövlətinin təbliğat aparatı yenə işə düşəcək: xalqlar dostluğundan, sovet xalqının monolit birliyindən dəm vuracaqlar; radioda, televiziya da “Qardaş olub Hayastan – Azərbaycan” mahnısı gün ərzində dörd-beş dəfə səslənəcək. Guya, əksər ermənilərdən fərqli düşünən bir erməni tapıb ondan müsahibə alacaqlar, azərbaycanlıların Ermənistandan qovulmasına şəxsən onun necə münasibət bəslədiyini soruşacaqlar, o da nala-mıxa vura-vura danışib arada “это hexopoшo” deyəcək və xüsusi olaraq vurğulayacaq ki, Sovet İttifaqı çox böyükdür, bu boyda ərazisi olan ölkədə adamların torpaq üstündə didişməsi gülüncdür, kim harda istəyir getsin orda yaşasın; lap elə götürək bizim ailəni – fərqli düşünən erməni deyəcək – mənim qardaşım Uzaq Şərqdə, bacım Rıqada, əmim uşaqları Özbəkistanda yaşayırlar, ermənistan azərbaycanlıları da bir yer tapıb yaşayacaqlar, dünyanın axırı deyil, yerdən çox yer var ... Sonra erməni ziyalılarla azərbaycanlı ziyalılar arasında görüş keçiriləcək və bu tədbir mərkəzi televiziya ilə, eləcə də Azərbaycan və Ermənistan televiziya vasitəsi ilə birbaşa yayımlanacaq, görüş zamanı azərbaycanlı kişinin

erməni arvadına olan məhəbbətindən bəhs edən hansısa bədii əsərin müzakirəsi də baş tutacaq; erməni ziyalılardan biri çox ciddi-cəhdlə sübut etməyə çalışacaq ki, bəzi məsuliyyətsiz adamların səhvləri nəticəsində korlanmış erməni – azərbaycan dostluğunu yenidən bərpa edib iki qardaş xalqın gələcəkdə sülh və əmin-amanlıq şəraitində yaşamasına şərait yaratmaq üçün belə əsərlərə böyük ehtiyac var. Ona görə də əlimizdə olanları səhnələşdirmək, ekranlaşdırmaq, geniş təbliğ etmək lazımdır. Lakin bu səpkiyə yeni yazılmış, müasir əsərlər də yaranmalıdır və indiki vəziyyətdə vaxt itirmədən hər iki respublikadan olan yaradıcı gənclərin iştirakıyla ədəbiyyat müsabiqəsi keçirmək lazımdır... – Bax belə, əvvəlkilər kimi, bu hadisə də malalanacaq, unudulacaq.

Erməni sakit tərzdə, erməni ləhcəsiylə, rus dilində dedi ki, mən başa düşmürəm sən nə deyirsən. Oğlan kinayəylə gülümsəyib dedi:

– Demək istəyirsən, erməni deyilsən, erməni dilini bilmirsən?

– Слушай, ты кто такой? Зачем мне голову морочишь?

Oğlan gördü ki, erməni onunla erməni dilində danışmaq istəmir, o özü də rus dilini erməninin danışdığı səviyyədə bilmir. Məcbur olub azərbaycan dilinə keçdi:

– Demək istəyirəm ki, sən erməni ola-ola burda, Azərbaycanın paytaxtı Bakı şəhərində kefdəsən; dünya vecinə deyil, fişdırıq çala-çala gəzirsən. Özü də sən tək deyilsən, Bakı erməniylə doludu, hamınız kefdəsiniz. Biz bədbəxtlər – oğlan belə deyib özünü və yoldaşlarını göstərdi – Ermənistanlıyıq. Azərbaycanlı olduğumuza görə, öz vətənimizdən

qovulmuşuq; ev-eşiyimizi, malımızı, qoyunumuzu, nəyimiz vardı hamısını aldılar, bizi çöllərə saldılar. İki yüzdən çox adamımızı öldürüblər, mindən çox adam yaralanıb. Deyən də yoxdu bu bədbəxtlərin günahı nədi, niyə döyüb qovursunuz, niyə qırırırsınız, niyə diri-diri yandırırırsınız? Qaçıb Bakıya gəlmişik, qaçqınıq ...

Oğlan ermənini hədələmirdi, danışa-danışa da özündən asılı olmayaraq kövrəlmişdi deyə, elə təsəvvür yarandı ki, dərini erməniyə danışib yüngülləşmək istəyir. Onun danışığı tərzi eləydi, sanki, ermənistan ermənisindən Bakı ermənisinə şikayət edirdi. Amma bu, elə-belə şikayət deyildi. Oğlan özü də bilmədən çox dərin yaraya toxunub qanatmışdı, indi də ağrıdan qovurulurdu. Lakin, bununla belə, o, dərini udub özünü tox tutmağa, hətta gülümsəməyə çalışırdı. Dərd isə çox böyükdü, onu udmaq, unutmaq mümkün deyil.

Oğlan boğula-boğula qalmışdı. Onun görkəmi dəhşət ifadə edirdi; bir əsrdi Azərbaycan torpağının hər qarışını qılıncla şumlayıb qanla suvarmış erməni cəlladlarından alınmamış qisasın simvoluydu o. O qisası almaq üçün yer üzündə yaşayan bütün erməniləri qırsan da, bəs eləməz. Oğlana baxa-baxa erməni də bunu anladı, dərhal da onu vahimə basdı. Boylanıb baxdı ki, görsün bu arada milisioner varmı. “Vətən” kino-teatrı tərəfdən gəlib Fəvvarələr bağına – Əylisli oranı Parapet adlandırır – oradan da bir qismi Mərkəzi Univermağa, digəri isə “Azərbaycan” kino-teatrı tərəfə istiqamətlənən izdihamın içində gözünə bir qırmızı papaq dəydi, açıq səmadan boylanan Günəşin şüaları milisionerin papağındakı və paqonlarındakı nəsnələri parıldat-

dı. Aha, deməli, bu arada milis işçisi var, özü də bəri gəlir, – erməni ürəkləndi.

– Слушай, отстань от меня! Я старый человек, тебе в отца гожусь, а ты мне на нервы играешь. Если так будешь вести себя, я позову милицию. Понял?

– Ə, yekə kişisən, nə milis-milis salmısan? Sənə nə deyildi ki, milislə hədələyirsən? Adam kimi söz soruşduq, dedik, ermənisən, yoxsa yox? Burada nə var? Söyüş söymədim, təhqir eləmədim. Milisə demirsən, kimə istəyirsən de. Səndən qorxan yoxdu.

O dedi, bu dedi. Mübahisə qızıqıdı. Qəzəblənib əl-qolunu ölçə-ölçə qaçqınların üstünə yeriyən erməninə oğlanlardan biri itələyib dedi, əl çək də, nə qəhbə-şivən salmısan? Erməni müvazinətini saxlaya bilməyib yıxıldı. Düz fəvvarənin yanındaı deyə, hovuzə düşdü.

Hadisə Fəvvarələr bağında, erməni kilsəsinin qarşısında olub. Düz 84 il əvvəl, 1905-ci ilin avqust ayında, günorta vaxtı, erməni kilsəsinin zəng səsi kəsilən kimi əvvəlcədən yaxşıca silahlanıb təlimatlandırılmış ermənilər qəflətən öz evlərindən və dükanlarından atəş açaraq azərbaycanlıları qətlə yetirdilər. Qırğın on gün davam etdi. Söz var, deyir, tarix təkrar olunur: bir dəfə faciə baş verir, ikinci dəfə fars alınır. Bakıdakı qırğınlar da təkrarlandı. Ən böyük qırğın isə 1918-ci ildə törədildi. 1990-cı ilin 20 yanvar qətləmi da o silsilədən olan növbəti qırğın idi. Tarix belə təkrar görməyib; bu, nəşə başqa şeydi, yəni, vəziyyət ruscadı.

Real tarix belədi. Fəqət Əylisli razı deyil, tarixi tərsinə çevirib astandan erməni tarixi düzəltmək istəyir və yazır ki, 1989-cu ilin dekabr ayında Bakıdakı erməni kilsəsinin qar-

şısında dəhşətli cinayət hadisəsi baş verib: vəhşi yerazlar, qəddar düşmənlər – ermənistan qaçqınlarını Əylisli belə adlandırır – yaşlı ermənini itələyib hovuzə yıxıblar, kişi soyuqdan donub öləb. Əylislinin yazdığı növbəti şedevr bu hadisəylə də başlayır.

O vaxt erməni mətbuatı Azərbaycanda baş verən hadisələri anbaan izləyir, ən xırda məsələləri də fitnəkar məharətlə şışirdib antiazərbaycan təbliğatı aparırdı. Ermənistanda çıxan qəzetlər Bakıya da gəlirdi, onlar indi də arxivdə saxlanılır. Kim istəsə bu gün götürüb oxuya bilər. O vaxtkı erməni qəzetləri Rusiya tərəfdən gəlib Ermənistana gətməli olan yüklərin Azərbaycanda ləngiməsindən, bu səbəbdən də zavod və fabrikələrin işində yaranmış problemlərdən yazırdılar, Azərbaycan tərəfi ittiham edirdilər. Ən çox müzakirə olunan məsələlərdən biri də erməni milli ordusunun yaradılmasıydı. Həmin vaxt Azərbaycan ərazisində ermənilərlə qeyri-ermənilər arasında cəmi bir toqquşma olub, o da Bakıda yox, Dağlıq Qarabağ olub: erməni dığaları sovet ordusunun Xankəndində yerləşən hərbi kontingentinə hücum etmişdi. İnsident zamanı bir erməni dığası yaralanmışdı. Hadisə iki dost, qardaş, ən əsası da strateji tərəfdaş olan ermənilərlə ruslar arasında baş versə də, erməni qəzetləri o barədə kifayət qədər yazdılar. O halda necə ola bilərdi ki, düz elə həmin dövrdə günün günorta çağı Bakıda, erməni kilsəsinin qarşısında vəhşi yerazlar, qəddar düşmənlər bir ermənini qəddarcasına öldürüblər, lakin nəyə görə erməni mətbuatı bundan xəbər tutmayıb? Özü də bu elə-belə fakt deyil, ondan həm antiazərbaycan təbliğatında, həm də ermənistan qaçqınlarının əleyhinə, on-

ların, həqiqətən, qəddar və vəhşi olduqlarını sübut etmək üçün, Ermənistandan səbəbsiz qovulmadıqlarını nəzərə çatdırmaq üçün yaxşıca istifadə etmək olardı. Elə bir hadisə olsaydı erməni qəzetləri bar-bar bağırıb bütün dünyaya car çəkərdilər ki, ay haray, köməyə gəlin, azərbaycanlılar bizi qırdılar. Silva Kaputikyanla Zori Balayan dərhal Moskvaya gedib Qorbaçovun qəbuluna düşərdilər... “SOS!” signalını eşidən kimi Moskva, London, Vaşinqton, Paris və digər yerlərdən gəlmiş müxbirlər hadisə yerindən reportaj hazırlayar, suda boğulmuş erməninin şəklini çəkib bütün dünya göstərərdilər. Lakin çox maraqlıdı, hətta inanılası iş deyil, o boyda hadisədən ancaq Əylisli xəbər tutub, özü də heç kimə deməyib, bloknotuna yazıb saxlayıb ki, faciəli şəkildə həlak olmuş erməninin xatirəsini əbədləşdirmək üçün gələcəkdə bir roman yazsın. Lakin bəzi səbəblər üzündən o romanın yazılması ləngidi. Nəhayət, iyirmi beş il sonra roman işıq üzü gördü.

Reallığı bir tərəfə qoyub Əylislinin yazdıqlarına əsasən, demək olar ki, erməni kilsəsinin qarşısında növbəti dəfə etnik zəmində toqquşma olub və erməni kilsəsi də buna şahidlik edə bilər. Əslində, erməni kilsəsi çox qanlı cinayətlərə şahidlik edə bilər. Çünki Azərbaycan xalqına qarşı törədilən qətliamların əsas təşkilatçısı, baş ideoloqu, yolgöstəricisi, silah anbarı, baş ştabıdı ora. Ona görə də rus müəllifi Veliçko 1903-cü ildə yazırdı ki, erməni kilsəsinin zəngi ibadətə səsləmir, soyqırırma səsləyir, erməni kilsəsi Allaha ibadət olunan yer deyil, araqarışdıranların yığnaq yeridi ora, qəddarlıq, vəhşilik terror yuvasıdır.

Beləliklə, Əylisli yazır ki, 1989-cu ilin axırlarında Bakıdakı erməni kilsəsinin qarşısında faciə baş verib: yaşlı bir erməni kişisi hovuzda yığılıb ölüb. Dərinliyi əlli-altmış santimetr olan hovuzda altmış yaşlı kişi boğula bilməzdi və Əylisli də bunu nəzərə alıb yazır ki, zərərçəkən boğulmayıb, buzlu suda donub ölüb.

Dekabr qış ayıdır. Ayın üçüncü ongünlüyü isə təmiz qış fəslidir, el arasında Böyük Çillə adlanan dövrün başlanğıcıdır. Qışda, əlbəttə, qar yağır, şaxta olur, sular donur, yollar buz bağlayır... Lakin, tərslikdən, 1989-cu ilin dekabr ayı, ələlxüsus da üçüncü ongünlük ərzində Bakıda havalar çox xoş keçib. Hal-hazırda yaşı əllini keçmiş əksər azərbaycanlının yaddaşında o müdhiş dekabr günləri əbədi həkk olunubdu. Bakı qaynar qazan kimi qaynayırdı. Zavodlar, fabriklər işləmirdi. Ali məktəb tələbələri, orta məktəb şagirdləri dərəcə getmirdilər. Adamlar küçələrə çıxıb sovet dövlətinin yeritdiyi siyasəti pisləyir, 250 min azərbaycanlının Ermənistandan qovulmasına və ermənilərin Dağlıq Qarabağı ilhaq etmək cəhdinə etiraz əlaməti olaraq keçirilən mitinqlərə qoşulurdular.

1989-cu ilin dekabr ayı – o vaxt havalar necə xoş keçirdi... Abşeron camaatının qənimi olan Xəzri yoxa çıxmışdı. Meydana toplaşıb “Qarabağ! Azadlıq!” deyə qışqıran adamlar bunu öz bildikləri kimi yozub deyirdilər: “Havaya bax! Qurban olum Allaha, o da bizim tərəfimizdədi.” Həmin vaxt havanın xoş keçməsi o dövrün mətbuatında da öz əksini tapıb. “Bakı” axşam qəzetinin kitabxanalarda sax-

lanılan nömrələri də buna şahidlik edirlər: gündüzlər temperatur müsbət on altı dərəcəyə qalxır, gecələr isə altı-yeddi dərəcədən aşağı düşmürdü. Qış fəslə üçün bu, anomaliya sayıla bilər. Müqayisə edilsə məlum olar ki, 2016-cı il oktyabr ayının ikinci yarısı da Bakıda havalar o cür keçib. O vaxt havaların xoş keçməsi bədii ədəbiyyatda da öz əksini tapıb. 2008-ci ildə çapdan çıxmış bir romanda hadisələrin canlı şahidi olmuş müəllif Hökumət Evi qarşısında keçən mitinq və Nobel prospektiylə Zığa tərəf hərəkət edən mitinq iştirakçıları barədə yazır, həm də o günlər havanın xoş keçdiyi, küləksiz havada açıq səmadan boylanan Günəşdən söz açır. Əslində, Bakı sakini olan qoca erməninin adı ev paltarında – pijamada və çəkələkdə küçəyə çıxıb çörək almağa getdiyi barədə yazmaqla Əylisli özü də etiraf edir ki, havalar çox xoş keçirdi. Digər tərəfdən də onun “Daş yuxular”ında iddia olunur ki, həmin vaxt Bakıda, guya, su hövzələri buz bağlayıbmiş və bu şəraitdə dörd-beş nəfər ermənistandan qaçqını Bakı ermənisini qəddarcasına itələyib fəvvarənin hovuzuna yıxıblar, o da buzlu suda donub ölüb.

Fizikadan məlum olduğu kimi, müsbət temperaturalarda su donmur. Su donmayıbsa, buzlu sudan və kiminsə o suda donub ölməsindən danışmaq cəfəngiyatdır.

Əylisli yazır ki, hadisə baş verən vaxt Parapet bağında adam çox olub. Tanınmış aktyor Saday Sadıqlı da ordaymış. Lakin bir az gecikib – o gələndə erməni buzlu suda donub ölmüşdü. Nə baş verdiyini biləndə aktyor bərk qəzəbləndi və camaatı söyüb biabır elədi. Saday Sadıqlı qəzəblənəndə çox murdar söyüşlər söyürdü. Abırlı adam heç vaxt elə söyüş söyməz. Yazıçı Əylisli öz sevimli

qəhrəmanın dilə gətirdiyi söyüşlərin bir neçəsini qələmə də alıb. Yazılı ədəbiyyatda yalnız “Şeytan ayələri”ndə belə murdar ifadələrə, tükürpədicə söyüşlərə rast gəlmək mümkündür və bu cəhətdən Əylislini Salman Rüşdiylə müqayisə etmək olar.

“Daş yuxular”ın elə ilk səhifələrindəcə Salman Rüşdinin “Şeytan ayələri” romanının güclü təsiri özünü büruzə verir. “Şeytan ayələri”nin əsas personajları iki aktyordu: Cəbrayıl Fəriştə və Saləddin Çömçə. “Daş yuxular”ın da əsas personajları iki aktyordu: Saday Sadıqlı və Nüvariş Qarabağlı. Rüşdinin aktyorları evləniblər, amma övladları olmayıb. Əylislinin aktyorları da evləniblər, onların da övladları olmayıb. Cəbrayıl Fəriştə psixi xəstədir, Saday Sadıqlı da psixi xəstədir. “Şeytan ayələri” terrorçuların sərnəşin təyyarəsini partlatmasıyla başlayır. Həmin təyyarəylə Londona uçmalı olan Fəriştəylə Çömçə həlak olmalıydılar, lakin möcüzə nəticəsində sağ qalırlar. Çox cüzi fərq nəzərə alınmazsa, “Daş yuxular”da da vəziyyət, demək olar ki, eynidir: terrorçuları qaçqınlar – Əylislinin təbirincə, vəhşi yerazlar, qəddar düşmənlər – əvəz edirlər. Yerazlar təyyarə partlatmırlar, erməniylə dalaşırlar. Bu toqquşma vaxtı Saday Sadıqlıyla Nüvariş Qarabağlı hökmən ölməliyidilər. Lakin Rüşdünün aktyorları kimi, onlar da hansısa möcüzə nəticəsində sağ qalırlar... – Yazıçı yazıçıdan nəsə öyrənər, xoşuna gələn fikirdən, ideyadan bəhrələnər. Amma belə yox də; bu, aşkar plagiatdı – ədəbi oğurluqdu.

Hər iki romanda Məhəmməd peyğəmbərin və islam dininin təhqiri var. Lakin bu məsələdə “Əylisli Rüşdidən nəsə əxz eləyib, yaxud onun yoluyla gedib” demək düz

olmazdı. Çünki Əylisli lap gənc yaşlarında yazdığı povest və hekayələrdə də müsəlman dinini və onun peyğəmbərini təhqir edirdi. O vaxt o, Salman Rüşdini tanımırdı, “Şeytan ayələri” də hələ yazılmamışdı.

Parapet bağından keçən Saday Sadıqlı nə baş verdiyini bilən kimi irəli cumdu. Qaçqınların və halay vurub tamaşa edən adamların üstünə qışqırıb söyüş söydü. Söyüş var, söyüş var, Saday ayrı cür söyürdü. Camaat şoka düşdü. Qaçqınların biri onun üstünə yeriyib qışqırdı:

– Oğraş köpəyoğlu, nə dedin?

Artistin tükü də tərənmədi. Oğlanın düz gözünə baxa-baxa “Eşitdiyini dedim! Yenə deyirəm: sənin belə-belə...” dedi, daha nalayiq söyüşlər söydü. Camaatın içində qadınlar da var idi, onlar qışqırıb qulaqlarını tutdular. Söyüş söyən ağzı yummaq lazım idi, – ani olaraq bunu anlayan oğlan hündürboy artistin qarnına tutarlı bir təpik ilişdirdi, eyni zamanda da onun ağzına iki yumruq zərbəsi vurdu. Artist qarnını qucaqlayıb oturdu. Qaçqınlardan biri də artistin üstünə yeriyib onu təpiklə vurdu. Artist müvazinətini saxlaya bilməyib yıxıldı.

Düz elə o məqamda başqa bir aktyor – Nüvariş Qarabağlı Parpetdə gəzdiyi yerdə bərk səs-küy eşitdi: əvvəlcə qəzəbli kişi səsi gəldi; hər kimdisə çox pis söyüş söyürdü. Sonra arvadlar səs-səsə verib elə qışqırdılar, elə bil, ətləri kəsilirdi. Qaçaraq hadisə yerinə gələn Nüvariş Qarabağlı nə görse yaxşıdı! İki cavan oğlan Saday Sadıqlını təpiyin, yumruğun

altına salıb çırpırlar. Camaat da mal kimi dayanıb baxır. Bir adam dillənib demir ki, ay qardaş, onu döyməyin, tanınmış aktyordu, Azərbaycan SSR-in əməkdar artisti Saday Sadıqlıdı, sənət adamıdı, işiniz yoxdu.

Belə yerdə araya girib harayçılıq eləmək nə qədər təhlükəli olsa da, Nüvariş Qarabağlı əsla tərəddüd etmədən irəli atıldı. Yalvar-yaxar, xahiş-minnət, çox çətinliklə də olsa, tanınmış aktyoru qəzəbli kütlənin əlindən alıb sürüyə-sürüyə kənara çəkdi. Ara yerdə özünə də bir neçə tutarlı zərbə dəydi.

Baş vermiş hadisə Saday Sadıqlı, Nüvariş Qarabağlı və bu qəbildən olan digər adamlarla yanaşı, yazıçı Əylisini də bərk qəzəbləndiribdi və o, özünü saxlaya bilməyib iki-üç cavan oğlana görə 250 min azərbaycanlıni təhqir etdi, onlara “vəhşi yerazlar”, “zalım düşmənlər” damğası vurdu. Amma zərrə qədər də maraqlanmır, heç olmasa bir cümlə yazıb demir ki, mənim millətimin – əgər o, bu millətdəndisə – 250 min övladı niyə bu günə düşüb?

250 min azərbaycanlı öz doğma vətəmindən – İrəvan xanlığının ərazisindən, Naxçıvan xanlığının Şərur-Dərələyəz mahalından, Qarabağ xanlığının Zəngəzur mahalından – qovulubdu. Onlar Ermənistanın paytaxtı İrəvan şəhərindən – qədim Azərbaycan şəhəri İrəvan 1918-ci ildə yüz illiyə ermənilərə icarəyə verilib, – 185 kənddən, 36 rayon mərkəzindən və qəsəbədən qovulub. O insanlara məxsus olan 31000 ev, on minlərə mal-qara və keçi-qoyun, min hektarlarla bağ və torpaq sahəsi alınmış, qarət edilib, o adamların dədə-babasının malı, qoyunu, ulağı, bağı və əkin sahələri hesabına yaradılmış 165 kolxoz və sovxozun

əmlakı zəbt edilib; minlərlə insan vəhşicəsinə döyülüb, təhqir edilib, işgəncəyə məruz qalıb, şikəst olub, 1154 nəfər yaralanıb, 214 nəfər öldürülüb...

İngilis jurnalisti Tomas de Vaal özünün “Black garden” (Qara bağ) kitabında yazır: “1988-ci ildə Ermənistanda xaos və ağlasığmaz zorakılıq baş alıb gedirdi. Azərbaycanlıları döyür, öldürür, diri-diri yandırırıldı. Tək elə noyabr ayında Ermənistanın şimal-şərqindəki Vartan kəndində ermənilər on iki azərbaycanlıyı diri-diri yandırdılar. Dövlət təhlükəsizliyini, daxili işlər nazirliyini və rayon partiya komitəsini təmsil edən dəstə yaşayış məntəqələrini gəzir, azərbaycanlılara əmr edirdilər ki, rədd olun gedin, yoxsa başınıza fəlakət gələcək. Əmri yerinə yetirməyib dərhal köçməyən azərbaycanlı kəndlərinə dərhal silahlı quldurlar hücum edirdilər. Kənd sakinləri ən zəruri şeyləri götürüb ərazini tərk etməli olurdular...” – Vəziyyət beləydi.

250 min azərbaycanlı... Salamat qalanlar quru canlarını götürüb qaçıblar, bir təhər aradan çıxıblar, Azərbaycana pənah gətiriblər. Evsiz-eşiksiz, ac-yalavac insanlar çöllərə düşüb, yesir kökündə kəndlərə, şəhərlərə dağılıblar; Bakı qaçqınla doludu,... Bu işlərin axırı necə olacaq? Axı bunlar insandırlar, Allah qoymasa sovet vətəndaşıdırlar və əgər Ermənistanda xaos, ağlasığmaz zorakılıq baş alıb gedirsə, bu necə dövlətdi? – Bu məsələlər Əylislini zərrə qədər də maraqlandırmır.

Nüvəriş Qarabağlı şil-küt olub huşunu itirmiş dostunu xəstəxanaya çatdırdı. Xəstəni məşhur doktor, tanınmış

cərrah Fərzani müayinə edib diaqnoz qoydu: zverskoe izbi-enie. Fərzani ruskoyazıçındı, vəhşicəsinə döyülmə demək istəyir. Hər halda, buna da şükür. Nüvariş Qarabağlı bir az gec gəlsəydi, Saday Sadıqlını xəstəxanaya yox, qəbiristanlığa aparmaq lazım gələcəkdi. Sağ olsun Nüvariş... Hələ bunun adına bax: Nüvariş! Azərbaycanda belə ad var? “Daş yuxular”ın bir özəlliyi də ondadır ki, personajların adı qulaq deşir: Nüvariş, Mopasson, Şahqacar... Adın qəribəliyi bir yana, Nüvariş özü Kürdəmirli ola-ola, Qarabağlı təxəllüsü niyə götürübdü? Şirvanlı təxəllüsü götürərdi də.

O gün hava çox xoş idi. Qış vaxtı belə hava ələ düşmür. Ona görə də camaat küçələrə axışırdı. Parapet bağı adamla doluydu. Nüvariş Qarabağlı Parapetdə gəzib hava qəbul edir, vaxtını keçirirdi ki, bir azdan Xalq Cəbhəsinin qərargahına gedib Əbülfəz Elçibəydən tapança alsın... Adların, təxəllüslərin ekstravaqantlığı bir yana, tükürpədicə biabırçı söyüzlər bir yana, baş verən hadisələrin özləri də təəccüblüdü, hətta qeyri-mümkündü. Artistə tapança lazımdı və o, sakitcə gedib Əbülfəz Elçibəydən bir Makarov pistoleti, bir daraq da patron alacaq! Özü də bu, sovet vaxtı olur... Əbülfəz Elçibəy silah alverçisiydi, bandit idi, “vor v zakone”ydi, ittifaq miqyaslı mafioz idi, yoxsa nə idi? Əbülfəz Elçibəy kimə nə silah lazımdı verə bilirdisə, o boyda dövlətin hüquq-mühafizə orqanları hara baxırdılar?

Nüvariş Qarabağlı hökmən silahlanmalıydı. Əks təqdirdə əslən Şuşadan olan Baksovet məmuru onu öldürüb evini ələ keçirəcək və orada qəhbəxana açacaqdı. – Yenidənqurma vaxtı kim hansı işi bacarırdısa, kiçik müəssisə(kooperativ) açıb o işlə məşğul olur, pul qazanırdı. Əylislinin yazdıq-

larından belə məlum olur ki, Baksovet məmuru Şahqacar Ərməğanov da adam öldürməyi, qətlə yetirdiyi adamın evini zəbt edib satmağı, ya da orada qəhbəxana açmağı yaxşı bacarırdı deyə, o bizneslə məşğul olurdu. – İşə bax, gör o vaxt nələr olurmuş! Camaatın da xəbəri yoxdu. Yaxşı ki, Əylisli xəbər tutub, o barədə az da olsa – cəmi bir roman – yazıbdı. Gələcək nəsillər heç olmasa onun yazdıqlarından bir tarixi mənbə kimi istifadə edə biləcəklər.

Nüvəriş Qarabağlının həyatı 1989-cu ilin fevral ayına-cən az-çox qənaətbəxş sayıla bilsə də, son on ayda hər şey korlanıb, yaşamaq öz mənasını itiribdi. Çünki Şahqacar Ərməğanov düz elə Nüvərişin yaşadığı binanın qonşuluğunda ev alıb və dərhal da “mənzil ovuna” çıxıb. İlk öncə Qreta Minasyanın evini mənsirlədi və günlərin bir günü yazıq arvadı itələyib balkondan saldı, qətlə yetirib mənzilini zəbt elədi. Qreta Minasyandan sonra neçə-neçə erməni qətlə yetirilib. Növbədə Nüvəriş Qarabağlıdı.

Əylisli yazır ki, 1989-cu ilin əvvəllərindən başlayaraq Bakı şəhərində bir qatil peyda olmuşdu, Şahqacar Ərməğanov adlı şuşalı kişi ermənilərə qənim kəsilmişdi: onları bir-bir balkondan ataraq qətlə yetirir, mənzillərini zəbt edib orada qəhbəxana açırdı... – Belə yerdə “Ay hay, ölmüşdü sovet hökuməti!” deməmək olmaz. Azərbaycanlı kim idi erməninin gül üzünə püf deyəydi? Bircə erməninin burnu qanasaydı rus tankları Bakını qana qərç edərdi və etdi də. Lakin o qanıçən imperiyanın başında oturan bambılı başbilənlər Ermənistanda baş alıb gedən xaosu və ağlasığmaz zorakılığı görmürdülər; o səbəbdən də Ermənistanın dövlət təhlükəsizlik orqanı işçiləri, daxili işlər nazirliyi

və rayon partiya komitələrində məsul vəzifələrdə çalışan məmurlar azərbaycanlılara qarşı törədilən cinayətlərin təşkilində və icrasında şəxsən iştirak edirdilər. İngilis jurnalisti Tomas de Vaal yazır ki, ermənilər azərbaycanlıları qarət edir, döyür, öldürür, diri-diri yandırırdılar və tək elə Vartan kəndində on iki adam yandırılıb.

Əslində, Şahqacar üçün etnik mənsubiyyətin elə bir əhəmiyyəti yox idi; hər halda, Əylislinin yazdıqlarına əsasən belə demək olar, çünki Şahqacar tanınmış aktyor Nüvariş Qarabağlı da öldürmək istəyirdi, Nüvariş isə erməni deyildi. Sadəcə olaraq, Bakı şəhərinin mərkəzində Şahqacara çoxlu mənzil lazımdı ki, satıb pul qazansın, ya da qəhbəxana açsın. Tərslikdən də Bakının mərkəzində erməni çox idi deyə, balkondan atılıb qətlə yetirilənlərin əksəriyyəti erməni olurdu.

Nüvariş Qarabağlı açıq-aşkar hiss edirdi ki, vəziyyət çox pisdi: Şahqacar Ərməğanov onun da mənzilini manşır-layıldı və tezliklə axırına çıxacaq. Qreta Minasyanın faciəli ölümündən sonra Nüvariş özünə yer tapa bilmirdi. Qretanın parçalanmış vücudu asfaltın üstündəki qan gölməçəsində üzə-üzə hər dəfə gözü önünə gələndə az qalırdı ağı başından çıxa. Yazmadığı idarə, təşkilat qalmadı. Mərkəzi Komitəyə də yazdı ki, ay balam, yığışdırın bu bardeli. Amma nə fayda, Şahqacarın gül üzünə püf deyən də yox idi.

Bakıda qətl hadisələri biri-birini əvəz edirdi. Professional qatillərin hamısı kimi, Şahqacarın da öz dəst-xətti var idi: qurbanını tutub yerə yıxır, əvvəlcədən yazılmış bir məktubu onun cibinə qoyur, sonra da itələyib balkondan yerə salırdı, vəssalam, – hər halda Əylisli belə yazır və o saat da bili-

nir ki, detektiv yazmaqda çox naşıldı. İndən sonra bu çatışmazlığı düzəldə biləcəyi mümkün də deyil, çünki vəziyyət eynən atalar misalında deyildiyi kimidi: yetmişində öyrənən gorunda çalar.

Məktubların əksəriyyəti eyni məzmunluqdu. O biri məktubların hansı dildə yazıldığı barədə dəqiq bir söz demək çətin olsa da, Qreta Minasyan öz məktubunu azərbaycan dilində yazıb: “Mən ermənilərin törətdiyi bütün cinayətlərə görə özümə nifrət edirəm. Mən öz xalqıma nifrət edirəm, ona görə də bundan sonra bu dünyada yaşamaq istəmirəm. Qarabağ Azərbaycanındı. Yaşasın Azərbaycan!”

Yaxşı yazıb, təsirli yazıb. Həm də düzgün yazıb. Yalnız bir yerdə səhvə yol verib: cinayət yox, cinayət yazmalıydı. Lakin buna əhəmiyyət vermək düz deyil. Çünki Qreta Minasyan yaşlı erməni arvadıydı, məktəbə də İkinci Dünya müharibəsi vaxtı gedib və çox güman ki, yeddi illik təhsili olub. Böyük vəzifə sahibi də deyildi – teatrda qarderobçu işləyirdi. Şəhərin mərkəzində ev almasının yeganə səbəbi oydu ki, erməniydi. Belə bir adam azərbaycan dilində bu cür yaza bilirsə, əlbəttə, təqdirəlayiqdir. Adam var iki ali məktəb bitirib, işi-gücü də yazı yazmaqdı, o da cinayət əvəzinə cinayət yazır. Elələriylə müqayisədə savadsız erməni arvadı savadlı görünür.

Neçə erməni xüsusi amansızlıqla, çox da hiyləgərcəsinə qətlə yetirilibdi. Cinayətkarın kimliyi məlumdur: əlbəttə, Şahqacar Ərməğanov. Amma di gəl ki, onu həbs etmirlər. Hamı həyəcan içindədi. Nüvəriş Qarabağlı özünə yer tapa bilmir, çünki növbəti qurban özü olacaq. Ona görə də

Nüvariş silahlanmaq istəyirdi. Belə baxanda, ona çox şey lazım deyildi: bir Makarov pistoleti, bir daraq da patron, vəssalam. Əsas odur ki, silahı olsun; elə ki gördü Şahqacar üstünə gəlir – aha, deməli, hərifin fikri var, “Yox, aşna, keçməz, mənə də Nüvariş Qarabağlı deyərlər!” – dərhal tapançanı çıxardıb atəş açacaq...

Pistolet lazımdı. Amma tap görüm necə tapırsan. Nüvariş çox axtardı, çox soraqladı. Hərbi komissarlıqda, milis şöbələrində işləyən dost-tanışlarına dedi ki, hörmətinizdən çıxaram, mənə bir pistolet tapın. Özü Kubinkaya gedib orda soraqladı – tapmadı. Ağdama gedən bir dostuna dedi: “Qardaşım, əziyyət də olsa, gir Ağdam bazarına. Ayrı şey lazım deyil, elə üstüörtülücə de ki, cücəli toyuq lazımdı. Desələr ki, var, qiymətini də öyrən. Qalan iş sənlik deyil, mən özüm gedib alacam.” Bu da nəticə vermədi. Lakin xoş bir təsadüf...

1989-cu ilin dördüncü kvartalında üç pyesi eyni zamanda səhnələşdirilən məşhur yazıçıyla aktyor Nüvariş Qarabağlı teatrın çayxanasında oturub çay içirdi. Rusların bir deyi-mi var, deyir : “У кого что болит, он о том и говорит.” Yəni, kimin harası ağrıyır, o barədə danışır. Məşhur yazı-çıyla söhbət zamanı Nüvariş də öz dərdindən danışdı; ayrı bir fikri yox idi, elə-belə danışdı ki, az da olsa yüngülləşsin. Lakin heç gözləmədiyi halda məşhur yazıçı – təəssüf ki, Əylisli o yazıçının adını açıqlamır – ona dedi ki, sənə silah lazımdısa Xalq Cəbhəsinin üzvlərinə yaxınlaş, onlarda hər cür silah var: tapança, avtomat, pulemyot, qranatamyot... – İşə bax! Sən demə, sovet dövləti öz sayıqlığını o qədər itirib ki, hər bir azərbaycanlının evi silah anbarına çevrilibmiş və

kim nə deyir-desin, bu yerdə yenə “Ay hay, ölmüşdü sovet hökuməti!” deməmək olmur.

Məlum olduğu kimi, həmin dövrdə Moskvanın xüsusi göstərişiylə Dağlıq Qarabağda və ətraf rayonlarda yaşayan azərbaycanlı əhalidən ov tüfəngləri də yığıldı ki, təpədən-dırnağacan silahlanmış erməni quldurlarının qarşısında zəif olsunlar, aciz görünsünlər. Bu, bədii ədəbiyyatda da öz əksini tapıbdı, Xəlil Rza da bunu deyirdi : “Bilirəm alınıbdı əlindən adi ov tüfəngi də.” Əslində, bu, yenilik də deyil. XX əsr boyu səngimək bilməyən erməni terroru vulkan kimi püskürdüyü 1905 – 1907-ci illərdə də belə olub, 1917 – 1921-ci illərdə isə rus ordusunun Qafqazdakı bütün silahsursatı ermənilərə verilmişdi. O silahla təpədən-dırnağacan silahlanmış erməni quldurları silahsız azərbaycan xalqına divan tuturdu. Ermənilər isə necə lazımdı silahlandırılır, digər tərəfdən onlara rus ordusunun hərbi hissələri kömək edirdi; Xocalıda soyqırım törədən 366-cı polk da o cür hərbi hissələrdən biri idi.

Nüvəriş Qarabağlı silah tapa bilmədi. Məsələnin həll olunacağı gün dostu Saday Sadıqlını xəstəxanaya apardı, orda da başı elə qarışdı, gedib Əbülfəz Elçibəydən tapança almağa vaxtı qalmadı. Ona görə də özünü Şahqacardan qoruya bilmədi. Bir həftə, ya da bir az çox olardı ki, Saday Sadıqlı xəstəxanada yatırdı. Bir gün xəbər çıxdı ki, aktyor Nüvəriş Qarabağlı özünü balkondan ataraq intihar edib. Öz əliylə bir məktub da yazıb ki, xahiş edirəm, mənim ölümümə görə heç kəsi cinayət məsuliyyətinə cəlb etməyəsınız; adamları

incitməyin, son hadisələr, ələlxüsus da ermənilərin alçaq hərəkətləri səbr kasamı doldurub daşdırdı, ona görə də yaşamaq istəmirəm.

Sən demə, şəhərin mərkəzində mənzil almaq da yaxşı iş deyilmiş. Həqiqətən, düz deyirlər: neynirəm qızıl testi, içinə qan qusam. Çoxlarının qibtə etdiyi on – on beş nəfər azərbaycanlıdan biri də Nüvariş idi. O adamların kimliyi də məlumdur: doktor Abasəliyev, filologiya elmləri doktoru, professor Səfalı müəllim, bir tanınmış neftçi, aktyorlar Saday Sadıqlı və Nüvariş Qarabağlı, yazıçı Əylisli,... Tanınmış cərrah Fərzani də o siyahıdadı, amma o, Moskvadakı evini Bakının mərkəzində yaşayan rusla dəyişibdi. O adamların bir ümumi cəhəti var ki, erməni əhatəsində yaşadıkları üçün assimlyasiyaya uğrayıb erməniləşiblər və erməniylə fərqləri də yoxdu, – hər halda, Əylislinin yazdıqlarını oxuyanda belə bir nəticə hasil olur. Abasəliyevin erməniləşdiyi, erməni casusu olduğu çoxdan məlum olsa da, Səfalı müəllim ilk baxışda ciddi bir şübhə doğurmur, ancaq “сильно обрусевший интеллигентный человек” (ruslaşmış ziyalı adam) təsiri bağışlayır. Amma dindir, dilin gör. Səksəninci illərin axırında ermənilər Dağlıq Qarabağı istəyən kimi Səfalı müəllim dedi: istəyirlər, verin getsin; orda nə var – bir qarış torpaqdı. O birilər də Səfalı müəllim kimidi, bəziləri lap betərdi, amma bürüzə vermirlər. Onlardan bir nəfər – tanınmış aktyor Saday Sadıqlı öz həyat yoldaşı Azadə xanıma neçə dəfə deyib ki, mənim içimdə bir erməni var, özü də çoxdandı orda oturub, mən isə daim çalışmışam ki, onu başqalarından gizlədim. Saday həm də öz arvadına deyib ki, istəyir Eçmiədzinə gedib erməni ka-

talikosu Vazgenin qəbuluna düşsün, dərdini ona danışsın, xahiş etsin ki, onu düz elə Eçmiədzində xaç suyuna salıb əsl erməni eləsinlər, adını da dəyişib erməni adı qoysunlar...

Nüvariş Qarabağlı qorxu içində yaşasa da, ölümün lap yaxında olduğunu hiss etsə də, hələ ki sağ idi, xəstəxanadaydı – vəhşi yerazların döyüb şil-küt elədikləri yaxın dostunu həkimə aparmışdı. Elə o qaçaqçada, o darımacalda başladı erməniləri tərifləməyə; həkimə dedi ki, Saday Sadıqlı çox istedadlı, savadlı və işgüzar adamdı, çünki hələ uşaqkən bəxti gətirib: mədəni, savadlı, işgüzar, çox ədalətli və insaf-
lı adamlar olan ermənilərlə oturub-durub, onlardan həyat dərsi alıb.

Saday Sadıqlının vəziyyəti ağır idi. Onu əməliyyat otağına apardılar. Nüvariş tək qaldı. Dəhlizdəki oturmaqların birində oturub fikirləşirdi ki, bu işlərin axırı necə olacaq? Onsuz da gərgin olan psixoloji durumu bugünkü hadisədən sonra lap bərhad haldaydı. Gözündən yaş axmasa da, Nüvariş için-için ağlayırdı, ermənilərin halına ağlayırdı. Elə o cür də yuxuya getdi və artıq yuxu görürdü, yuxuda erməni görürdü. Nüvarişin gördüyü yuxunu Əylisli belə təsvir edir: “Yer üzündə nə torpaq, nə ağac vardı, heç kim, heç nə yox idi, qara qan gölməçəsindən savayı heç zad görünmürdü yer üzündə. Yumurtadan çıxan, çanağı bərkiməmiş tıbağa balasına bənzər Qreta Sərkisovna elə bil suya sarı dartınırdı, əvəzində qara qan dolu gölməçəyə qərq olurdu. Onun soyulub cıbrığı çıxarılmış ölü, eyni zamanda, dipdiri bədəni elə ikrah doğuran və qorxulu idi ki, dünya binnət olandan hələ heç bir bəni-adəm gözü belə iyrenc məxluq görməmişdi. Yuxusundakı bu yer Nüvarişin indi yaşadığı binanın asfalt

döşənmiş həyəti deyildi, bu yer Xırdalandakı həyətin torpağına oxşayırdı. Və körpə, qığırdaq çanağı, hələ üstəlik daha bir qat dərisi soyulan, su yerinə qan gölməçəsinə sarı dartınan Qreta Sərkisovna sanki ayrı yerə yox, ölümə sürünürdü. Ölüm isə asanlıqla ələ keçmir, sanki kimsə onu oğurlayıb, qəsdən haradasa gizləyib. Və ona qovuşmaq mümkün deyil, heç bir vəchlə mümkün deyil.”

“Daş yuxular”ın əsas personajları təhsilli, bəzən də çox yüksək dərəcədə təhsilli ziyalılardı. Lakin azərbaycanlı olsalar da – hər halda, adlarına əsasən belə demək olar, – onların fikrində ancaq ermənilərdir; bütün günü ermənilər barədə fikirləşir, gecə yatanda, hətta gündüz vaxtı avtobusda, qatarda yol gedəndə beş dəqiqə mürgüləsələr, onda da yuxu görür, yuxuda erməni görürlər, – çox maraqlı fenomendi. Yuxuların özünə gəlcə, əksəriyyəti mürəkkəb süjetlidir, bəziləri də süjetsiz-filansız kollajdır. Onları yozmaq çox çətindi. Nüvarişin yuxusunu qələmə alan Əylislinin tək elə bir cümləsindəki – Qreta Sərkisovna elə bil suya sarı dartınırdı, əvəzində qara qan dolu gölməçəyə qərq olurdu – mənəni anlamaq, yozmaq həddən ziyadə müşkül məsələdir. Əlbəttə, hamıya məlumdur ki, su aydınlıqdır və erməni tayfasının simvolu olan Qreta Sərkisovna suya can atırsa, bu, xoşbəxtliyə işarədir; ermənilər xoşbəxtliyə can atırlar, sürünə-sürünə də olsa, öz arzularına çatmaq istəyirlər. Fəqət bu yol qanla doludu; hara baxırsan qan gölündü, – düzgün yozumdu. Lakin hansı qan gölü nəzərdə tutulur? XX əsr boyu ermənilər çox qırğın törədiblər, yüz minlərlə silahsız azərbaycanlıyı qətlə yetirib çox qan töküblər – qan gölü çoxdu. Qreta Minasyan o göllərdən hansına qərq olmuş?

1905-1907-ci illərdə Tərtər və Xaçın dərələrindəki Azərbaycan kəndlərini viran qoyarkən ermənilərin məsum körpələri, hamilə gəlinləri, belibükük qocaları qətlə yetirib axıtdıqları qandan yaranmış göllərin hansında batırdı Qreta? Erməni müəllifi A-Do yazır: “Dekabrın 23-də ermənilər Umudlu və İmarətın – Qərvənd kəndlərinə hücum etdilər. Ermənilər bu iki kəndə daxil olub barbarlıq törətdilər. Umudluda heç kimə aman verməyib qarşılıqları çıxanı öldürdülər.” Başqa iki kənddəki – Sırxavənd və Əliağalı – erməni barbarlığı barədə isə Azərbaycan yazıçısı Ordubadi yazır: “Vəhşi yırtıcılar südəmər körpələri beşiyi ilə odlayıb, bəzən də anasının qucağından alıb divarlara çırparaq parapara edir, süngülərə keçirirdilər.” Erməni A-Do 1905 – 1906-cı illərdə erməni barbarlarının 133 azərbaycanlı kəndinin dağıtdığını, onlardan iyirmi dördünənsə tamamilə dağıdıldığı, sakinlərdən bir nəfərin də salamat qalmadığı barədə yazır. – Yüz otuz üç qan gölü! Qreta Minasyan o göllərin hansına tərəf sürünürmüş? Bəlkə, 1918-ci ilin mart soyqırımını vaxtı Bakıda qətlə yetirilmiş on iki min azərbaycanlının qanından yaranmış qan gölündə üzürmüş Qreta? Bakıdan sonra ermənilər Şamaxıda, Qubada qırğınlar törədib başqa qan gölləri də düzəltdilər. Erməni arvadı o göllərin hansına can atırdı? 1917 – 1920-ci illərdə ermənilər tək elə Naxçıvanda yetmiş dörd min dinc əhali qətlə yetiriblər, yüzlərlə qan gölü yaranmışdı, – Əylislinin Qretası o göllərin hansına tərəf sürünürdü? İrəvan qəzasında qan gölləri bir-birinə calanmışdı, – Qreta Minasyan hansı gölə tərəf sürünürdü? Zəngəzur qəzasındakı qan göllərinin sayı-hesabı yox idi, – içindəki qan yanğısını söndürmək üçün ölü erməni

arvadı hansı qan gölünə baş vurub üzürdü? – Çətin suallardı. Bu məsələyə “Daş yuxular”ın müəllifi Əylisli aydınlıq gətirməliydi. Lakin onun gözünü qan örtübdü, minlərlə qan gölünü görmür, özündən qan gölü uydurur.

Nüvariş Qarabağlı birdən ayıldı. Sevindi ki, xəstəxanada və gördükləri də ancaq yuxudur. Bu müddət ərzində xəstənin üzərində ilk cərrahi əməliyyatı başa çatdıran doktor Fərid Fərzani öz kabinetinə tərəf gedəndə büzüşüb pəjmürdəhal oturmuş Nüvarişi gördü. Bu adamı o, xəstə yiyəsi hesab edirdi, ona görə də məlumat verib dedi ki, hər şey yaxşıdı, xəstə tezliklə sağalıb ayağa duracaq. Doktor dərhal da gördü ki, xəstə yiyəsi çox bikefdi. Soruşdu ki, nə olub, deyəsən, yuxunu qarışdırmısan?

– Yuxu görürdüm, doktor, siz hardan bildiniz? Ömrümdə heylə dəhşət görməmişəm. – Artist susdu və qəflətən hönkürməyə, göz yaşları içində həkimə yalvarmağa başladı. – Siz Allah, doktor, mənə bir az spirt verin, çox yox, onca qram. Allah haqqı boğuluram. Başım cırılır, elə bil beynimin içində siçan-siçovul qaçır.

Doktor başqa cür elədi: öz kabinetində süfrə açdı. Qapını daldan bağladı. Soyuducudan şüşəsi soyuyub tərləmiş bir qrafın çıxartdı. İçində göz yaşı kimi şəffaf maye – zoğal arığı olan qrafını stolun üstünə qoydu. Süfrəyə duzlu şor qoydu, sac lavaşını qoydu, qəzetin üstündəcə kolbasa doğradı və lap axırda atdanıb yuyulmuş keşniş dəstəsi qoydu.

Doktor Fərzani çox optimist danışmış deyirdi ki, xəstənin vəziyyəti yaxşıdı, narahatçılığa heç bir əsas yoxdur. Süfrə

açılıb. İçməyə əla zoğal arığı var, “zakuska” da var. Belə yerdə niyə də içməyəsən?

Nüvarişlə Fərzani yaxşı tapışıblar. Söhbətləri də yaxşı tuturdu. Yeganə çatışmazlıq oydu ki, Azərbaycanda ilk və hələlik tək olan adı doktor düzgün tələffüz edə bilmir, Nüvariş Qarabağlıya gah Mübariz, gah da Nümayiş deyirdi. Nüvariş bunun fərfinə varsa da, qulaqardına vurur, düzəliş vermirdi ki, doktorun xətrinə dəyər. Söhbət zamanı doktora məlum oldu ki, dünya şöhrətli aktyor Saday Sadıqlı, sən demə, tibb aləminin parlaq simalarından olan doktor Abasəliyevin kürəkənidir. Abasəliyevi tanımayan yoxdu, Fərzani də onu yaxşı tanıyır; beynəlxalq elmi simpoziumlarda, konfranslarda çox görüşüblər.

Nüvariş dedi ki, dahi aktyorla dahi psixiatr hər ikisi Naxçvanlıdır, Ordubadın Əylis kəndindəndilər; bu adamların bir insan kimi formalaşmasında, dahi kimi yetişməsində ermənilərin xüsusi rolu olub: Əylisdə yaşayan ağıllı, zəhmətkeş, həddən ziyadə insafli və humanist ermənilərlə oturub-durmaq onlara çox güclü təsir edib... – Zoğal arığının ilk bədəsindən sonra dili açılıb ilhama gəlmiş artist şövqlə danışır, doktor da maraqla qulaq asırdı və hiss edirdi ki, Nümayiş müəllim çox istərdi özü də Əylisdə anadan olub, oranın ağıllı, zəhmətkeş, həddən ziyadə insafli və humanist erməniləriylə oturub-duraydı, onlardan həyat dərsi alaydı, müdrək insan, dahi sənətkar olmağın yollarını öyrənəydi və o halda epizodik rollar oynayan adi aktyor yox, Saday Sadıqlı kimi, ancaq baş rollar ifaçısı – dahi aktyor olardı.

Saday barədə daha çox məlumat alan Fərzani get-gedə özünü bu dahi aktyora lap yaxın hiss edirdi və artıq onu “dos-tumuz” adlandırırırdı. Bir badə də Saday Sadıqlının sağlığına içib arzu etdilər ki, qoy o, bir də heç vaxt vəhşilərin tapda-ğı altına düşməsin, yaxası zalım yerazların əlinə keçməsin. Söhbət əsnasında o da məlum oldu ki, Saday Sadıqlının bu cür döyüldüyü birinci dəfə deyil. Çünki bu adam xarici görkəmcə Don Kixota oxşadığı kimi, xasiyyətə də eynən Don Kixotdu ki, durub. Ən çox sevdiyi əsər isə Servantesin “Don Kixot” romanıdır. O əsəri ən azı iki yüz dəfə oxuyub. Sən demə, bu dahi aktyorun başına uşaq vaxtı iki elə hadisə gəlib, indinin özündə belə onları unuda bilmir.

Birinci hadisə baş verəndə Sadayın hardasa dörd yaşı olub. Sadaydan beş yaş böyük, Cingöz ləqəbli, Şaban adlı oğlan ov tufəngiyə atəş açaraq bir tülkünü öldürüb. Tülkü ovlamaq asan iş deyil. Ağa Məhəmməd şah Qacar kimi adam tülkü ovuna üstünlük verirdi. Soruşanda ki, şah sağ olsun, niyə məhz tülkü ovu? Şah deyirmiş tülkü ağıllı, çox da hiyləgər heyvandı; tülkü ovlaya bilən adam üçün şir ovlamaq su içimi qədər asan bir işdir. O hesabdan, demək olar ki, Şaban çox fərasətli uşaq imiş: doqquz yaşlı oğlan uşaqları tufəngi düz tutmağı bacarmırlar, Şaban isə o yaşda tülkü ovlayırdı. Şaban həm də çox ağıllıydı, cəmi iyirmi yaş olanda o boyda Abasəliyevi ifşa edib dedi ki, ay camaat, eşidin, bilin, bu adam erməni casusudu.

Tülkələr, adətən, yaşadıkları ərazinin ümumi rəng fonuyla həmahəng sarımtıl-boz rəngdə olurlar. Şabanın ovladığı tülkü isə qapqaraydı. Bu isə göstərir ki, qara tülkü əsl Əylis tülkü deyilməmiş, hardansa azıb gəlibmiş və macal

tapıb yerli şəraitə uyğunlaşa bilməyib. Son yüz ildə Əylisə azan-təzən çox gəlib, qara tülkü də onlardan biriymiş və Şaban da onu gülləylə vurub öldürdü. Lakin hadisə Sadayın gözü qabağında baş verib deyə, indiyəcən unuda bilmir, yadına düşən kimi də uşaq kimi oturub ağlayır.

Saday Sadıqlının həyatında baş vermiş ikinci əlamətdar hadisəni “bitli başın yuyulması” da adlandırmaq olar. Sadayın on iki yaşı olanda öz sinif yoldaşları Camalla və Babaşla dostluq edirdi. Qəflətən Camalın başına bit düşdü. Yazıq Camalın işləri onsuz da yaxşı deyildi: müharibədən sonra atası Əylisə qayıtmaq əvəzinə Qazaxıstana gedib orda başqa bir qadınla evlənmişdi, anası vəfat etmişdi və uşaq qalmışdı qoca nənəsinin ümidinə. İşin tərsliyinə bax ki, durduğu yerdəcə nənənin hər iki gözü tutuldu. Camala baxan olmadı, uşağı bit basdı. Bitlər papağın altında yuva qurmuşdular; gecələr Camalın canına daraşib qarınlarını doyurandan sonra yuvaya çəkilib gizlənir, gündüz vaxtı gözə dəymirdilər. Camalın vəziyyəti çox pis idi, kimsəsiz uşaq çaşıb qalmışdı. Gücü bir ona çatdı ki, papağı bərk-bərk başına basdı, ictimai yerlərdə, ələlxüsus da məktəbdə başını açmadı. Müəllimlər nə qədər dedilər xeyri olmadı – Camal xəcalətdən başını açmadı.

Yaz gəldi, hava qızdı. Camal papağı başından çıxartmadı. Bir May, Doqquzu May Qələbə günü qeyd olundu. Camal yenə başını açmadı. Mayın sonu gəldi, bağlarda gilə yetişdi. Camal öz dostları Sadayla və Babaşla ağaca dırmaşib gilə yeyirdi; üz-gözündən puçur-puçur tər tökülsə də papağı başına elə basmışdı, deyərdin, soyuqdan donur.

O vaxt Əylisdə Haykanuş adlı bir erməni arvadı yaşayırmış, – Əylisli belə yazır. Lakin burda təəccüblü bir şey də yoxdu. Rusiyanın, İrənin və Türkiyənin arxiv sənədlərinə əsasən, rus müəllifi N.Şavrov 1911-ci ildə yazırdı ki, XIX əsrin yetmiş ili ərzində Rusiya dövləti Cənubi Qafqaza bir milyondan artıq erməni köçürüb. Türkmənçay müqaviləsi bağlandıqdan dərhal sonra Ordubadın Əylis kəndinə İrəndən 37 erməni ailəsi köçürüldü; ermənilərin ümumi sayı 216 nəfər idi. Bir azərbaycanlı kəndinə bircə nəfər erməni gəlib məskunlaşıbsa, bu, artıq fəlakətdir. Gürcülər də bunu bilirlər, onların bir atalar sözü də var: hay gəldi, vay gəldi. Rus yazıçısı A.Qriboyedov da ermənilərin xislətinə bələd idi və dəqiq bilirdi ki, hansısa əraziyə ermənilərin köçüb məskunlaşması yerli camaata ancaq fəlakət gətirə bilər. Ona görə də rus çarı I Nikolaya yazırdı ki, ermənilərin mərkəzi rus torpaqlarına köçürülüb məskunlaşdırılmasına yol vermək olmaz, onlar elə tayfadılar, bir neçə il yaşadıqdan sonra bütün dünyaya car çəkəcəklər ki, bura bizim dədə-babamızı, qədim erməni torpağıdır.

XIX əsrin ortalarında Azərbaycanın başına fəlakət gəldi – ermənilərin kütləvi şəkildə Azərbaycana köçürülməsi başladı. O dəhşətli fəlakət Əylisdən də yan keçmədi: çox qısa müddət ərzində Əylisə 216 erməni gəldi. Əylisli yazır ki, Əylisdə iki məşhur və görkəmli şəxsiyyət var idi, ikisi də erməniydi: Haykanuş və Aniko. Haykanuş savadsız, qoca erməni arvadı idi, amma, sən demə, o tərəfdən çıxan məşhur adamların hamısını o tərbiyə edib yetişdiribdi, – o barədə yazıçı Əylisli məlumat verir. Saday Sadıqlı onun sözünü təsdiq edir, müsahibələrində dəfələrlə deyib ki, onun

bu mərtəbəyə yüksəlməsində erməni arvadı Haykanuşun və ispan yazıçısı Servantesin böyük rolu olub. – İşə bax, savadsız erməni arvadının adı Servanteslə yanaşı çəkilir. Görəsən, Haykanuş adını yazsa bilsəydi, o halda adı kimlərlə yanaşı çəkilərdi?

Kimsəsiz, yetim uşağı bit basıbdı, Camal neçə aydı papağı başından çıxartmır. Fəqət o boyda kənddə bir adam dillənib demir ki, bu uşağa nə olub, papağı niyə başından çıxartmır? Həmin vaxt Əylisdə kolxoz sədri Əlmurad idi və həqiqət naminə demək lazımdı ki, bu işdən o, xəbərdar olsaydı, hökmən tədbir görərdi; deyərdi, o uşağı aparın kolxozun hamamında yaxşı-yaxşı çimizdirin, paltarını dəyişin, dava-dərman da nə lazımdı deyın, günü sabah adam göndərim Ordubaddan alsın gətirsin. Əlmurad o cəhətdən çox yaxşıydı, hətta o qədər diqqətliydi, qış vaxtı qarlı-şaxtalı havada neçə qızın məktəbə ayaqyalın getdiyini də bilirdi. Lakin, tərslikdən, Camalın başına bit düşdüyünü Əlmurad bilmirdi. Bu məsələni Misir müəllim yaxşı bilirdi, Əlmurada da o deyə bilərdi; kişilər məscidin qabağına yığışıb söhbət edəndə gərək heç olmasa bir dəfə o məsələ barədə danışib deyəydi ki, Sümük Səfinin oğluna nə olubsa, papağı başından çıxartmır. Amma Misir müəllimin başı qarışıqdı, Camal yadına düşmür; Misir müəllim ac-yalavac camaatın əlində olan istiqrazları su qiymətinə alıb evinə yığır. Sözün qıyası, Əylis camaatı hər kəs öz işində-gücündəydi, Camalı da bit basıb yeyirdi. Tək bir nəfər hər şeyi bilirdi, hər şeyi görürdü və gözündən tük də yayınmırdı; Haykanuş yalnız ermənilərə xas olan uzaqgörənliklə bilirdi ki, Sadaygil hökmən gəlib arxın qırağındakı gilə ağacına dırmaşacaq-

lar. Ona görə də artıq gəlib orda ocaq qalayıb, qazan asıb su qızdırırdı, özü də tək deyil – nəvəsi Lüsik yanında. Yarım litrlik bankada qıra oxşayan qara məhlul da tədarük edib. Uşaqlar doyunca giləs yeyib ağacdən düşən kimi Haykanuş girəvələyib Camalı tutdu. Darta-darta qazanın yanına gətirdi, yekə bir çaylaq daşının üstündə oturdu, papağı dartıb çıxartdı.

Sadayla Babaş dayanıb baxırdılar. Haykanuş papağı yuxarı qaldıranda dəhşətə gəldilər: Camalın başında bit qaynaşırdı. Babaş necə iyrəndisə “ö” eləyib üzünü çevirdi, yediyi giləsin hamısını qusdu. Saday da iyrəndi, amma qusmadı, üzünü də çevirmədi, hiss elədi ki, Haykanuşa kömək lazımdı. Tez yaxına gəlib parçı götürdü, isti su ilə doldurub Camalın başına tökdü. Haykanuş bitli başı sabunladı, yudu, qatran sürtdü, yudu, qaşdı, dırnaqladı, bir də sabunladı, təzədən yudu, carladı... Saday parçı su ilə doldurub tökür, Haykanuş yuyurdu. Lüsiklə Babaş da dayanıb baxırdılar.

Bu hadisə qədər Sadaya təsir edən başqa bir hadisə yeddi-səkkiz il əvvəl onun gözü baxa-baxa Cingöz Şabanın qara tülkünü gülləylə vurub öldürməyi olub. Kolumbiya yazıçısı Markes yazır ki, uşaqkən görüb şahidi olduğumuz hadisələr bizdə elə güclü təəssürat oyadır, sonra baş verən ən əlamətdar hadisələr də kölgədə qalır. Amma Sadayın təəssüratı başqaydı, Mark Tvenin və Markesin yazdığına bənzəməirdi. Bircə onu demək olar ki, həmin gün Sadaya vergi verildi.

Baş vermiş qeyri-adi hadisəni Saday özü dərhal hiss etdi. Ömründə heç vaxt erməni dilini öyrənməyən, o dilə maraq göstərməyən Saday bir də gördü ki, Camalın başını

yuya-yuya, öz-özünə mızıldayıb dua oxuyan Haykanuşun yad dildə dediklərinin hamısını başa düşür. Hələ bu harasıdı! Camalın başı yuyulub qurtaran kimi Saday başladı erməni qaydasıyla xaç çevirməyə. Lüsiklə Babaş, əlbəttə, bunu gördülər. Amma başqa görənlər də oldu. Onlardan biri – Taytax Çimnazın ortancıl qızı Cinni Səkinə o saat qiyyə çəkib qışqırdı: “Ay camaat, Sarı Saday erməni kimi xaç çevirir!” Özü də elə qışqırdı, elə bil, ətini kəsirdilər.

Bitli başın yuyulub dezinfeksiya edilməsi Babaşa da bərk təsir elədi. O da ani olaraq erməni dilini mənimsədi, eyni zamanda həm də Haykanuşun nəvəsi Lüsikə vuruldu. Lüsik hardasa elə Babaşla yaşd olardı, bəlkə də, bir az böyükdü; nənəsi Haykanuş kimi, qarayanız arıq qızdı. Bu qız Əylisli deyil, Yerevanda yaşayır, özü də çox istedadlıdı: bir şəkillər çəkirdi! Lüsik yay tətlinə çıxıb Əylisə, nənəsinin yanına gəlib. Bütün günü şəkil çəkirdi – Əylis kilsələrini çəkirdi.

Əylis kilsələri – “Daş yuxular”da bu ifadə dəfələrlə işlənir. Kitabın lap əvvəlində Nüvariş Qarabağlı – Əylisin üzünü də görməmiş Kürdəmirli artist – doktor Fərzaniyə deyir: “... deyirlər orda çoxlu erməni yaşayırmış. Onların yeddi, ya səkkiz kilsəsi indi də durur.” Əslən Əylisdən olan Abasəliyev fəmiyalı psixiatra istinadən, yazıçı Əylisli o kilsələrin sayını da müəyyən edib: on iki. Adi bir müsəlman kəndində, sən demə, on iki kilsə var və yazıçı Əylisli onların xorla yüksələn səmindən yazır. Tanınmış aktyor Saday Sadıqlı yazıçı Əylislinin sözünə qüvvət verir: “Əylisdə doğulmayan, on iki Əylis kilsəsinin eyni zamanda yüksələn zəng səslərini dinləməyən adama Əylis erməniləri barədə

nəsə deməyin mənası yoxdur.” Lakin oturub-durub on iki Əylis kilsəsindən dəm vuran Əylisli özü öz yazdıqlarını təkzib edir: “Doktor Abasəliyevin dediyinə görə bir vaxtlar Əylisdə on iki kilsə olub. Saday Sadıqlıya həmin kilsələrdən səkkizinin yeri məlumdur. Yerdə qalanların xarabalığı hardadı, bunu heç doktor Abasəliyev də bilmir. Əslində mövcud olan səkkiz kilsəni də kilsə adlandırmaq olmaz.” – Yaxşı söz oyunudu.

Bir tərəfdən on iki Əylis kilsəsindən, onların xorla yüksələn səsindən yazır. Digər tərəfdən də deyir ki, on iki Əylis kilsəsindən səkkizinin yeri məlumdur, dördünün heç yeri də məlum deyil, lakin yerdə qalan səkkiz kilsəni də kilsə adlandırmaq olmaz, hansısa tikilinin xarabalıqlarıdır. Beləliklə, məlum olur ki, on iki kilsə və onların xorla yüksələn zəng səsi barədə yazılanlar hamısı rəsm sərgisindəki inək şəkli kimi cəfəngiyatdır. O lətifədə deyilir ki, ağ kətanı bər-bəzəkli çərçivəyə salıb divardan asıblar. Sərgiyə gələnlər ha baxsalar da bir şey başa düşməzlər və axırda məcbur olub rəssamın özündən soruşurlar ki, siz burda nə çəkmisiniz?

– Bu, çəmənlikdə otlayan inək rəsmidi, – rəssam cavab verir.

– Mən burda ot görmürəm, – tamaşaçılardan biri deyir.

– Düzdür, ot yoxdur, çünki inək otu yeyib, – rəssam izah edir.

– Mən burda heç inək də görmürəm.

– Elədir, inək də yoxdur; otu yeyəndən sonra inək çıxıb gedib.

Əylisli on iki kilsə barədə yazır-yazır, oxucunu çaşdırır, beynini dumanlandırır, söz oyunuyla yanlış təsəvvür

yaradır. Ortada isə heç nə yoxdur. Daha doğrusu, yazır ki, Əylisdə on iki kilsə var, sonra deyir onlardan dördü yoxdu, yerdə qalan səkkizi də yoxdu. Eynən inək şəkli çəkən rəssam kimidi: nə ot var, nə inək. Yəni, deyilənlər hamısı cəfəngiyatdır. Əylisdə alban kilsəsi olub. Ermənilər orda kilsə tikməyiblər. Lakin Şimali Azərbaycana, o cümlədən Naxçıvana və Ordubada köçürüldükdən sonra ermənilərin neçə kilsə tikdirdikləri barədə danışmaq olar.

Naxçıvan bölgəsi keçmiş zamanlarda Aran, qədim yunan və roma mənbələrində isə Albaniya adlanan Şimali Azərbaycanın Sünik vilayətinə daxil idi. Sünikə Naxçıvan xanlığı ərazisindən başqa, İrəvan xanlığının ərazisi, eləcə də Qarabağ xanlığının Zəngəzur mahalı da daxil idi. Məlum olduğu kimi, ilkin orta əsrlərdə xristian dini Albaniyada yayılmağa başladı. Roma imperatoru Konstantinin Milan fərmanından (313-cü il) sonra isə xristian dininin yayılması hər yerdə olduğu kimi, Albaniyada da sürətləndi. Albaniyanın müxtəlif yerlərində xeyli kilsə tikildi. İlk alban kilsəsi birinci əsrdə Şəkinin Kiş kəndində tikilib. Ən çox kilsə alban çarı III Vaçaqanın hakimiyyəti dövründə (487-510-ci illər) inşa edilib. Lakin VIII əsrdə Şimali Azərbaycana islam dini gəldi. Xristian dininin sabitləşdiyi dağlıq və dağətəyi ərazilərdə müqavimətlə üzləşsə də, atəşpərəstliyin və büt-pərəstliyin hələ də öz mövqeyini saxladığı Muğanda, Mildə, Xəzər dənizi sahillərində, Kür və Araz çayları ətrafında, ələlxüsus da şəhərlərdə islam dini sürətlə yayılmağa başladı. Əhalinin tam əksəriyyəti bu dini qəbul edib müsəlman oldu. Ona görə də kilsələrin çoxu boş qaldı. O kilsələr alban kilsələri adlanır, onlar Azərbaycan

xalqına məxsusdur. Sonrakı dövrdə yüz illər boyu istifadəsiz və baxımsız qalmış xeyli alban kilsəsi uçub dağıldı. Lakin salamat qalanlar və nisbətən az dağılanlar da var. İstənilən halda onlar hamısı Azərbaycanındı, Azərbaycan xalqının mədəniyyəti, tarixidi.

Erməni kilsələrinə gəlincə, ilk erməni kilsəsi 365-ci ildə, Albaniyadan çox uzaqlarda, Van gölündən qərbdə, Muratsu (Arasani) çayının Fərat çayına qovuşduğu ərazidəki Artışat kəndində tikilib. Sonrakı mərhələdə digər erməni kilsələri də o ətrafda tikilirdi. Bizim eranın birinci minilliyində Şimali Azərbaycan Albaniya kimi tanındığı dövrdə Azərbaycan ərazisində bir dənə də olsun erməni kilsəsi inşa olunmayıb. Yəni, Şimali Azərbaycan ərazisindəki qədim kilsələrin – alban kilsələrinin ermənilərə zərrə qədər də dəxli yoxdur. Lakin XIX əsrdə Rusiyanın erməniləri İrandan və Türkiyədən Şimali Azərbaycana köçürüb məskunlaşdırması ilə əlaqədar olaraq Azərbaycan ərazisində erməni kilsələri inşa olunmağa başlayıb, onların siyahısı da məlumdur: Bakıdakı erməni kilsəsi 1887-ci ildə inşa edilib, Şuşada üç erməni kilsəsi var, üçü də XIX əsrdə tikilib.

Azərbaycana köçürülmüş ermənilər həm də salamat qalmış, yaxud qismən dağılmış alban kilsələrini bərpa edir, eyni zamanda həm də yazılarını dəyişib özlərinə sərf edən şəkildə yazır, mənimsəyib öz adlarına çıxırdılar. Özgə malını mənimsəməyi, başqa xalqların tarixini, mədəniyyətini oğurlayıb öz adlarına çıxmağı ermənilər yaxşı bacarırlar. Əslində, ermənilərin əsas işi elə bundan ibarətdir. Həm də tək müsəlmanlardan, ilk növbədə isə azərbaycanlılardan oğurlanırlar. Onlar xristian xalqlardan da oğurlayırlar.

Gürcü yazıçısı İlya Çavçavadze özünün “Erməni alimləri və qan ağlayan daşlar” kitabında yana-yana, ürək ağrısıyla yazır ki, haylar gürcü kilsələri və monastırlarındakı yazıları silir, gürcü dilində yazılmış daşları çıxardıb yerinə hay dilində yazılmış daş qoyurlar və bu yolla gürcü xalqına məxsus olan çoxsaylı tarixi binaları, kilsə və monastırları öz adlarına çıxırırlar; onlar gürcü adını yer üzündən silmək, gürcü tarixini və gürcü mədəniyyətini öz adlarına çıxmaq, torpaqlarımızı zəbt etmək istəyirlər.

Azərbaycanlılara gəlinəcə... XIX əsrin əvvəllərində Rusiyanın Şimali Azərbaycanı işğal etməsiylə əlaqədar olaraq, azərbaycanlılar Rusiya vətəndaşı sayılırdılar. Vətəndaşın hüququ olur. Rus dövləti azərbaycanlıları qanundankənar elan etmişdi; onlar heç bir hüququ olmayan köləydilər. Ermənilərisə qudurdub onların üstünə qısqırtmışdılar. Ermənilər Azərbaycanı və azərbaycanlıları çapıb-talayırıdılar. Bir vətəndaşın ki, evini, torpağını zorla əlindən alıb xarici ölkələrdən köçürülüb gətirilmiş yadellilərə – ermənilərə verələr, həm də bu, dövlət səviyyəsində həyata keçirilən siyasət ola, o vətəndaşın hansı hüququndan danışmaq olar?

1828-ci ildə bağlanmış Türkmənçay müqaviləsi üzrə, Təbrizdən Əylisə 216 nəfər erməni köçürülüb. Onlar Əylisdə kilsə tikməyiblər, başqa işlə məşğul olublar. Əylis erməniləri terrorçuluqla məşğul idilər. Heç də təsadüfi deyil ki, 1905 – 1907-ci illərdə, eləcə də 1917 – 1920-ci illərdə Naxçıvan bölgəsində, Zəngəzurda və Azərbaycanın digər ərazilərində qanlı qırğınlar törədən erməni quldurlarının əsas hərbi bazası Əylisdəydi. Əylis ermənilərinin mələk obrazını yaratmağa çalışan yazıçı Əylisli heç olmasa öz yerlisi

və həmkarı olan yazıçı Ordubadinin “Qanlı illər” kitabında yazılanları bilməliydi.

Camalın başı yuyulan gün Babaş eşqə düşüb Lüsikə vuruldu. Eyni zamanda həm də bədahətən erməni dilini öyrəndi. Artıq o, təmiz erməni dilində Haykanuşun nəvəsinə eşq elan edir, sevgi-məhəbbət mahnıları oxuyurdu. Lüsik də naz eləyirdi, ya nəydisə Babaşa fikir vermirdi. Babaşın sevgisi cavabsız qaldı. Çox pis dərddi bu, dağ kimi kişiləri əridib çöpə döndərir. Osmanlı türklərinin qara sevda dediyi bəla Babaşı sarsıtdı. Məcnun kimi dəli olub çöllərə düşməsə də, Babaş əməlli-başlı sarsaqladı. Bir dəfə də gecə vaxtı hasardan aşıb Haykanuşun həyətinə girdi. Heç özü də bilmirdi neyləyir, nə axtarır. Gic qoyun kimi ora-bura vurnuxurdu və birdən həyətdəki ipdən asılmış paltarlar diqqətini cəlb etdi. Paltarların Çoxusu Lüsüyindi. Oğlan üçün sevdiyi qızın paltarını nə deməkdi? – Bunu ancaq eşqə düşən oğlanlar bilir.

Babaş ipə tərəf getdi və baxdı ki, Lüsüyin tursiyi də ipdən asılıb. Babaşın ürəyi döyünür, qulaqları uğuldayırdı. Lüsüyin tursiyi maqnit kimi çəkirdi onu və artıq tursiyin lap yanında idi. Lüsüyin öz razmerində, balacaraq, qəşəng tursik... O vaxt çox kasıbçılıq idi. Əylis qızları belə şey geymirdilər, onların bəziləri ayağına geyməyə ayaqqabı da tapmır, qışın günündə buz bağlamış kəndarası yolla məktəb ayaqyalın gedirdi.

Əylisin gözəl-göyçək qızları məktəbə ayaqyalın gedirdi. Onların biri də Salatın idi. Salatın buz bağlamış yolla elə gedirdi, ona baxanda adamın yadına “Sallana-sallana gedən

Salatın” şeiri düşürdü. Salatının gedişində bir dəhşət var idi. Onu sözlə ifadə etmək mümkün deyil. Dərs başlayandan sonra uzun müddət peçin qırağında dinməzcə dayanıb donmuş əl-ayağını qızdıran Salatın özünü saxlaya bilmir, dərsə mane olmamaq üçün içində qaynayan hıçqırıqları boğaraq səssizcə ağlayırdı. Göz yaşları axıb yanaqlarına, oradan da cındır donunun yaxasına çilənirdi...

Babaşı, elə bil, tok vurdu. Heç özü də bilmədi tursiyi ipdən nə vaxt götürdü, niyə götürdü. Sonra tursiyi büküb şalvar cibinə qoydu. Elə bil, cibinə qoyduğu paltar deyildi, ocaqdan götürülmüş köz idi, – Babaşın cibi od tutub yanır-dı. Elə o cür: cibi yana-yana da hasarı aşıb evə getdi.

Haykanuş həyət-bacanı ələk-fələk elədi. Çəpərin dibiyə gedib dalda yerlərə, küncə-bucağa da baxdı, amma tursiyi tapa bilmədi. Günortadan sonra çeşmədən su götürəndə Zöhrə arvada dedi ki, gecə külək də əsməyib deyəm külək apardı, başım çıxmır bu nə işdi: uşağın tursiyi ipdən yoxa çıxıb.

– Nə yoxa çıxıb? – Zöhrə arvad soruşdu.

– Lüsikin paltarlarını yuyub sərmışdim. Səhər durub görürəm uşağın tursiyi yoxdu. Hər yeri axtardım, tapa bilmədim. İki-üç gün əvvəl də gecə vaxtı kimsə gəlib hər ağacdən bir limon dərib aparıb. Başa düşürəm bu nə işdi.

Qapı-qapı düşüb tursiy axtarmaq fikri yox idi Haykanuşun, Zöhrə arvadla yol gedirdilər, maraqlı bir söhbət yox idi deyə, bu sözü açdı. Amma artıq söz deyilibdi. Zöhrə arvad Gülşada, Gülşad da elə-belə, sözgüləşi Səkinəyə dedi, Səkinə Süsənə dedi və eynən atalar misalında deyildiyi kimi oldu: xalam bildi – aləm bildi. Xəbər bütün kəndə ya-

yıldı. Ordubad bazarında meyvə-tərəvəz satıb geri qayıdan aylislilər də axşam-tərəfi kəndə çatmamış artıq bildirdilər ki, Lüsüin tursiyi itib.

Deyir, mal bir yerə, iman min yerə – tursiyi kim aparmış olar? Camaat fikirləşib baş sındırdığı vaxt xəbər Sadaya çatdı və o, dərhal da bildi ki, bu, Babaşın işidi. Limon heç, boş şeydi, amma tursiyin itməyi Sadaya bərk təsir elədi. Axşam-tərəfi evdən çıxıb məscidin qabağındakı meydançaya tərəf getdi. Kəndin kişiləri divarın dibinə vurulmuş taxtanın üstündə oturub söhbət edirdilər: təftiş komissiyasının sədri Nəzərdir, məktəbin ədəbiyyat müəllimi Misirdi, rayonun torpaq şöbəsində işləyən Sarı Qədir, kolxoz sədri Əlmuraddı, Mürid kişidi, Hilaldı, İsfəndiyardı... Hamı oturub. Əlmurad ayaq üstədi; əlini şalvar cibinə qoyub, əsgər çəkmələrini qəhvəyi-boz rəngli qalife şalvarın dizinəcən çəkib elə dayanıb, elə bil, generaldı. Düzünə qalsa, Nəzər kimi oturmaqdansa, ayaq üstə dayanmaq yaxşıdı; əynindəki qara kostyum əzilib bulaşmasın deyə, Nəzər elə narahatdı, elə bil, iynə üstə oturub.

Kişilərin yığıncığına çatanda Saday ayaq saxladı. Bir az aralıda yığışmış oğlan uşaqlarına tərəf baxdı – Babaşı axtarırdı. Kişilərin nə danışdığı onu maraqlandırmasa da, hər şeyi aydınca eşidirdi. İsfəndiyar kişi dedi ki, İranla aranı açmaq lazımdır. Nəzər, sanki, qorxubmuş kimi, gözaltı Sarı Qədirə baxa-baxa dedi: “Hər kəsin öz qaşığı, hər kəsin öz xörəyi var.” Bayaqdan bəri susub dillənməyən Əlmurad dedi ki, adamın elə bir arvadı ola, işdən qayıdıb böyründə otursan, bir də sabah tezdən işə gedəndə ayrılasan. Misir müəllim yalandan gülümsəyib özünü elə göstərdi, guya,

indiyəcən eşitmədiyi dərin mənalı müdrik kəlam eşidibdi. Amma çox ikiüzlülük eləyirdi deyə, əziyyəti puç oldu, çünki məscidin qabağına yığışan kişilər hamısı bilir ki, bu sözü Əlmurad az qala hər gün deyir.

Düz elə o məqamda kimsə bir nəfər Misir müəllimə yaxınlaşıb cibindən bir paçka istiqraz çıxartdı. Saday o tərəfə baxmadan hər şeyi gözaltı görürdü deyə, istiqrazların əllilik, yoxsa yüzlük olduğunu ayırd eləyə bilmədi. Bir onu gördü ki, Misir müəllim istiqraz paçkasını alıb ora-burasına baxdı və geri qaytarıb nəsə dedi. Yəqin, yenə deyirdi bunların vaxtı keçib, apar zibilliyə at, – malın qiymətini öldürmək üçün Misir müəllim hamıya belə deyirdi. Amma, görünür, istiqraz sahibinə əlimyandı pul lazım idi, əl çəkmədi. Sadıq onun “Ay Misir müəllim, ağ eləmə, vaxtı keçməyib. Bilirik, ucuz almaq istəyirsən. Eybi yoxdu, öz insafına, nə verirsən ver” dediyini eşitdi.

Əllilik, yüzlük paçkalarını Misir müəllim, adətən, üç manata alırdı. Amma, deyəsən, həmin gün insafını evdə, bəlkə də, da məktəbdə – sinifdə, ya da müəllimlər otağında – qoyub gəlmişdi və həqiqətən, ağ elədi. Cibindən bir əzik manat çıxarıb istiqraz sahibinə verdi və dedi: “Olanım budu.” İstiqraz sahibi əzik manatı alıb o üzünə baxdı, bu üzünə baxdı, nəsə tərəddüd elədi. Sonra əlini yelləyib getdi. Özü də elə gedirdi, elə bil, söyüş söyə-söyə gedirdi; Misir müəllimi söyməyi bir yana, Əylis məktəbinin direktoru Ziyət Şəkərək qızını da söyüb biabır edirdi ki, sən hara baxırsan, bu, müəllim deyil, soyğunçudu.

Saday, kişilərin dəstəsindən ayrılıb uşaqlara tərəf getdi. Yaxınlaşan kimi Babaşu gördü. Dərhal qəzəbi kükrədi və

onu da gördü ki, Babaşın şalvar cibi şişibdi. Aha, deməli, tursiyi cibində gəzdirir. Saday əsla dinib-danışmadan Babaşa möhtəşəm bir zərbə vurdu. Özü də necə vurdu!

Babaş öz tay-tuşlarının hamısından güclüydü. Özündən iki sinif yuxarıda oxuyan uşaqlara da dov gəlirdi. Bu il giləs yetişənəcən Saday özü də ondan it kimi qorxurdu. Amma indi... Saday çatan kimi dostuna elə bir zərbə vurdu, Babaş bu ilmi ölmüsən, bildirmi, tirtap uzanıb qaldı. Nəsə qəribə bir mənərə yaranmışdı: Babaş yerdə uzanıb qalıb, Saday da ayaq üstə elə dayanıb, elə bil, Məhəmməd Əlidi, Co Frezeri nokauta salıb.

Uşaqların matı-qutu qurudu. İçlərini çəkib heyrətlə gah Babaşa, gah da Sadaya baxırdılar və hər biri ürəyində deyirdi: “Zərbəyə bax! Köpəyoğlu nə təhər vurdu! O cür zərbə vurmağı Sadaya kim öyrədib, nə vaxt öyrədib?” – Çətin suallardı, uşaqlar çaşıb qalmışdılar.

Məsələ burasındadır ki, Camalın başı yuyulub dezinfeksiya olunanda Sadaya verilən vergi tək elə erməni dilinin ani olaraq mənimsənilməsi və ermənilər kimi xaç çevirməklə bitmədi. Saday əqli cəhətdən püxtələşdiyi kimi, fiziki gücü də artmışdı – indi o, çox güclüydü. Ona görə də bir zərbəylə Babaş vurunub yerə sərdi. Dərhal da Lüsüyin tusiųyini dartıb aldı.

Dünya yazarları sevilən qadının paltarını, tutaq ki, məsələ, yaylığı, qoftası, corabı və s. barədə yazıblar. Amma onların heç biri sevilən qadının alt paltarını..., ayıb da olsa, keçibdi, tursiyi barədə yazmayıb. Qadınların alt paltarını – tursiyi barədə ilk dəfə Əylisli yazıb, özü də dəfələrlə yazıb. Bu məsələdə o, çox diqqətlidi və ona da fikir verib ki, bibisi-

nin yaxın rəfiqəsi Mədinənin, ümumiyyətlə, tursiyi yoxdu; əksər qadınların tursiyi, sən demə, göy rəngdədi, hətta raykomda işləyən Surət adlı qızın da tursiyi göy rəngdədi...

Şekspir Dezdemonanın dəsmalını fəlakət simvoluna çevirir. Otellonun Dezdemonaya bağlı olduğu dəsmal itir. Emiliya dəsmalı tapıb Yaqoya verir. Yaqo da dəsmalı aparıb Kassionun otağına atır. Axtarış zamanı dəsmal Kassionun otağından çıxanda Otello qısqanır: deyəsən, bu gözəlçənin Kassioyla əlaqəsi var! Otello Dezdemonanı məhşər ayağına çəkir, özü də əzab içində qovurulur, “Dəsmal!” deyib yaralı şir kimi nərildəyir. Dezdemonanın dəsmalı itib. Belə baxanda böyük iş olmayıb, dəsmaldı də, itib. Amma adi bir dəsmalın ucbatından nə qədər qan töküldü: Dezdemonada öldü, Emiliya öldü, Otello intihar etdi, Kassio yaralandı...

İtik tapıldı. Uşaqlar hesab edirdilər ki, Saday vaxt itirmədən tursiyi aparıb Lüsiyə verəcək, bununla da məsələ həll olunacaq. Lakin elə olmadı. Sonra baş verənləri təsvir etmək çox çətin olduğu üçün romanın o yerini Əylislinin yazdığı kimi verməkdən başqa ayrı yol yoxdu: “Sonra tursiki Babaşın əlindən dartıb aldı, yuxarı qaldırıb havada yelləyə-yelləyə uşaqlara göstərdi, var səsi ilə qışqırdı:

– Uşaqlar, ay uşaqlar, bu tursik Lüsikin deyil, Babaşın bacısı Rasimənidir. Rasimənin tursiyini kimə verim? Satıram, gəlin alın.”

Dezdemonanın dəsmalı kimi, Lüsüyin tursiyi də fəlakət gətirəcəkdi: Əylisdə qırğın qopacaqdı, qan töküləcəkdi; 1952-ci ilin iyun ayında Əylis çayıyla su əvəzinə qan axacaqdı. Yaxşı ki, erməni qızının tursiyi tapıldı.

Babaş erməni qızını sevdi. Eşq yolunda başına çox işlər gəldi: oğurluq elədi, söyüldü, döyüldü, təhqir olundu. Babaş erməninin bir qızına vuruldu, Saday yer üzündə yaşayan bütün ermənilərə aşıq oldu. Babaşın sevgisi ötəri uşaq istəyi idi, gəldi də, getdi də. Sadayın sevgisi başqa məsələydi və günbəgün şiddətlənirdi. XX əsrin sonlarında dəlilik dərəcəsinə çatdı.

Saday Sadıqlının həyat yoldaşı Azadə xanım nə baş verdiyini, əlbəttə, görürdü. Ərinin psixoloji durumundan yana ciddi narahatçılıq keçirən qadın məcbur olub dərini atasına danışdı:

– O, hər bir erməninin halına elə yanır, guya, onları qorumaq təkcə bunun borcudur. Erməni onun üçün canından əzizdir. Guya onlar mələkdirlər, göydən uçub gəliblər, biz isə cəlladıq, onların qanını içirik. Məəttəl qalmalı işdi, təkcə o zamanın Əylis ermənilərini deyil, burdakıların da ucdantutma hamısını bizim taxtabaş qara-qışqırıqçılardan üstün tutur. Öz gözü ilə heç vaxt görməsə də Əylisdə türklərin ermənilərə qarşı törətdiyi qətliamı unuda bilmir.

Doktor Abasəliyev – dünya şöhrətli psixiatr diqqətlə qu-laq asıb diaqnoz qoydu: depressiv manyak sindromu.

– Sən “Leyli və Məcnun”u oxumusan, – Abasəliyev dedi. – Yadındadı, Məcnunun ata tərəfinin qoşunu qəti qələbə üçün Leylinin qohum-əqrəbasının üstünə cumanda o nə oyun durquzur? Dava nəyin üstündə idi? Dava onun üstündə idi ki, valideynləri öz qızlarını ayrı qəbilədən olan dəliyə vermək istəmirdilər. Leylinin dərindən dəli-divanə

olan Məcnun neylədi, həlledici məqamda düşmən tərəfə adlayıb özününkülərə qarşı vuruşdu. Çünki ortada həqiqi sevgi vardı. Həqiqi sevgi sərhəd tanımır. Bu sayaq qadını və vətəni sevmək olar.

Abasəliyevin yaşı səksəni keçib. XX əsr boyu Azərbaycan xalqının məruz qaldığı soyqırımlardan yalnız 1905 – 1907-ci illərdə baş verənləri görməyib. Soyqırımın pik nöqtəyə çatdığı 1917 – 1921-ci il hadisələrini isə öz gözüylə görüb, canlı şahiddir; o vaxt onun on yaşı var idi. Yəqin, ona görədir ki, hər dəfə söhbəti hərləyib-fırlayıb bu məsələnin üstünə gətirir. Amma elə danışır, qızı Azadə xanım demişkən, elə bil, ermənilər mələkdilər, azərbaycanlılar isə cəlladdılar, onların qanını içirlər. Yaxşı ki, o vaxt Azərbaycanda, o cümlədən Naxçıvan bölgəsində baş verənlər o dövrün mətbuatında, eləcə də Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin, İranın, Türkiyənin, Böyük Britaniyanın, Amerika Birləşmiş Ştatlarının və Rusiyanın arxiv sənədlərində öz əksini tapıbdı. Bu gün o sənədlər əsasında məqalələr, monoqrafiyalar yazılır, dissertasiyalar müdafiə olunur və artıq hər şey gün kimi aydındır. Abasəliyevin dediklərinə gəlicə,... Yalnız onu demək olar ki, Cingöz Şaban çox ağıllı adamdı və otuz il əvvəl Abasəliyevin kim olduğunu dəqiq müəyyən edib, möhürünü vurub: erməni casusu.

Abasəliyev danışır ki, o vaxt (1919-cu il nəzərdə tutulur) ara qarışanda Əylis sakini, Aniko adlı bir erməni qızı qaçıb təndirdə gizlənir. Zöhrə arvad – bu, başqa Zöhrədi, XIX əsrin yetmişinci illərində anadan olub, özü də məşhur Əylis sakini Mirzə Vahabın anasıdı, onu Xankişinin arvadı Zöhrəylə səhv salmaq olmaz – Anikonu tapıb evə gətirir...

Bu yerdə elə bir sözün yeridi, onu deməmək olmaz. Həmin dövrdə ermənilərin də əlinə azərbaycanlı uşaqlar düşürdü. Həm də bu daha tez-tez baş verirdi: elə gün olurdu yüzlərlə, bəzən də bir neçə min azərbaycanlı uşağı keçirdi ermənilərin əlinə. Ermənilərin Azərbaycanlı uşaqlarla necə rəftar etdikləri məlum məsələdir; o barədə azərbaycanlı, amerikalı, britaniyalı müəlliflər yazıblar, hətta rus və erməni müəllifləri də o barədə yazıblar. Ermənilər azərbaycanlı uşaqların birini də salamat buraxmır, hamısını məhv edirdilər, özü də elə belə öldürməkdülər: quru çır-çır-pı kimi, təndirə töküb yandırırtdılar, valideynlərinin əlindən alıb yanan evin alovları içinə atırdılar, divara mismarlayıb diri-diri dərilərini soyurdular, şaqqalayıb ac itlərə verirdilər, ana bətnindəki körpələrə də rəhm eləmir, hamilə qadınların qarınını süngüylə parçalayıb məsum tifilləri dartıb yerə salır, tapdalayıb torpağa qarışdırırdılar...

Beləliklə, 1919-cu ilin dekabr ayında Ordubadın Əylis kəndində ara qarışdı. Bir erməni uşağı – doqquz yaşlı Aniko qaçıb təndirdə gizləndi. Zöhrə arvad onu tapdı. Zöhrə arvad bilirdi ki, ermənilər Zəngəzurda, Naxçıvanda, İrəvan tərəfdə, Dərələyəzdə, Ordubadda, Yayıda minlərlə uşağı təndirdə yandırılar, Şahab kəndində uşaqların hamısını təndirdə yandırılar, Oxçu kəndində isə təndirdə yanan uşaqları xilas etmək üçün alovun içinə atılan Şəhrəbanı adlı bir qadın özü də yanıb kül olub...

Çox çətin vaxt idi. Öz havadarlarının dəstəyinə arxalanan ermənilər Azərbaycanın hər yerində qanı su yerinə axıdır, uşaqları isə xüsusi amansızlıqla qətlə yetirirdilər. Nə baş verdiyini Əylis camaatı, eləcə də Zöhrə arvad yax-

şı bilirdi, çünki Ermənistandan, Zəngəzurdan, eləcə də Naxçıvanın sərhəd kəndlərindən Əylisə minlərlə qaçqın – erməni vəhşiliklərini öz gözləriylə görmüş canlı şahid gəlmişdi. Onların danışdıqlarına qulaq asanda adamın damarlarındakı qan donur, çevrilib zəhər olurdu, insanın bu qədər alçaq, bu qədər qəddar ola biləcəyinə inanmaq olmurdu. Lakin reallıq beləydi... Düz elə o məqamda Əylisə sakinini Zöhrə arvad təndirdə gizlənmiş bir erməni uşağı tapdı. Yaxşı fürsət idi, minlərlə günahsız Azərbaycanı körpənin heç olmasa birinin qisasını almaq olardı.

Azərbaycan xalqının başına gələn fəlakət başqa millətin başına gələydi və Zöhrə arvadın yerinə o millətin nümayəndəsi, məsələn, bu gün bəşəriyyətə ağıl öyrədib humanizm dərsi keçən ingilis, fransız, alman, italyan, holland... qadını olsaydı, əsla tərəddüd etmədən Anikonu yandırardı. Həm də bunu etmək əsla çətin deyildi, artıq hər şey hazır idi, sadəcə olaraq təndirdə büzüşüb çömbəltmə oturmuş Anikonun üstünə bir az quru ot, ya da çırpı atıb od vurmaq lazım idi. Lakin Zöhrə arvad bunu etmədi – Anikonu yandırmadı.

Azərbaycanlı balalarının qanına yerikləyən goreşən sürüsünün bir küçüyünü yabayla vurub öldürmək də olardı və bu, yandırmaqdan asan idi. Lakin Zöhrə arvad əlindəki yabayla Anikonu vurub öldürmədi, çünki o, erməni deyildi. Zöhrə arvad Anikonu təndirdən çıxarıb evə gətirdi. Soyuqdan və qorxudan tir-tir əsən uşağın əynindəki yaş paltarını soyundurdu, ona quru paltar geyindirdi, yedirdi, içirdi, öz yanında saxladı. O boyda Əylisədə bir adam dillənib demədi erməni bizim qanımızı içir, körpə balala-

rımızı məscidə yığıb doğrayır, təndirə töküb yandırır, sən də özü qaçıb təndirə girmiş erməni qızını – Şeytan toxumunu, daşnak damazlığını dartıb təndirdən çıxarırsan, evə gətirib əzizləyə-əzizləyə saxlayırsan. Əylis camaatı bir yana, qaçqınlar da dillənib bir söz demədilər.

Əylisdə qaçqın əlindən tərpənmək olmurdu, çoxusu da Zəngəzur qaçqınıydı. Onlar nə gündəydilər! Ermənistan ordusunun nizami ordu dəstələri bir tərəfdən, erməni generaları Andranikin, Hamazaspın, Yaponun silahlı dəstələri də bir yandan o insanların başına nə oyun açmışdılar! Əylis kəndi qaçqınla doluydu, onların vəziyyəti çox pis idi. Rəsmi statistikaya görə, Naxçıvan bölgəsində hər gün orta hesabla 300 qaçqın ölürdü. Vəziyyət o qədər pis idi, onları insan kimi dəfn etmək də mümkün olmurdu – vaxtında dəfn olunmamış qaçqın cəsədləri günlərlə açıq havada qalıb iylənirdi. Belə bir vəziyyətdə yaşayan qaçqınlardan biri də dillənib Zöhrə arvada demədi ki, sən neyləyirsən, bizim günümüzü-güzəranımızı görmürsən? Heç kim nə Anikonu, nə də Zöhrə arvadı ittiham etmədi. Çünki Aniko uşaq idi, ermənilərin törətdiyi cinayətlərin Anikoya aidiyyəti yox idi. Anikonu nədəsə ittiham etmək, ona xətər yetirmək günah olardı. Zöhrə arvad da Anikoya heç nə eləmədi, təndirdən çıxarıb evə gətirdi. Aniko Zöhrə arvadgildə qaldı, yaşadı, böyüdü. Günü-güzəranı da yaxşı keçirdi, çünki Zöhrə arvadın oğlu Mirzə Vahab təhsilli adam idi, yaxşı da dolanırdı. Oydu ki, o çətin zamanda Anikonun heç bir çətinliyi olmadı.

Ermənilərin bir əsas xüsusiyyəti də ondan ibarətdir ki, əgər görsələr azərbaycanlılar sayca üstündülər, güc onların tərəfindədi, o saat başlayırlar özünüküləri pisləməyə.

Hətta söyüşə keçib erməniləri necə lazımdı söyüb-sulayırlar və bunu elə ustalıqla, elə fitnəkar məharətlə edirlər adam məəttəl qalır, fikirləşir ki, sən demə, ermənilərdə də yaxşı adam var imiş, özü də bu yaxşı erməni o qədər yaxşıdır ki, öz soydaşlarının nə qədər alçaq və necə murdar olduqlarını görür, qiymətləndirir, onlara nifrət edir. Aniko uşaq da olsa bir erməni kimi artıq fomallaşmışdı və elə birinci gündən başladı ki, ermənilər adam deyillər, zəhləm gedir onlardan, iti görüm, qurdu görüm ermənini görməyim, musurman yaxşıdı, mən özüm də musurman olmaq istəyirəm. – Uşağa yaraşmayan riyakarlıqla deyilən bu sözlər Zöhrə arvadın ailəsində təəccübə səbəb olsa da, heç kim dillənib bir söz demirdi. Söz hər gün deyilir, dəfələrə təkrar olunurdu. Aniko xahiş edir, erməniliyinə salıb yalvarır, bəzən də ərköyün uşaq ədasıyla tələb edirdi ki, onu müsəlman etsinlər.

Zöhrə arvadın oğlu Mirzə Vahab İstanbulda təhsil almış savadlı bir gənc idi. Aniko onun köməyiylə rəsmi qaydada islam dinini qəbul edib müsəlman oldu. Böyüyüb yetişmiş qız olanda isə Mirzə Vahaba ərə getdi. Dörd övladı oldu: iki oğlan, iki qız. Mirzə Vahab kimi hörmətli, varlı-hallı kişinin arvadıydı Aniko, özü də islam dinini qəbul edib müsəlman olmuşdu. Əylisli yazır ki, özünü müsəlman sayan – yaxşı olardı ki, “rola girib özünü müsəlman kimi qələmə verən” yazaydı – Aniko imamların matəmində o biri arvadlarla birlikdə kiminsə evində oturub Məhəmməd peyğəmbərin nəvələrinin müsibətinə acı-acı ağlayır, göz yaşı töküdü. Lakin, bununla belə, Aniko erməniydi. Atalar misalı var, deyir, it itliyin buraxar, sümsünməyin buraxmaz. Aniko

üzdə özünü müsəlman kimi göstərsə də, batində təmiz erməniydi, hətta altdan-altdan erməni təbliğatı aparmağı da var idi.

Əylisli o qadını belə təsvir edir: “Əylisdə ikinci məşhur və görkəmli qadın hamının Anix deyə çağırdığı Aniko idi.” Əylisin birinci məşhur və görkəmli qadını da, sən demə, erməniymiş – Haykanuş. Özü də Haykanuş o qədər görkəmli və məşhurdur ki, Əylisli onu ispan yazıçısı Servanteslə yanaşı qoyur. Görkəmli və məşhur olmaqla bərabər, Haykanuş, sən demə, həm də Əylis kəndinin ən yaxşı insanı hesab olunmuş. Əylisli elə bu cür də yazır: “Heç demə, bu kənddə ən yaxşı insan Haykanuş qarımış.” – Bax belə, adı it dəftərində də olmayan erməni arvadları, sən demə, çox görkəmli və məşhur şəxsiyyətlərdi. Fəqət bu qəbildən olan azərbaycanlı qadınlardan söz düşəndə Əylisli, bir qayda olaraq, fiziki və əqli qüsurları göstərən epitetlərdən istifadə edir: Taytax Çimnaz, Cinni Səkinə və s. Kişilərin ayaması qulaq deşir: Çaqqal Abdulla, Cingöz Şaban, Qaban Qurban, Sümük Səfi, Mırıq Mirzə... Hələ bu harasıdı! Əylisin erməni arvadları, sən demə, danışanda bülbül kimi cəh-cəh vururlar, azərbaycanlı qadınlar isə adam kimi danışa da bilmirlər; Əylisli onların danışığını “qar-qur” adlandırır, onlar danışmırlar, qarılşaşırlar.

Erməni arvadlarından söz düşəndə dili ağzına sığmayan Əylisli Anikodan danışanda ilhama gəlib bir az da coşur, elə sözlər, elə ifadələr işlədir, elə bil, universitetin filologiya fakültəsində oxuyan cavan şairdi, sevdiyi qızı vəsf edir: “O, qoçaq qadındı, qürurlu və hökmlü. Allah saxlamış hər şeydən xəbərdar idi. Arıçıya arıçılıqdan, ipəkçiyə

ipəkçilikdən məsləhət verirdi, tibbi təhsili olmasa da, kəndin canağrıyanlarını, naxoşlarını sağaldırdı. İlahi, görəsən, qadında bu qədər həvəs və güc hardandı? Sadayın yadında Aniko həm gözəl insan və qadın kimi, həm də başqalarından fərqlənən, cingiltili səsi ilə qalmışdı. Onun səsi bütün Əylisi – onun evlərini, küçələrini, dağlarını, yollarını, bulaqlarını dolaşır, səhərin açıldığını xəbər verən zəng səsi kimi səslənirdi. Çünki həmişə sübh tezdən oyanır, hündür artırmaya çıxıb uca səslə nəsə deyir, elə bil bununla Əylis müsəlmanlarını xəbərdar etmək istəyirdi ki, hələ Əylisdə erməni səsi yaşayır.. Anikonun səsi müsəlmanlığı qəbul edən, Mirzə Vahab kimi xoşxasiyyət, savadlı kişiyyə ərə gedən erməni qızın, türk süngüsündən möcüzə nəticəsində yayına bilən yetimin səsi deyildi. O, sözün həqiqi mənasında Əylisin əsl sahibəsinin əsrlərin ən dərin qatlarından gələn səsi idi. Başqa sözlə Əylisin itirilmiş səsi idi.”

Ermənilərin Azərbaycana köçürülməsi dövlətlərarası (Rusiya–İran, Rusiya–Türkiyə) müqavilələr əsasında həyata keçirilirdi. Tək elə Türkmənçay müqaviləsinə əsasən, 1828 – 1831-ci illərdə İrandan Naxçıvana 2551 erməni ailəsi köçürülüb. Əylis kəndinə isə 37 erməni ailəsi köçürülüb, ermənilərin ümumi sayı 216 nəfər idi, onlar hamısı İranın Təbriz şəhərindən gəlmişdi. İstər Aniko olsun, istər Haykanuş, ya da Mkrtç fərqi yoxdur, əgər onların babalarıyla nənələrini vur-tut bir əsr əvvəl çar Rusiyası İrandan köçürüb Əylisdə məskunlaşdırıbsa, Anikonun səsi niyə əsrlərin ən dərin qatlarından gələn, Əylisin əsl sahibəsinin səsi olmalıdır? Haykanuşun, Anikonun, Mkrtçın babaları XIX əsrin ortalarında İrandan Naxçıvana köç eləyəndə

qosqoca Əylis öz yerindəydi. Əylislinin nifrətlə Çaqqal Abdulla, Qaban Qurban, Mırıq Müzəffər, Taytax Çimnaz, Cinni Səkinə adlandırdığı Əylislilərin ulu babaları salıblar o kəndi.

Hər kəsin bir şəkəri var, hər Məcnunun öz Leylası olur. Yazıçı Əylislinin də şəkəri, balı, Leylası ermənilərdir, onları vəsf etməkdən doymur, usanmır:

– Ermənilər pis deyil, biz özümüz pisik;

– Ermənilər ağıllı, xeyirxah insanlardı;

– Ay Allah, Anikonun boğulan, qəhr olan səsi oturduğu yerdə lap heç nədən Əylis səhərinin yaxasında gül kimi açılib yenidən parladı, dirildi. Nə üçün, İlahi, Saday bütün varlığıyla istədi Mopassonun qarşısında Anikonu əzizləsin, Əylisin vicdanlı, zəhmətkeş erməni əhalisi haqqında danışsın, onları tərifləsin. O, coşqun bir istəklə Əylis ermənilərinin möcüzə yaratmağa qadir əməksevərliyi və Allaha bəslədikləri nəhayətsiz sevgi barəsində teatrın direktoruna təkrar-təkrar danışmaq istəyirdi. Ancaq o, belə etmədi. Başa düşdü ki, Əylis kilsələrinin eyni zamanda yüksələn zəng səslərini dinləməyən, Ədif bəyin qara atından, Qəssab Məmmədəğanın xançalından,... xəbərsiz adama Əylis erməniləri barədə nəsə deməyin heç bir mənası yoxdur....

Bax belə, yazıçı Əylisli erməniləri tərifləməkdən doymur, təriflədikcə coşub ilhama gəlir. Ən çox təriflədiyi də Anikodur. Lakin iş elə gətirdi ki, ən tərifli erməni – Aniko özü öz əməliylə sübut etdi ki, Əylislinin yazdıqları cəfəngiyatdır. Əylis camaatının da gözü açıldı, nəhayət, onlar da anladılar ki, bütün ermənilər kimi, Aniko da alçağın biridi.

İllər keçdi. Mirzə Vahab dünyasını dəyişdi. Səksən yaşa çatanda Aniko da bərk xəstələndi. Kəndə xəbər yayıldı ki, bəs Anıx ölür. Ağsaqqal, ağbirçək yığıldı getdi Mirzə Vahab kişinin evinə, – bu hadisəni 1989-cu ilin dekabr ayında Çoban Camal öz uşaqlıq dostu və sinif yoldaşı Saday Sadıqlıya danışdı. Saday ağır vəziyyətdə xəstəxanaya düşməmişdən bir gün əvvəl onlar Bakıda görüşüblər. Çoban Camal kənddəki yeniliklər barədə məlumat verib dedi ki, bu yaxınlarda Anıx da rəhmətə getdi; bizim arvadlar eşidəndə ki, vəziyyəti ağırdı, yığışib vidalaşmağa gedəndə Anıx deyib, indiyəcən sizi dolayırdım, mən müsəlman-zad deyiləm, erməniyəm.

Əhvalatı təfəsilatıyla danışan çoban hadisəyə öz şəxsi münasibətini də bildirdi: “Hə, ermənilər belə alçaqdılar.” Lakin Camalın bu cür danışib ermənilərə alçaq deməyi Sadayı qəzəbləndirdi və o, qırx ildə üzünü görmədiyi uşaqlıq dostunun üstünə qışqıraraq dedi: “Nədi, hələ də Əylisdə ermənilər barədə hədyan danışmaq dəbdədi?” – Konkret hadisəylə bağlı hansısa erməninin hərəkətinə qiymət verib, onu tənqid etmək özü də Əylisli üçün qəbul edilməzdi.

Saday Sadıqlını dünya şöhrətli cərrah Fərid Fərzani müalicə edirdi. “Daş yuxular”ın bir özəlliyi də ondadır ki, oxucu az qala hər addımda dünya şöhrətli personajla üzləşməli olur. Dünya şöhrətli psixiatr Abasəliyevin kürəkəni, dünya şöhrətli aktyor Saday Sadıqlını dünyaya şöhrətli cərrah Fərid Fərzani müalicə edirdi... Hamısı

dünya şöhrətli adamlardı. Bunların bir əsas xüsusiyyəti ondan ibarətdir ki, hamısı ermənilərə aşıq olub. Saday Sadıqlının aşıqlığı dəlilik dərəcəsinə çatıbdı və artıq ona erməni Məcnunu deyirlər. Doktor Abasəliyevi altmışıncı illərdə erməni casusu adlandırırdılar. Lakin yenidənqurma dövründə o, açıq fəaliyyətə keçibdi və artıq heç kimdən çəkinmədən erməni təbliğatı aparır. Fərid Fərzani ermənilərə təzəlikcə – son üç ildə aşıq olub, stajı azdır deyə, hələlik, nə Məcnun deyil, nə casus; bu, nəşə başqa şey olacaq. Hələlik, yalnız o məlumdur ki, Fərzani öz millətinə, onun adət-ənənələrinə nifrət edir. Bakıda yaşadığı dövrdə öz şəxsi müşahidələrinə əsasən, belə bir nəticəyə gəlib ki, sən demə, Bakıda azərbaycanlılar ermənilərə zülm edirlər. – Fərzani adı adam deyil, dünya şöhrətli həkimdi, onun müşahidələri və gəldiyi nəticə də tam fərqlidi.

Dünya şöhrətli kürəkən xəstəxanadadı. Lakin dünya şöhrətli qayınatanın xəbəri yoxdu, çünki o, şəhərdə deyil, Mərdəkandadı. Dünya şöhrətli cərrahın dünya şöhrətli aktyor üzərində apardığı ilk cərrahi əməliyyat uğurla başa çatıb. Doktor Fərzani uzun müddət – otuz il Rusiyada yaşayıb, bir həkim kimi də orada yetişib, ad-san qazanıb. Rusların bir deyimi var, deyir, delay svoe delo, qulyay smelo. Yəni ki, işini gör – vəzifə borcunu yerinə yetir, get göz keş elə. Doktor da bugünlük öz işini görübdü və artıq sərbəstdi. Öz kabinetində süfrə açıb, Nüvəriş Qarabağlıyla yeyib-ıçır, söhbət edir.

Söhbət zamanı Nüvəriş dedi ki, Sadayın bu cür döyüldüyü birinci dəfə deyil. Doktorun matı-qutu qurudu, key kimi donub qaldı. Kənardan baxan elə fikirləşə bilərdi dok-

tor artıq dәмdi. Amma elә deyil. Hәmin ana qәdәr Fәrzani iki dәfә armudu stәkanın nazik yerinәcәn süzülmüş zoğal arağı içmişdi ki, bu da cәmisi yüz әlli qram edәr. Moskva kimi yerdә rus alkaşlarından içmәyi öyrәнән adam yüz әlli qramla dәм ola bilmәz. Fәrzani dәм deyildi – şokdaydı, fikirlәşirdi ki, başqa xalqlar öz dahi adamlarını göz-bәbәyi kimi qoruyur, әzizlәyir, Azәрbaycanda isә bir bәhanә tapıb döyür, şil-küt elәyirlәр.

Nüvariş Qarabağlı danışırdı ki, Nardaranlı tanışlarından biri Sadayı öz oğlunun sünnәt mәclisinә dәvәt edir. Mağar qurulub, camaat yığışıb, – mәclisin gur vaxtıdır. Hörmәtli qonaqların arasında әmәkdar artist Saday Sadıqlı da oturub. Hansısa ağsaqqal kişi danışırdı. Sonra başqa qonağa söz verildi... Belә-belә növbә Sadaya çatdı. Bu da durub nə desә yaxşıdır? Başladı sünnәti әlә salmağa.

Nüvariş Qarabağlı aktyordu, hadisәni dә yaxşı tәsvir edirdi. Onun dediklərindən belә mәlum olur ki, Saday Sadıqlı Nardaran kәndindəki sünnәt mәclisində çıxış edәrkәn giriş-siz-filansız birbaşa mәtlәbә keçәrәk deyib:

– Nә tәhәr olur, Peyğәnbәр Allahdan ağıllıdır? Әvvәlән insanı Allah öz mübarәk әlilә yaradıb, o biri yandan mәgәр Allah kordur, insanın bәdәnində nəyin artıq olduğunu görmәyә? Bundan belә bir nəticә hasil olur ki, Allah nə yaradıbsa, düz yaradıb. Heç ola bilmәz ki, o haqlı olaraq, әli, gözü, qulağı düppәdüz yerinə qoya, durub sarsaq bir әzanı yaradanda mәktәbli uşaq kimi sәhv buraxa. Bizim peyğәmbәрә kim ixtiyar verib ki, Allah görән işin qüsurlarını aradan qaldıra?

Saday Sadıqlı öz çıxışını başa vuran kimi bir mәрәkә qopdu, gәl görәsән. Qәzәblәнmiş kәnd ağsaqqalları artistin

üzünə tüpürüb itin sözünü dedilər. Adamlar məclis sahibinin üstünə düşdülər ki, bu heyvan oğlu heyvanı hardan tapıb gətirmisən? Məclis sahibi neyləsin, it kimi peşman olubdu, bıçaq vursan qanı çıxmaz. Xəbər qadınlara çatdı, onlar da öz etiraz səslərini ucaldıb qarğış tökdülər, artisti lənətlədilər. Vəziyyətin bu cür gərginləşə biləcəyini gözləməyən artist tez-tələsik durub mağardan çıxdı. Canını salamat qurtara bildiyi üçün sevinirdi. Əsl fəlakət isə qabaqdaydı: Nardaran cavanları tində dayanıb onu gözləyirdilər və çatan kimi artisti araya salıb o ki var çırpdılar.

Bir qrup adamın bir nəfəri, özü də tanınmış aktyoru təkləyib vəhşicəsinə döyməsi Salman Rüşdi də var. “Şeytan ayələri”ndə aktyor Saləddin Çömçəni polislər araya alıb o ki var çırpırlar. “Daş yuxular”da isə bu hadisə iki dəfə təkrar olunur: tanınmış aktyor Saday Sadıqlının bir dəfə Nardaran cavanları, bir dəfə də qaçqınlar, Əylislinin öz təbirincə deyilsə, vəhşi yerazlar araya alıb yun kimi çırpırlar.

Ömər Xəyyam deyirdi içmə, içəndə də yaxşı bir adamla iç; nadanla içsən köntöy danışıqla qanını qaraldıb içdiyin meyi zəhərə döndərəcək. Əliəğa Vahid də yaxşı deyib:

Büsəti-badədə hal əhlinin fədası olum,
Şərabı qal ilə içmə, əgər peyğəmbər ola.

Vahidin ali təhsili yox idi. İbtidai təhsil almaq üçün mədrəsəyə daxil olsa da, ehtiyac üzündən təhsilini yarım-

çıq qoyub işləmək məcburiyyətində qalmışdı. Tam ibtidai təhsili də olmayan Vahid nəinki peyğəmbər sözünü, hətta daha mürəkkəb sözləri və söz birləşmələrini də düz yazırdı. Allah o kişiyə rəhmət eləsin. Nə qılıncından qan daman sovet imperiyası, nə də amansız ehtiyac onu sarsıda bilmədi. Vahid rəhmətə gedəndən sonra onun arvadı Bakının “sovetski” adlanan yaşayış ərazisindəki kino-teatrların birində süpürgəçi işləyirdi.

Məhəmməd Hüseyn Şəhriyar öz şeirlərinin birində deyir ki, Allahdan yuxarıda, məndənsə aşağıda heç kim yoxdu; yəni, bu cəmiyyətdə bir heçəm, məni saymırlar. Sovet cəmiyyətinin rəsmi dairələrində Vahidi də saymırdılar: nə xalq şairiydi, nə deputat. O vaxt radioda yaxşı konsertlər olurdu. Musiqi sədaları hər tərəfə yayılır, müğənni oxuyurdu:

Gözəl həyatını, Vahid, fənaya sərf etmə,
Səni zəmanə yetirməz dübarə, bir dənəsən.
Vahidin arvadı da küçə süpürürdü.

Əylisli ali təhsilli filoloqdu, deputat da olub, diplomlu “xalq yazıçısı”ydı, əsl həqiqətdə isə xalqın düşmənidir. Sadayın Nardarandakı çıxışını o, qələmə alıb; səhifənin üçdə biri qədər olan o yazıda tək elə sözlərin yazılışı və düzgü işarələrinin işlədilməsiylə bağlı yeddi-səkkiz səhv var. Əylisli peyğəmbər əvəzinə peyğəmbər yazır; Peyğəmbərə şər atmağı bacarır, amma onun adını düz yazı bilmir.

Aktyorla cərrahın söhbəti tuturdu. Güclü stress keçirmiş artistin əhvalı birinci badədən sonra düzəldi, dili də açıldı. Nardaran əhvalatını da yaxşı danışdı. Nüvəriş hadisəni elə-belə danışmadı, onu bir növ səhnələşdirdi. Danışıb

qurtaranda baxdı ki, Fərzani “çorta gedib”, hətta, deyəsən, Nüvarişin dediklərini eşitmirdi. Nüvariş bərk narahat oldu, fikirləşdi ki, yəqin, dəm olub, hədyan danışıb, doktorun kefinə soğan doğrayıb. Belə yerdə deyir: dilim-dilim olasan, dilim.

Nüvariş Qarabağlı suçu adamlar kimi susub durmuşdu. Doktor da dinib-danışmırdı və bu məqamdan istifadə edən Əylisli Fərid Fərzani barədə daha ətraflı məlumat verməyə çalışaraq yazır ki, o, əslən Cənubi Azərbaycanlı idi. Gəncikən atasıyla birlikdə Bakıya gəlib, sonra Moskvaya köçüb və otuz il orada yaşayıb; Sklifossovski adına elmi-tədqiqat təcili yardım institutunda cərrah işləyirmiş. Rus qadınla evlənib, ailə qurub. Moskvada günü xoş keçir, xoşbəxt yaşayırmış. Amma birdən işlər korlanıb, ailə dağılıb. Hətta iş o yerə çatıb ki, Fərzani artıq özünə doğma saydığı Moskvanı tərk edərək Bakıya qayıdıb və nə qədər qəribə olsa da, o boyda fəlakətin səbəbi sünnət olub.

Rus qadınla evlənən Fərzaninin bir qızı, sonra da bir oğlu oldu. Oğlan uşağının doğulmağı atanı hədsiz dərəcədə sevindirirsə də, ailəni dağıdan da elə bu oldu. İkinci uşaq da qız olsaydı, yəqin ki, ailə dağılmayacaqdı. Fərzani müsəlman idi və istəyirdi oğluna sünnət olsun. Arzusunu arvadına bildirdi. Sünnət sözünü eşidəndə rus qadının başına, elə bil, daş düşdü. Çox maraqlı fenomendi bu: sünnətli kişilərə yerikləyən rus qadınları o kişilərdən doğduqları oğlanlara sünnət olunmasını istəmirlər.

İllər keçir, Fərzani fikrindən dönmürdü: vaxtaşırı sünnət məsələsini gündəmə gətirir, Əylislinin təbirincə deyilsə, “peyənərbər tərəfindən müsəlmanın Allah qarşısında ilk bor-

cu kimi qeyd edilən sünnət ayinini” yerinə yetirmək üçün arvadından icazə almaq istəyirdi. Lakin hər dəfə ciddi müqavimətlə üzləşir və eyni cavab alırdı: “Bəyəm Allah sənənin peyğənbərindən ağlısızdır?” Beləcə, uşaq böyüyür, onun sünnət məsələsi həll olunmamış qalırdı. Fərzaninin narahatçılığı da oğluyla birlikdə böyüyürdü.

Uşaq böyüyüb on iki yaşa çatanda Fərzani öz qəti fikrini arvadına bildirdi: “Bu, qanundu, peğənbərin buyruğudu. Mənim onu pozmağa ixtiyarım yoxdu.” On il idi bu dartışma davam edirdi. Ərlə arvad hələ də razılığa gələ bilmir, hər kəs öz bildiyini deyirdi. Fərzaninin sevimli arvadı həmişə olduğu kimi, bu dəfə də “Məgər peyğənbər Allahdan ağılıdır?” dedi. Fərzani yəqin etdi ki, arvadını yola gətirib razılığını ala bilməyəcək. Dinmədi, ürəyində öz-özünə dedi: “Yaxşı, eybi yoxdu!” Səhərki gün arvadını işə, qızını məktəbə yola salandan sonra oğlundan iltimas elədi ki, Peyğəmbər tərəfindən müsəlmanın Allah qarşısında ilk borcu kimi qeyd edilən sünnət ayinini yerinə yetirmək üçün ona icazə versin. – Fərzani elə danışdı, acizənə şəkildə oğluna elə yalvarırdı, uşağın ona yazığı gəlirdi və dedi: “Yaxşı, etiraz eləmirəm.”

Fərzani on il idi Rusiyanın orta göbəyində oturub sünnət uğrunda mübarizə aparırdı. Öz fikrini əsaslandırmaq üçün o, Məhəmməd peyğəmbərə və Qurana istinad edirdi. Lakin çox maraqlıdı ki, sünnət barədə Quranda heç nə yazılmayıb. İslamın beş vacib şərti və otuz iki fərzində də sünnət barədə heç nə deyilmir. Fəqət başda “Daş yuxular”ın müəllifi Əylisli olmaqla, dünya şöhrətli psixiatr Abasəliyev və onun kürəkəni, dünya şöhrətli aktyor Saday Sadıqlı

sünnəti əllərində bayraq edib müsəlman dini və onun peyğəmbərinə qarşı təbliğat aparırlar. Doktor Abasəliyev sünnəti məsxərəyə qoymaq üçün erməni şairi Yeqişe Çarensdən sitat gətirir, çox da ədəbsiz sitatlar gətirir. Bu cür söhbətləri o, yaşlı qadınların, cavan gəlinlərin yanında edir. Saday Sadıqlı ağsaqqal demir, ağbirçək demir, məclislərdə sünnət əleyhinə təbliğat aparır, ədəbsiz danışığıyla qayınatasından geri qalmır.

Abasəliyevlə Saday Sadıqlı elə danışılar, guya, sünnət vəhşilikdir və bunu icad etməklə Məhəmməd peyğəmbər bəşəriyyətə fəlakət gətirib. Lakin yazıçı Əylisli də, doktor Abasəliyev də, aktyor Saday Sadıqlı da, Fərzaninin həyat yoldaşı da, erməni şairi Yeqişe Çarens də, ... yanılırlar. Sünnəti Məhəmməd peyğəmbər icad etməyib, sünnətin tarixi çox qədimdir.

Tarixin atası Heredot bizim eradan əvvəl beşinci əsrdə yazırdı ki, lap qədim zamanlardan sünnət eləyən xalqlar kolxlar, misirlilər və efioplardı; finikiyalılarla suriyalılar bu adəti misirlilərdən götürüblər. Misirlilərin kimdən götürdüyü isə məlum deyil. Qədim Misirdə sünnətin necə icra olunduğunu göstərən abidənin 4500 yaşı var... Göründüyü kimi, sünnətin tarixi çox qədimdir və bu gün onun neçə min il əvvəl meydana gəldiyi barədə dəqiq fikir söyləmək mümkün deyil. Bir onu demək olar ki, Məhəmməd peyğəmbər dünyaya gələndə sünnət ayini ən azı beş min il idi icra olunurdu.

“İbrahim peyğəmbərin doxsan doqquz yaşı olanda Allah buyurdu: “Sünnət eləyin, qoy bu, sizin üçün əsas əlamət olsun; oğlan uşağı anadan olandan sonrakı səkkizinci gündə

ona sünnət olunmalıdır.” – Yəhudilərin müqəddəs kitabı Tövratda belə yazılıb və orada belə bir cümlə də var: “Allah Musa peyğəmbərə dedi: “Təzə anadan olan oğlan uşağı səkkizgünlük olanda ona sünnət olunmalıdır.” Musa peyğəmbər öləndən sonra onun yerini İsus Navvin tutdu. Tövratda yazılıb ki, İsus Navvin daşdan bıçaq düzəldib İsrail oğullarına sünnət elədi və o yer sünnət təpəsi adlandı... – Bütün bu yazılanlar xristianlıqdan hardasa iki min, islamdan isə iki min beş yüz il əvvəlki dövrə aid olan məsələlərdi.

İsa peyğəmbərin xaç atası İoanna sünnət olunmuşdu. İsa peyğəmbərin özünə də sünnət olunmuşdu. İsa peyğəmbərin on iki apostoluna və xristian dinini yaymaq üçün dünyanın müxtəlif yerlərinə göndərdiyi yetmiş şagirdin hamısına sünnət olunmuşdu. Azərbaycanda xristian dinini yayan apostol Faddeyə, onun şagirdi Yeliseyə, eləcə də onlardan sonrakı dövrdə bu missiyanı həyata keçirən Qriqoriyə də sünnət olunmuşdu.

İlk vaxtlar xristianlara sünnət olunurdu və bu, vacib ayin sayılırdı. Lakin sünnətin vacib buyurulması yeni meydana gəlmiş dinin Avropada yayılmasını bir qədər ləngidirdi. Ona görə də sünnəti vacib yox, könüllü ayin elan etdilər; yəni ki, xristian dinini qəbul edən adam istəsə sünnət eləyə bilər, istəməsə eləməz. Xristian dinində sünnətə münasibət bu gün də könüllülük prinsipinə əsaslanır. Apostol Pavel xristianlığı Romada təbliğ etməyə hazırlaşdığı vaxt romalılara müraciət edərək deyirdi ki, əgər sən qanuna əməl edənsənsə, sünnət faydalıdır, qanuna əməl etmirsənsə, sənənin elədiyən sünnətin heç bir mənası yoxdur.

Başda İbrahim peyğəmbər olmaqla, peyğəmbərlərin hamısına, o cümlədən İsayə və Məhəmmədə sünnət olunub. İndiki zamanda yəhudilər və müsəlmanlar oğlan uşaqlarına sünnət edirlər. Xristian dini sünnəti vacib saymır, lakin ona qadağa da qoymur, bu məsələni insanların öz ixtiyarına verir. Əsl xristianlar – İsayə hörmətlə yanaşıb onu, həqiqətən, peyğəmbər kimi qəbul edənlər özlərinə sünnət edirlər. Adam da var ki, könüllülük prinsipinə əsasən, sünnət eləmir. Əslində, Apostol Pavel demişkən, elə adam var ki, onun sünnət eləyib-eləməməyinin heç bir mənası da yoxdur. Lakin, bununla belə, xristian dininin bəzi təriqətləri sünnəti vacib sayır. Amerika Birləşmiş Ştatlarında əhalini səksən faizi xristiandır, orada yaşayan müsəlmanlarla yəhudilərin toplum sayı isə iki faiz civarındadır. Fəqət xristian dövləti olan ABŞ-da kişilərin altmış faizi sünnətlidir; bu ölkədə hər il bir milyon iki yüz min sünnət olur.

Fərzani, axır ki, oğluna sünnət elədi. Amma kimin ağlına gələrdi ki, o cür təcrübəli cərrahın elədiyi sadə bir əməliyyat sonda fəsadla nəticələnəcək? Uşağın qızdırması qırxa qalxdı. İşdən qayıdıb oğlunu bu gündə görə ananın heyi kəsildi, dili tutuldu, uşağın temperaturunu salmaq üçün heç bir tədbir görmədi. Hamama girib qapını daldan bağladı və uzun müddət orada hönkürdü, ağladı.

Həmin o müdhiş sünnət əhvalatı və onunla bağlı olan digər hadisələri ümumiləşdirib, doktor Fərzani belə bir nəticəyə gəldi: heç demə rus qadınlarının məhəbbəti çox asanlıqla nifrətə dönə biləmiş. Görəsən, niyə belə

olur? Fərzani bu barədə çox fikirləşdi, amma cavab tapa bilmədi. Bir də ayıldı ki, başqa mənzildə yaşayır. Bunu da məhəbbəti nifrətə çevrilmiş rus arvadı elədi: tez-tələsik ərizə verib boşandığı kimi, şəhərin mərkəzindəki üçotaqlı mənzili Moskvanın müxtəlif yerlərində yerləşən iki mənzilə dəyişdi. Fərzani o mənzillərin birinə köçüb ailəni tərk etdi. Sonra da Moskvanı tərk etdi: evini Bakıda yaşayan rusla dəyişib Bakıya köçdü. İşə düzəlmək çətin olmadı; adlı-sanlı cərrahı Mərkəzi Şəhər Klinikasına işə götürdülər, həm də adi cərrah kimi yox, cərrahiyyə və travmatologiya şöbəsinə müdir təyin etdilər. İndi də, odur, Fərzani öz kabinetində oturub Nüvariş Qarabağlıyla araq içir.

Hər şey yaxşıdı: içki var, “zakuska” var, “sobutılник” də var. Nüvariş yaxşı həmsöhbətdi, onunla içmək olar. Amma birdən... Nardarandakı sünnət məclisi barədə danışmaqla artist özü də bilmədən Fərzaninin yarasına toxunub qanadı. Doktorun halı xarab oldu, həyatının dəhşətli anları kino lenti kimi gəlib gözü önündən keçdi. Uzun müddət dinib-danışa bilmədi. Nəhayət, dillənib nə desə yaxşıdı!

– Şeyx də Naxçıvanlıdı?

Belə yerdə deyir: heç hənanın yeridi?

Fərzaninin davranışında bir qəribəlik də var idi. Bir həkim kimi o, əlbəttə, bilirdi ki, hər gün spirtli içki qəbul etmək ziyandır. Lakin hər gün içirdi. Bəzən də günün müxtəlif vaxtlarında dəfələrlə içirdi. Davamlı psixoloji gərginlik, hər gün qəbul edilən spirtli içki və oturaq həyat tərzini onun səhhətinə ciddi ziyan vurmuşdu. Fərzani artıq xəstəydi. Korşalıb kütləşmiş ağılıyla o, ətrafda baş verən hadisələri az-çox düzgün qiymətləndirməyi də bacarmırdı.

1986-cı ildə Bakıya köçəndən dərhal sonra nəyə görə öz soydaşları olan azərbaycanlılara qarşı içində dəhşətli bir nifrət baş qaldırdı. Bu kor nifrət onun gözlərini elə tutmuşdu, bütün prinsipial məsələlər barədə tam fərqli fikir söyləyirdi. Hətta ona elə gəlirdi ki, Bakıda yaşayan ermənilər çox məsumdular, azərbaycanlılar isə çox qəddardılar və məsum ermənilərə zülm edirlər.

Beləliklə, Bakıya köçəndən sonra Fərzaninin dünyagörüşü kökündən dəyişdi: onun vətənə, xalqa, islam dininə və Məhəmməd peyğəmbərə olan münasibəti ciddi dəyişikliyə uğradı. Əylisli özü də o barədə yazır: “Doktor Fərzaninin dünya görüşündəki dəyişikliyin əsası vardır. Bu əsas ondan ibarətdir ki, şəhərin müsəlman əhalisi ermənilərə qarşı misli görünməmiş qəddarlıq törətmişlər, halbuki o, ermənilərin kimə qarşısa belə qəddarcasına davrandıqlarını nə görmüş, nə də eşitmişdi.”

Sitatdakı ikinci cümlədə “əhali” sözü toplum, çoxluq bildirsə də, qrammatik cəhətdən təkdir deyərək, “törətmişlər” yox, “törədibdi” yazmaq lazım idi. Lakin artıq deyildiyi kimi, yazıçı Əylisli Azərbaycan dilinin qrammatikasını çox pis bilir, hətta o qədər pis bilir ki, qrammatika əvəzinə qrammatika yazır. Səhv cümlədə ifadə olunan fikir də səhvdir. Kimin kimə qarşı misli görünməmiş qəddarlıq törətdiyi məlum məsələdir: Bakıda ən böyük qırğını 1918-ci ilin mart soyqırımını vaxtı ermənilər azərbaycanlılara qarşı törədiblər. Cümlədə belə bir fikir də ifadə olunur ki, guya, ermənilərin kiməsə qarşı nə vaxtsa belə davrandıqlarını Fərzani nə görüb, nə eşidib.

Erməniləri mələksima hesab edən Fərzani 1923-cü ildə Cənubi Azərbaycanda anadan olub. Sonra Bakıya, oradan da Moskvaya köçüb. Cənubi Azərbaycanı tərk edəndə o, uşaq deyildi. Gələcəyin dünya şöhrətli həkimi o yaşda zır savadsız ola bilməzdi, lap yaxın keçmişdə öz doğma-cə vətəninə baş verənlər barədə tam məlumatsız da ola bilməzdi. Fərzani Bakıda, Şamaxıda, Qubada, Naxçıvanda, Zəngəzurda, Qarabağda ermənilərin törətdikləri soyqırımlar barədə, bəlkə də, xəbərsizdi. Lakin Birinci Dünya Müharibəsi vaxtı vur-tut beş ay ərzində (1918-ci ilin mart ayından avqust ayınacan olan dövrdə) ermənilərin Urmiyada, Xoyda, Səlmasda 200 min azərbaycanlının qətlə yetirdiklərini öz gözüylə görməsə də, heç ola bilməz ki, o barədə heç nə eşitməsin, heç nə bilməsin.

Saday Sadıqlı xəstəxanadaydı. Reanimasiya şöbəsində yatsa da, elə ilk gündən sevdiyi, özünə çox yaxın bildiyi adamların əhatəsindəydi, qulağı da daim onların səsini eşidirdi. Əylisli yazır ki, Saday daim Haykanuşun səsini eşidirdi:

– Əziz balam. Yazıq uşaq. Yetim balam, – bu sözləri Haykanuş deyirdi.

Haykanuş bu dünyada yoxdu. Amma onun səsi durur – o səs Sadayın qulağında yaşayır. Hər halda Əylisli belə yazır: “İndi Bakının xəstəxana çarpayısında huşsuz halda döşənilib qalan Saday Sadıqlı bu səsi o qədər dəqiq, o qədər yaxından eşidirdi ki, o səs nə yuxuydu, nə xəyal, sanki Haykanuş indinin indisində palatada, onun lap böyründəydi.”

Saday Sadıqlı on gündü xəstəxanadadı. Bu müddət ərzində doktor Fərzani onun üzərində bir neçə cərrahi əməliyyat aparıb. Amma xəstənin vəziyyəti yaxşılaşmayıb, əksinə, pisləşib. Doktorun sözündən belə çıxırdı ki, xəstənin həyatı üçün heç bir təhlükə yoxdur, tezliklə sağalıb ayağa duracaq, həyat fəaliyyətini də əvvəlki kimi, hətta bir az da yaxşı davam etdirəcək. Təəssüf ki, dünya şöhrətli cərrahın proqnozu düz çıxmadı: Saday Sadıqlının sağalıb ayağa duracağı bir yana, on gündü komadan çıxıb bilmir. Bu müddət ərzində doktor Fərzani də öz fikrini dəyişib: artistin arvadı Azadə xanıma deyir ki, xəstə özü istəsə sağalacaq, istəməsə sağalmayacaq, – çox qəribə mühakimədi.

Xəstə on gündü komadadı, lakin həkim əsla narahat olmur, ağlına da gəlmir ki, bəlkə, diaqnoz düz qoyulmayıb, müalicə düzgün aparılmır. Yaranmış vəziyyət nəinki həkimi, adi adamı da narahat etməliydi. Fərzaninsə dünya vecinə deyil, işə gedir-gəlir, vaxtlı-vaxtında arağını içir, tibb bacarıqlarıyla söhbət edir, bütün məsuliyyəti də atıb xəstənin üstünə: özü bilər, istəsə sağalacaq, istəməsə sağalmayacaq. Həkimin məsuliyyətsizliyi üzündən qiymətli vaxt itirilib, Saday Sadıqlının vəziyyəti yaxşılaşmaq əvəzinə pisləşibdi və artıq o, can verir.

Əylisli yazır ki, on gündü komadan çıxıb özünə gələ bilməyən ağır xəstə gecə-gündüz yuxu görürdü. Onun gördüyü yuxuları iki çoxseriyalı kino – serial da adlandırmaq olar. Məzmununa görə serialların biri “Qara tülkünün güllələnməsi”, o biri isə “Əylis kilsələri” adlanmalıdı. Hər iki filmdə əsas personaj Saday Sadıqlı özüdür. Hadisələr Ordubadın Əylis kəndində cərəyan edir.

Düz elə həmin onuncu gündə heç kimin gözləmədiyi bir hadisə baş verdi: səhər tezdən doktor Abasəliyev palatanın

qapısını açıb içəri girdi. Abasəliyevin gəlişi gözlənilməz olduğu kimi, bu on gündə onun gözə dəyməməsi, sevimli kürəkənini itirib-axtarmaması da təəccüb doğurmaya bilmir. Bu adam bir ildən çoxdur ki, Mərdəkandakı bağ evində oturub kitab oxuyur. Bakıya getmir ki, ora axmaq-uxmaqla doludur, elələrindən nə qədər uzaq olsan yaxşıdır. “Axmaq-uxmaq” deyəndə doktor Abasəliyev erməni terrorundan qaçıb Azərbaycana pənah gətirmiş 250 min qaçqını nəzərdə tutur; qaçqınları görənlər gözü yoxdu.

Mərdəkanda yaşadığı bir ildə doktor Abasəliyev hər gün zəng vurub qızıyla, kürəkəniylə danışdı. Bəzən hətta gün ərzində iki-üç dəfə zəng vururdu. Qızıyla qısa hal-əhvaldan sonra deyirdi, Aza, telefonu Sadaya ver. Azadə xanım dəstəyi Sadaya verirdi və bilirdi ki, kürəkənlə qayınatanın söhbəti uzun çəkəcək. Axırncı telefon söhbəti zamanı Bakıda baş verən hadisələr barədə ətraflı məlumat verməyə çalışan kürəkən dedi ki, Ermənistanda yaşayan 250 min azərbaycanlının Azərbaycana, əsasən də Bakıya gəlməyi vəziyyəti olduqca gərginləşdiribdi; Bakı şəhərinin rəhbərliyi gərək onları şəhərə buraxmayaydı.

– Çox böyük səhvə yol verildi, – Saday dedi. – İki yüz mindən çox yeraz dəlib tökülüb Bakıya. Fabriklər, zavodlar işləmir, boş-bekar camaat Domsavetin qabağına yığılıb mitinq eləyir, bütün günü “Qarabağ! Azadlıq!” deyib qışqırır. Bir şair var, Xəlil Rza, turbinaya çıxıb qışqırır ki, Qarabağ bizimdi – bizim olacaq. Quşbeyin kütlə də ona qoşulub qışqırır, boğazını yırtır.

– O cür də deyirlər? – Abasəliyev soruşdu.

– Bəs nə?

– Bu işlərin axırı yaxşı olmayacaq, – Abasəliev təəssüflə dedi. – Bizim bir kəndçi var, Səfəli müəllim. Onu tanıyırsan?

– Adını eşitmişəm, amma şəxsən tanımıram.

– Mən səni onunla tanış edərəm. Özün də görəcəksən necə adamdı: açıq fikirli, müdrik bir ziyalıdı. Bu vur-çatlasın başlayanda Səfəli müəllim dedi ki, ermənilər Qarabağı istəyirlər – verin getsin, orda nə var, bir qarış torpaqdı.

– Yaxşı deyib. Amma deməklə deyil, Azərbaycanda ziyalı sözünə baxan yoxdu. Camaat indi Xəlil Rza kimilərinin sözünü eşidir. Beş-altı qafiyəli züytutan da ona qoşulub, turbinaya çıxıb vətənpərvər-vətənpərvər danışirlar, kütbe-yin kütlənin olub-qalan beynini də xarab edirlər.

– Erməniləri incidən yoxdu? – Abasəliyev soruşdu.

– Yox, hələ ki ermənilərə dəyib-dolaşan yoxdu. Özü də ağızları nədi, şəhərin mərkəzində tanklar, BTR-lər dayanıb, Domsaveti okrujeniyaya alıblar.

– Hə, onda heç bir qələt eləyə bilməzlər. Səfəli müəllim də mənim kimi, səs-küy sevmir, Bakıdan qaçaq düşüb, indi Zuqulbada domotdıxdadı. Amma şəhərdə nə baş verdiyini yaxşı bilir; bir erməni qonşusu var – Lora, zəng vurub hər şeyi Səfəliyə danışır. Bir az bundan əvvəl Səfəli mənə zəng vurmuşdu, deyir, bəs Lora zəng vurub dedi ki, yerazlar... Lora başqa cür deyib: svoloçi erevanskie nasionalistı. Lora zəng vurub Səfəli müəllimə deyib ki, svoloçi erevanskie nasionalistı yekə bir iti gətirib Şaumyanın heykəlinə bağ-layıblar. Düzdü?

– Düzdü.

– Yox, bu olmadı. Ağını çıxardıblar! Dərəbəylikdi. Bu işlərin axırı yaxşı olmayacaq.

– Millətçiliyi qızıqsıranlar Xəlil Rza kimiləridi. Belə şeylər erməniləri qıcıqlandırır, çoxusunun davleniyesi qalxıb, evdən çıxıb paliklinikaya da gedə bilmirlər. Bu qarışıqlıq Xəlil Rzaya yaman düşdü. Tez-tələsik adını dəyişib Uluruh Türkmənməkan qoyub. Turbinaya çıxıb deyir ki, Nikolaynan Qriboyedov erməniləri Azərbaycana köçürüb başımıza belə açıblar.

– Nikolay Qriboyedov kimdi? – Abasəliyev soruşdu.

– Nikolay Qriboyedov yox, Nikolaynan Qriboyedov. Rus çarı Nikolayı, bir də yazıçı Qriboyedovu deyir. Sözündən belə çıxır ki, ermənilər yüz əlli il əvvəl Azərbaycana köçürüblər, Azərbaycanın İrəvan xanlığı ərazisində onlara dövlət qurublar, sonra Naxçıvan xanlığının Şərur-Dərələyəz mahalını, Qarabağ xanlığının Zəngəzur mahalını da onlara veriblər. İndi o yerlərdə bir nəfər də azərbaycanlı qalmayıb, – Xəlil Rza belə deyir.

– Bu cür millətçi çıxışlara yol vermək olmaz! Bəs bu dövlətin milisi, keqebesini hara baxır? Elə danışanların ağızını vaxtında yummaq lazımdı.

– Vəziyyət indi başqa cürdü. Kim nə istəyir danışır. Bir söz deyəndə də deyirlər perestroykadı, söz azadlığıdı.

Qayınatayla kürəkən uzun-uzadı danışır, dərdləşirdilər. Şair Xəlil Rzadan danışanda Saday qəzəblənib özündən çıxır, kükrəyən nifrətini cilovlaya bilmirdi; ağsaqqal qayınatasından utanmasa gül ağızını açıb söyüş də söyərdi.

– Uluruh Türkmənməkan təzəlikcə bir poema yazıb, adını da “Qarabağ – gözümdə çırağ” qoyub. O boyda poemanı indi hamı əzbər bilir. Bir adam da dillənib demir ki, sən özün Salyanlısan, Qarabağ nəyinə lazımdı?

– Salyanlıdı? Mən elə bildim Qarabağlıdı.

– Salyanlıdı...

Saday Sadıqlı elə emosional, elə hərtərəfli danışdı, Abasəliyev təəccübləndi.

– Zeynal Xəlil Türkmənistanlıdı nədi, adı yadımda da qalmır, sən onu hardan tanıyırsan?

Bu dəfə kürəkən təəccübləndi. Qayınatasından soruşdu ki, bəs siz müasir Azərbaycan poeziyasıyla maraqlanmırsınız?

– Azərbaycan poeziyası mənim nəyimə lazımdı, – Abasəliyev dedi. – Mənim bir şairim var: Çarens. Erməni şairi Yeqişe Çarensi deyirəm. Otuz yeddidə repressiyanın qurbanı oldu. Yeyib-içən, deyib-gülən oğlan idi Yeqişe, tut arağının dəlisiydi. Hərdən deyirdi: “Vaxtında əzamızın axmaq yerindən bir tikə kəsməyə qoymadıq, ona görə müsəlmanlar bütün millətin başını kəsməyə qərar verdilər.” Sözə bax! Şair belə olar. Onu sən də oxumalısan, sünnət əleyhinə təbliğat vaxtı sitat gətirərsən.

– Yaxşı, oxuyaram.

– Sən o Salyanlı balası Xəyal Türkmənistanlımı hardan tanıyırsan? Özün də, maşallah, o qədər məlumatlısan, elə bil, Zeynal Xəlil sizin teatrda aktyordu, ya da rejissordu, nədi.

– Yox, Uluruh Türkmənəmkan bizim teatrda işləmir. O heç harda işləmir. Əvvəllər API-də müəllim işləyirdi, millətçiliyinə görə institutdan çıxartdılar.

– Deməli, çoxdanın araqarışdıranıdı. Yaxşı eləyib onu API-dən qovublar. Sən onu hardan tanıyırsan?

– Bizim kənddə bir Mədinə var idi, Müküşə də ərə getmişdi, yadıncıdadı? – Saday soruşdu.

– Yadıncıdadı.

– Müküş getdi davada öldü. Mədinə dul qaldı, sonra da Nabatın oğlu Tapdığa ərə getdi. Bax o Mədinənin bir qardaşı oğlu var idi – Sadıq. Bədbəxt oğlu anadan olan kimi anası öldü. Atası da getdi davada öldü. Uşağı Mədinə götürüb saxladı. Mən özüm görmədim, amma görənlərdən eşitmişəm, deyir, müsibət idi: uşaq çır-çır çığırır, özünü yırtır, süd istəyirdi. Mədinə neyləsin, uşağı götürüb qapı-qapı düşür, əliuşaqlı gəlinlərə yalvarırdı ki, ay bacı, Allah rızasına, bu uşağı da əmizdirin. Kimisi əmizdirirdi, kimisi də razı olmurdu ki, südüm azdı, öz uşağımı doyuzdurmur. Onları da qınamaq düz deyil, çünki uşaq çox acgöz imiş, ağzına saldığı döşü sortuqlayıb elə sorurmuş, gəlinlərin məməsindən qan gəlirmiş.

– Pay atonnan, işə bax! – Abasəliyev dedi. – “Dədə Qorqud”dakı Təpəgöz də elə olub. Danış, danış! Çox maraqlıdı. Danış görüm Əylis Təpəgözünün axırı necə oldu?

– Düz deyirsiniz, Təpəgöz də elə olub. Mədinənin qardaşı oğlu da Təpəgöz kimi bir şeydi. Dastanın o yeri yadı-nızdadı, deyir, bir yığın murdar ətdi, bilmirsən başı hardadı, ayağı hardadı.

– Yaxşı yadımdadı. Oğuz bəyləri yaylağa köçəndə sürü ürküb qaçır. Adamlar gəlib baxırlar ki, görsünlər heyvan nədən ürküb. Görürlər bir topa ətdi, özü də o qədər iyərəndi, heç kim əl vurub özünü murdarlamaq istəmir. Aralıda dayanıb daş atırlar. Daş dəydikcə, ət yığını böyüyür, içindən Təpəgöz çıxır...

– Necə də yadıınızda qalıb! Deməli, Təpəgöz acından çığırır, boğazını yırtır. Bir-iki gəlinin döşündən qan gələndən sonra, o birilərin də gözü qorxub, Mədinəyə deyiblər, incimə, bacı, Allah xatirinə, xatanı bizdən uzaq elə. O vaxt

Aniko da əliuşaqlıymış. Erməni arvadı Aniko yadınızdadı? Mirzə Vahabı yaxşı tanıyırsınız, onun arvadı Anikonu deyirəm; camaat Anıx deyirdi.

– Aniko yadımdadı. Hardasa mən yaşda erməni qızı... Lap yaxşı yadımdadı.

– Mədinə gedir Anikonun yanına. Deyir, Anıx, başına dönüm, bu uşaq acından ölür; iki oğlun var, Sadıq da olsun üçüncü oğlun. Gündə birçə dəfə də bunu əmizdir. Anıx da nə Anıx, kötük kimi şey idi.

– Aniko saz şey idi, – Abasəliyev dedi. – Mirzə Vahab onu öz evində saxladı, sonra da evləndi, özünə arvad elədi.

– Həmin o Mirzə Manafın arvadı Anıx uşağı salır döşünə. Təpəgöz nə qədər sorub sortuqlasa da vecinə almır, döşündən qan-zad da gəlmir. Sonra da nə olacaq, Mədinə hər gün uşağı götürüb gedir Mirzə Vahabgilə. Amma əliboş getmirmiş. Müküşün topdağıtmaz evi onda hələ doluydu. Mədinə o evi sonra dağıtdı. Mən görmədim, amma camaat danışır ki, Müküş davaya gedənəcən evi aşib-daşır-dı, zirzəmi balla, qozla, fındıqla, noxudla, lobyayla dolu olurdu. Mühəribənin qızgın vaxtı Müküş əsgər gedən kimi Mədinə o naz-nemətin hamısını bir həftənin içində göyə sovurub, yedəyində də bir yetim uşaq quru yurdda ac qalıb. Sonra başlayıb Müküşün tövləsinin, evlərinin millərini, pərdilərini söküb satmağa... Nəsə, başınızı çox ağrıtdım. Mədinə hər gün qoz ləpəsindən, tut qurusundan, fındıqdan, baldan, lobyadan, noxuddan yığıb-yığışdırıb bir bağlanacaq bağlayır, Sadıqı da götürüb...

– Təpəgözü...

– Hə, düzdü, Təpəgözü də götürüb gedirmiş Anikonun yanına. Təpəgöz bax elə, erməni südü əmə-əmə böyü-

dü. Orta məktəbi bitirəndən sonra Universitetin filologiya fakültəsinə girdi...

– Erməni südü özünü göstərməli idi.

– Əlbəttə. Universiteti bitirəndən sonra da getdi Moskvada yazıçı-şair institutu var – Litinstitut, ora girdi.

– Yazıçı-şair institutu da var? – Abasəliyev soruşdu.

– Qorki adına Ədəbiyyat İnstitutu yazıçı-şair institutu sayılır.

– Hə, belə de... Düzü, mən bilmirdim, yaxşı ki, sən dedin. Zeynal Türkmənistanlı da orda oxuyub?

– Məncə, hə. İndi üzdə olanların əksəriyyəti orda oxuyub. Bizim kəndçi də oranı bitirdi, yazıçı oldu. Özünə Əylisli təxəllüsü götürüb: yazıçı Sadıq Əylisli. Məndən üç yaş böyük olsa da, tay-tuş kimiyik. Hərdən şəhərdə görüşürük, çayxanada oturub söhbət edirik. Uluruh Türkmənməkan barədə də mənə o danışib. Deyir, gözü-mün düşməni, əlimdə əlacım olsa tutub başını it qibləsinə kəsərəm. Amma neynim, deyir, mənimki sözdü, sözlə yıxıb sürüyürəm. Əlimdə bir povest var, deyir, orda yazıram; fikrim var bir roman yazım, orda da yazacam. Deyir, hələlik, bir həcv yazmışam, orda da kefin istəyən biabır eləmişəm. Şeiri əzbər dedi, bəzi yerlərini bilirdim; dayan görüm yadıma düşürmü... Hə, deyir, şeirdi də yazıram, heç nəyə lazım olmasa da, qışda vərəqləri yandırıb eşşək arabasını qızdıraram... – Sözə bax! Eyhama fikir verirsiniz? Yaxşı şairdi, yaxşı yazır. Amma yazığın vəziyyəti yaxşı deyil: o cür adama xalq düşməni, vətən xaini damğası vurublar. Bu camaat belədi də... Yadınızda deyil, sizə erməni casusu deyirdilər. İndi də onu hoydu-hoyduya götürüblər. Evini yandırmaq istəyirlər...

– Nə danışırısan? – Abasəliyev həyəcanla soruşdu.

– Həqiqətən, yandırmaq istəyirlər.

– Olar,olar. Dərəbəylikdi, nə desən olar. Həyət evində qalır?

– Yox. Təzə Bazar tərəfdəki doqquzmərtəbəli binada qalır. O evi yandırmaq istəmirlər. Əylisdəki evini yandırmaq istəyirlər.

– Ağlım kəsmir. Əylis camaatı ev yandırmaz, – Abasəliyev dedi.

– Düz deyirsiniz. Bəzi kəndlərdə düşmənçiliklə od vurub biri-birinin çəpərini, ot tayasını, evini yandırırılar. Bizim camaat elə şeyləri xoşlamır. Düzünə qalsa, ev yandırmaq məsələsini qaldıran Əylis camaatı deyil, dırnıslılardı. Götürüb bizim kəndə bir məktub yazıblar ki, bəs sizin bir haramzada yazıçınız var – Sadıq Əylisli, camaatın adını biabır eləyir. Onun kənddəki villasını yandırmaq lazımdı ki, bir də bu tərəflərə gəlib torpağı murdarlamasın. Sonra yazırlar ki, xahiş edirik, onun kənddəki evini yandırasınız, əgər bacarmırsınızsa, xəbər göndərin, biz gəlib yandırarıq.

– Qara camaatın ağı çaşıb! – Abasəliyev dedi.

– Hamısını perestroyka elədi, – Saday Sadıqlı dedi.

Qaynatayla kürəkənin telefon söhbəti uzun çəkdi, amma sonuncu oldu və on gündü ara kəsilib. Abasəliyev hətta 1990-cı ilin yeni il gecəsi də zəng vurub Sadayı təbrik etmədi; biri-birini yaxından tanıdıqları otuz ildə bu, birinci dəfəydi. Kürəkən də zəng vurub yeni il münasibətiylə qayınatanı təbrik etmədi, çünki ağır vəziyyətdə xəstəxanada yatırdı. İndi də, odur, təpədən-dırnağacan sarğının içində ölü kimi uzanıb qalıb. Ağzına su damızdırırlar, toyuq supunun bulyonundan qaşığı-qaşığı içirdirlər ki, acından ölməsin. Amma xeyri yoxdu, Saday can verir.

Saday Sadıqlının xəstə yatdığı onuncu günün səhəri doktor Abasəliyev, nəhayət, vaxt tapıb xəstəxanaya gəldi. Palatada doktor Fərzanidi, Azadə xanımdı, tibb bacısı Münəvvər xanımdı və bir də reanimasiya şöbəsinin yeganə xəstəsi Saday Sadıqlıdı. Abasəliyev palataya girən kimi dərhal gördü ki, kürəkənin vəziyyəti xarabdı: meyit kimi uzanıb qalıb, sir-sifətindən o saat bilinir ki, huşu başında deyil. Bu vəziyyətdə kim olsa ilk növbədə qızından soruşardı ki, bu nə işdi, Sadaya nə olub? Bəs mənə niyə deməmisiniz?

Abasəliyev əsla maraqlanmadı ki, Sadaya nə olub. Nə baş verdiyini öyrənmək əvəzinə, bir kəlmə də dinib-danışmadan Sadayın üstünə atılaraq onu qucaqlayıb öpdü. Ciddi bədən xəsarətləriylə xəstəxanada yatan, üstəlik də üzərində bir neçə cərrahi əməliyyat aparılmış ağır xəstəylə belə davranmaq olmaz. Kürəkəni qucaqlayıb öpəndən sonra öz qızıyla, Fərzaniylə və Münəvvər xanımla görüşdü. Gödəkcəsini çıxardıb stulun üstünə atdı. Dizinin üstündə tutduğu çantanı açdı, oradakı topa yazılı vərəqlərin arasından bir vərəq çıxartdı. Vərəqi əlində tutub fəxrlə yellədi.

– Cavan oğlan, sənə gözəl-göyçək Əylis gətirmişəm, – Abasəliyev Sadaya dedi. Dünya şöhrətli həkimin ağlına da gəlmir ki, huşsuz uzanıb ölü kimi qalmış ağır xəstə heç nə başa düşmür, ona nəsə danışmağın mənası yoxdur. – Demə, nağıl danışır. Hamısı burda yazılıb. Yüz faiz düzdür. Axı mən sənə bir Əylis tacirinin gündəliyi barədə danışmışdım. Mən o gündəliyi türklər Əylisi dağıdandan irəli Mirzə Vahabda görmüşdüm. Vətən müharibəsindən sonra dostum Erevandan həmin əlyazmanın rus dilinə tərcüməsini gətirdi. Mən də bilmirdim hara qoymuşam, çox axtardım. Budur,

axır ki, köhnə kitabların arasından çıxdı. Rusca adı belədi: “Dnevnik Zakariya Akulisskoqo.”

Son günlər Abasəliyevin nə ilə məşğul olduğu və niyə macal tapıb kürəkəniylə maraqlanmadığı, axır ki, məlum oldu: Zəkəriyyənin gündəliyini axtarırmış. Tapıb, sonra da oturub əzbərləyib. Nəhayət, işini başa çatdırandan sonra durub Mərdəkandan Bakıya gəlib ki, Saday Sadıqlıya da məlumat versin.

Abasəliyev Mərkəzi Şəhər Xəstəxanasının reanimasiya şöbəsində səhər tezdən erməni tarixi üzrə mühazirə oxuyurdu. İlk öncə sübut etmək istəyirdi ki, Zəkəriyyə erməni adıdır. Lakin elə deyil, Zəkəriyyə qədim yəhudi adıdır. Tövratda adı çəkilən peyğəmbərlərin – İbrahim, Musa, Davud və s. – sırasında Zəkəriyyənin də adı var. Zəkəriyyə bizim eradan əvvəl VI əsrdə yaşayıb. Tövratin bir bölməsi “Zəkəriyyə peyğəmbərin kitabı” adlanır.

1990-cı ilin yanvar ayıdır. Bakıda növbəti qanlı qırğın – 20 yanvar qətliamı yetişməkdədi. Azərbaycan torpaqları əldən gedir, erməni quldurları 250 min azərbaycanlını Ermənistandan qovublar,... Millət başı hayındadı, belə bir məqamda Abasəliyev erməni təbliğatı aparır, kilsə davası döyür, ermənilərin bütün dünyada, o cümlədən Ordubadın Əylis kəndində qırıldığından danışır. Otuz il əvvəl Qəssab Məmmədağanın nəvəsi Şaban buna erməni casusu deyirdi. Casus gizli işləyir. Abasəliyev artıq heç nəyi gizlətmir, açıq fəaliyyətə keçib, çünki perestroykadı, söz azadlığıdır.

Doktor Abasəliyev xəstəyə gözünün ucuyla da baxmır, çantadan bir-bir çıxartdığı vərəqləri boğuc səsle elə oxu-

yurdu, sanki, öz-özünə mütaliə edirdi. Münəvvər xanım gördü qoca kişi çox ağını çıxardır, müdaxilə etdi:

– Doktor, axı hər yerdə onların erməni yox, alban olduqları yazılır.

Doktor Abasəliyev tibb bacısının iradını eşitdi. Lakin o, vaxt itirmək istəmirdi deyə, başını azca qaldırıb Münəvvər xanıma baxdı, gözünü kağızdan ayırmadan qışqırdı:

– Sənin dediklərin tam məntiqsizdir!

Abasəliyev özünü çox ədəbsiz aparırdı. Səhər tezdən gəlib Mərkəzi Xəstəxananın reanimasiya şöbəsində erməni tarixindən mühazirə oxuyur, imkan da vermir kimsə dillənib bir söz deyə. Fərzani bərk darıxırdı, bir-iki dəfə əsnədi, yavaşca sivişib aradan çıxmaq istədi. Amma qarıya tərəf gedəndə Abasəliyev onu gördü, dərhal da üstünə qışqırdı: “Sən hara? Otur qulaq as!” Azadə xanım atasına çay süzmüşdü. Lakin Abasəliyev bərk məşğul idi, gözü heç nəyi görmürdü və çay artıq soyumuşdu. Azadə xanım çayı təzələyib dedi:

– Heç olmasa bir stəkan çay iç. Sənin erməni tarixin qaçmır.

Alban tarixini erməni tarixi, erməniləri isə alban kimi qələmə verən Abasəliyevə irad tutuldu. Abasəliyev düzgün irada cavab vermək əvəzinə ağbircək arvadın üstünə qışqıraraq “Sənin dediklərin tam məntiqsizdir!” dedi. Sonra əlavə etdi:

– Bilmirəm bu albanlar kim imiş, harda yaşayıblar?

Şimali Azərbaycan antik dövrdə və ilkin orta əsrlərdə Albaniya adlanırdı. Albaniya barədə ilk dəfə iki min il əvvəl yunan alimi Strabon məlumat verib. Sonrakı dövrdə Plutarx, Plini və başqa tarixçilər də Albaniya barədə yazıblar. Plini yazır ki, Makedoniyalı İsgəndər Hindistana yürüş

etdiyi vaxt alban çarı ona həddən ziyadə böyük iki it bağışlamışdı. Roma sərkərdəsi Pompeyin Albaniyaya gəlməsi və alban çarının qardaşı Kotislə vuruşması barədə Plutarx yazır... – Antik müəlliflər Albaniya barədə çox yazıblar.

Albaniya öz tarixçilərini də yetirmişdi. Onlardan biri Musa Kaqankatvatsidi. Öz vətəni barədə o yazır ki, Albaniya həddən artıq gözəl və heyranedici bir diyardı, Kür çayı axıb Albaniyanın düz ortasından keçərək onu iki yerə bölür və irili-xırdalı balıqlarla birlikdə sularını gətirib Xəzər dənizinə tökür; bu ölkənin şərq sərhədləri Xəzər dənizidir, şimalda Çola (Dərbənd), cənubda isə Araz çayıyla hüdudlanır. Eyni sözləri Musa Kaqankatvatsidən yeddi yüz il əvvəl Strabon da yazıb. Yeganə fərq ondadır ki, Strabonun vaxtında Albaniyanın paytaxtı Qəbələ şəhəriydi, Musa Kaqankatvatsinin vaxtında isə Bərdə şəhəriydi.

Strabon, Plutarx, Plini, Marsial, Musa Kaqankatvatsi və bu qəbildən olan digər müəlliflər Abasəliyevi maraqlandırmaya bilər. Lakin iş burasındadır ki, erməni müəllifləri özləri də Albaniya – Şimali Azərbaycan barədə yazıblar və yazırlar. Erməni dilində yazılan hər şeyi çox böyük həvəslə oxuyan, orada yazılanların yüz faiz düz olduğuna inanan, başqalarını da buna inandıрмаğa çalışan Abasəliyev heç olmasa erməni müəlliflərin yazdıqlarını oxumalıydı. Lakin, təəssüf! Abasəliyev Albaniya barədə yazılan yüzlərlə kitabın heç birini oxumayıb. Hələ harasıdı! O, Albaniya və albanlar barədə eşitmək belə istəmir: “Bilmirəm bu albanlar kim imiş, harada yaşayıblar.”

Erməni müəlliflərdən yalnız bir nəfər – Zori Balayan Albaniyanın və albanların, ümumiyyətlə, Şimali Azərbaycanın və azərbaycanlıların varlığını qəbul etmir. Abasəliyev

bu cəhətdən Zori Balayana oxşayır. Əslində, “oxşayır” demək azdır. Abasəliyev elə Zori Balayandı ki, durub, – çox maraqlı fenomendi. Zori Balayan real ermənidi – əsl ermənidi. Abasəliyev isə obrazdı, Əylisli təxəyyülünün məhsuludu. Lakin bu iki adam biri-birinə necə oxşayır! Abasəliyev də həkimdi, Zori Balayan da. Hər ikisi tibbdən uzaqlaşıb daşnak ideologiyasının təbliğiylə məşquldu, hər ikisi Albaniyanın və albanların varlığını qəbul etmir. Abasəliyevin səksən yaşı var, “Daş yuxular” çap olunanda Zori Balayanın da səksən yaşı var idi... – Bu qədər oxşarlıq görəsən hardandı? Bunun bir səbəbi var, yoxsa təsadüfdü? Səbəb, əlbəttə, var. O barədə Azərbaycan tərəfdən kimsə danışsa inanan olmayacaqdı və yaxşı ki, məsələyə ermənilər özləri aydınlıq gətiriblər.

Məsələ burasındadır ki, “Daş yuxular” romanı çapdan çıxan kimi ermənistan ziyalıları kütləvi informasiya vasitələriylə bütün dünyaya car çəkib dedilər ki, Əylisli ikinci Zori Balayandır. Bu yerdə rus şairi Mayakovskinin kommunist partiyası barədə yazdığı şeirin bir beyti yada düşür:

Мы говорим Ленин,
подразумеваем –
партия,
Мы говорим
партия,
подразумеваем –
Ленин.

Şeir parçasının qısa sətri tərcüməsi belədir:

Lenin deyəndə partiyanı düşünürük,
Partiya deyəndə Lenini nəzərdə tuturuq.

Burda da eyni vəziyyətdi: Zori Balayan deyəndə Əylisli yada düşür, Əylisli deyəndə Zori Balayan nəzərdə tutulur. Özləri də möhkəm dostdular: Azərbaycan xalqının ünvanına min cür şər-böhtan yazan, Xocalıda azərbaycanlı uşaqları divara mismarlayıb diri-diri dərilərini soyan, şaqqalayıb ac itlərə verən Zori Balayan tez-tez Əylisə gəlir, Əylislinin evində həftələrlə qonaq qalırdı. Belə olan halda Əylislinin – Zori Balayan nəzərdə tutulur – yaratdığı alim obrazı Abasəliyevdən başqa kim ola bilərdi? Obrazlar onu yarananlara oxşayırlar, o halda Abasəliyev Əylisliyə – Zori Balayan barədə fikirləşirik – oxşamayıb kimə oxşamalıydı?

Mühazirə yekunlaşmaq üzrəydi. Qəflətən Saday Sadıqlı qurumuş dodaqlarını tərpedib on gündə ilk dəfə söz dedi:

– Çeş-me-se-din! Eç-ma-eçmaz-za!

Palatadakılardan yalnız Azadə xanım bunun nə demək olduğunu başa düşdü. Çünki son vaxtlar Saday dəfələrlə ona demişdi ki, Yerevana getmək, Eçmiədzində erməni keşişi Vazgenin qəbuluna düşmək və onun qarşısında diz çöküb Azərbaycan xalqının əməllərinə görə üzr istəmək, rəsmi şəkildə erməni dinini qəbul edib əsl erməni olmaq istəyir. Bu arzu, bu istək artistin beyninə elə yeriyib, canına, qanına elə hopub, son on gündə dili söz tutan kimi də Eçmiədzin dedi. Lakin gücü nəyə çatırdı o cür dedi:

– Çeş-me-se-din! Eç-ma-eçmaz-za!

Azadə xanım özünü saxlaya bilməyib bərkdən içini çəkdi, hönkürüb dərdli-dərdli ağladı.

– Papa, papa, – Azadə xanım atasına dedi. – O, hələ danışa bilmir, papa. O heç nəyi tanımır. Sən isə ara vermədən danışırısan, danışırısan.

“1990-cı il yanvar ayının 12-si cümə günü yaxınlaşdı.” – Əylisli “Daş yuxular”da yazır və onun yazdığından belə çıxır ki, sən demə, həmin gün Uluruh Türkmənməkan mitinqə toplaşmış adamları başına yığıb erməni kilsəsinə hücum edib. – “Bütün gün azadlıq, Qarabağ haqqında kiflənmiş şüarları bağıra-bağıra xəstə təxəyyülü, havalanmış kütləni, ərindən yarımayan arvadları küçə-küçə gəzdirib dolandıran Uluruh Türkmənməkan axşam-tərəfi mitinqini Parapetdə yerləşən erməni kilsəsinin qarşısına salmışdı. Xəlilullahın qulbeçələri bir saatdan çox idi məbədə od vurmağa çalışırdılar,” – Əylisli yazır və nəhayət, kilsə yandırılır. Hadisələrin sonrakı davamını Əylisli belə təsvir edir: “Parapet yaxınlığındakı kilsədən burum-burum qalxan qara tüstülər isə getdikcə sıxlaşır və 1990-cı il yanvarın on üçünün qan iyi gələn gecəsinin zülmət qaranlığına qarışırdı.”

Əylisli demək istəyir ki, XIX əsrdə ermənilər Şimali Azərbaycana köçürüldükdən sonra inşa edilmiş dördbeş erməni kilsəsindən biri – 1887-ci ildə Bakı şəhərinin mərkəzində tikilmiş kilsəyə 1990-cı il yanvar ayının 12-də axşam-tərəfi od vurulub. Səngimək bilməyən yanğın bütün gecə davam etdi, burum-burum qalxan qara tüstü hey sıxlaşdı və nəhayət, bir sutkaya yaxın davam edən güclü yanğın nəticəsində erməni kilsəsi məhv oldu – yanıb külə döndü. Cinayəti bir dəstə havalanmış vəhşi kütlə, xəstə təxəyyüllü adam törədib ki, onların da təxminən yarısı ərindən yarama-

yan arvadlar olub. Cinayətin əsas təşkilatçısı, eyni zamanda həm də fəal icraçılarından biri şair Xəlil Rza idi; Əylislinin şikayət ərizəsində onun adı Uluruh Türkmənməkan kimi gedir.

1915-ci ilin rəsmi statistikasına görə, İrəvan quberniyasında və Zəngəzurda 382 məscid olub. Ermənistan dövlətinin qurulduğu Azərbaycan torpaqlarında isə qəzalar üzrə İrəvan bölgəsində 42, Eçmiədzində 36, Zəngəzurda 35 məscid olub. Rus müəllifi İ.Şopen yazır ki, 1832-ci ildə tək elə İrəvan şəhərində on iki möhtəşəm məscid olub. Möhtəşəm olmayanlar da nəzərə alınsa, həmin vaxt tək elə İrəvan şəhərində ən azı otuz məscid olub. Yüz minlərlə azərbaycanlı o məscidlərə yığışıb Allaha dua edirdi. O məscidlər – o Allah evləri hanı? O məscidlərdə Allaha dua edən insanlar hanı?

Ermənilər özlərinə dövlət qurduqları Azərbaycan torpaqlarında, eləcə də son dövrdə işğal etdikləri Dağlıq Qarabağda və ətraf yeddi rayonda Azərbaycan xalqına məxsus olan bütün tarixi abidələri, o cümlədən yüzlərlə məscidi dağıdıb yerlə yeksan ediblər. Belə olan halda Azərbaycan tərəfin analoji addım atıb erməni kilsələrini dağıtması hökmən lazımdı; Bakıdakı erməni kilsəsi də hökmən dağıdılmalıdı. Ermənilərin dağıdıb yerlə yeksan etdikləri yüzlərlə məscidin müqabilində bu, əslində, heç nədir. Lakin, istənilən halda bunu etmək lazımdır. Bakıdakı erməni kilsəsini məhv etmək həm də ona görə lazımdır ki, Azərbaycan xalqına qarşı törədilən soyqırımlarda bu kilsə xüsusi rol oynayıb; 1905-ci ildə baş vermiş ən böyük qırğının başlanması üçün siqnalı da erməni kilsəsinin zəngi verib. Rus tarixçisi Veliçko boş yerə yazmır ki, erməni kilsəsi

Allaha dua edilən yer deyil, araqarışdıranların yığnaq yeridi ora, vəhşilik, terror yuvasıdı, o kilsənin zəngi ibadətə səsləmir – soyqırırma, zorakılığa səsləyir.

Nə qədər qəribə olsa da, erməni kilsəsi Bakının mərkəzində sağ-salamat durur. Lakin Əylisli yazır ki, 1990-cı il yanvar ayının 12-də günortadan sonra şair Xəlil Rza xəstə təxəyyüllü havalanmış kütləni, o cümlədən ərindən yarımayan arvadları başına yığaraq Parapet bağı tərəfə yürüş edib, oradakı erməni kilsəsinə od vurulub. Bir sutka davam edən güclü yanğın nəticəsinə erməni kilsəsi yanıb məhv olub. Fəqət erməni kilsəsi sağ-salamatdı. – Camaat indi nə etməli: öz gözüylə gördüyünə inanmalıdı, yoxsa Əylislinin yazdıqlarına?

Erməni kilsəsi Bakının düz mərkəzində sağ-salamat durur. Lakin nə qədər qəribə olsa da, düz elə həmin vaxt, 1990-cı il yanvar ayının on üçündə Yerevanın mərkəzindəki müsəlman məscidini dağıdıb yerlə yeksan edilməsi barədə də xəbər yayıldı. Sən demə, o xəbəri ingilis jurnalisti Tomas de Vaal da eşidibdi və Yerevana yolu düşən kimi hadisə yerinə yollanıb ki, görsün deyilənlər doğrudumu. Tomas de Vaal o barədə yazır:

“ – Bir vaxtlar burda məscid olub, elədi? – Bir qoca erməni arvadından soruşdum və əlimlə qarşıdakı meydançıqı göstərdim.

– Hə, olub, – arvad dedi.

– Bəs indi hanı?

– Azərbaycanlılar Bakıdakı erməni kilsəsini yandırana can biz ona əl vurmadıq.

– Məscidi yandırmaq nəyə lazım idi? – Mən soruşdum.

– Bəs onu saxlamaq nəyə lazım idi? – Qoca erməni arvadı çiyinlərini çəkdi. – Biz xristianıq, onlar müsəlmandılar.”

Erməni kilsəsi də belə olmalıydı, onu da yerlə yeksan edib yerində park salmaq lazım idi. Bakıya gəlib erməni kilsəsiylə maraqlanan xarici jurnalistlərə də erməni arvadının dediklərini demək lazım idi: “Onu saxlamaq nəyə lazım idi? Biz müsəlmanıq, onlar xristiandılar.” Lakin, çox təəssüf ki, Bakıdakı erməni kilsəsi nə buldozerin qabağına verilib dağıdılmayıb – erməni arvadı Tomas de Vaala bu cür də deyib: müsəlman məscidi buldozerin qabağına verilib yerlə yeksan edilib, – nə də Əylislinin yazdığı kimi, bir sutka yanıb kül olmayıb. Bakının mərkəzindəki erməni kilsəsi sağ-salamat durur.

2016-cı ilin noyabr ayında Bakıya gəlmiş erməni nümayəndə heyəti erməni kilsəsinə də baş çəkdi. Həmin hadisə Azərbaycanın bütün televiziya kanallarıyla bir-başa yayımla, sonra da təkrar-təkrar göstərildi; erməni kilsəsinin çölü, içi, kitabxanası, kitabxananın kataloqları xarici ölkələrin, eləcə də Ermənistanın televiziya kanallarıyla göstərildi və bütün dünya gördü ki, Əylislinin “Daş yuxular”ında yazılanlar düz deyil – Əylisli nəyi düz yazıb ki? – yəni, Xəlil Rza Azadlıq Meydanındakı mitinqə toplaşmış adamları Parapet bağına aparmayıb, “xəstə təxəyyüllü havalanmış kütlə və ərindən yarımamış arvadlar azadlıq, müstəqillik, Qarabağ haqqında kiflənmiş şüarlar deyib bağıra-bağıra küçələrdən keçib” erməni kilsəsinə hücum etməyiblər, orda yanğın törətməyiblər. Erməni kilsəsi yanıb kül olmayıb, buldozerin qabağına verilib yerlə yeksan da edilməyib; Yerevanın mərkəzindəki məsciddən fərqli olaraq, Bakının mərkəzindəki erməni kilsəsi sağ-salamat durur.

1990-cı il yanvar ayının on üçündə aktyor Saday Sadıqlı xəstəxanada vəfat etdi. O barədə xəbər verən Əylisli çox təəssüf edir ki, o cür istedadlı sənətkar əməkdar artist kimi getdi, gərək xalq artisti kimi gedəydi. İngilis yazıçısı Çarlz Dikkens yazır ki, istedadlı adamın cəmiyyətdə öz yerini tutub layiq olduğu mərtəbəyə yüksələ bilməməsindən böyük faciə yoxdur. Belə böyük faciələrdən biri 1990-cı ilin yanvar ayında Bakı şəhərində baş verdi.

Mərhumun həyat yoldaşı Azadə xanım yas mərasimində xarici ölkələrin media nümayəndələrinə deyib ki, Saday Sadıqlının ən böyük arzusu Eçmiədzinə gedib orada erməni dinini qəbul etmək olub; neçə dəfə dəmir yolu vağzalına gedib ki, Bakı – Yerevan qatarına minib Yerevana getsin, erməni katalikosu Vazgenlə görüşsün, lakin artistin bu istəyi baş tutmayıb və bunun da əsas səbəbi Azərbaycan tərəfin dəmir yolunu blokadaya alması oldu. Hər dəfə vağzaldan əliboş qayıdan Saday Sadıqlı uzun müddət özünə gələ bilmir, oturub uşaq kimi ağlayırmış. Azadə xanım xarici jurnalistlərə müsahibə verərkən ailənin yaxın adamı kimi, yazıçı Əylisli də orda olub.

Erməninin ölümüylə başlayan “Daş yuxular” azərbaycanlının ölümüylə bitir. Hər iki cinayəti azərbaycanlılar törədib. Azərbaycanlıların törətdiyi cinayətlər tək elə bu deyil. Əsər boyu Əylisli çox cinayətlərdən söz açır və məlum olur ki, onların hamısını ya azərbaycan türkləri, ya da osmanlı türkləri törədib. Əsərdə əsas diqqət osmanlı türklərinin 1919-cu ilin dekabr ayında Ordubadın Əylis kəndində törətdikləri cinayətə yönəlib. Əylisli bu

məsələyə xüsusi həssaslıqla yanaşır. Oxucu açıq-aşkar görür ki, Əylisli çox narahatdı, hətta qorxur ki, bu hadisə yaddan çıxar, unudular. Ona görə də imkan düşdükcə onu bir cümləylə də olsa yada salır:

– Mirzə Vahab bu evə 1919-cu il erməni qırğınından sonra yerləşdirilmişdi;

– Əylis ermənilərinin qətlə yetirildiyini görəndə orta yaşlı insanlar da az deyildi;

– Doktor Abasəliyevin dediyinə görə, 1919-cu il qırğınından canını qurtaran bir erməni qadın Fransada Aqlis, yəni Əylis adlı yeni gül növü görüb;

– Aniko 1919-cu ilin dəhşətli payız günü türk əsgərlərinin kəndin erməni əhalisini güllənin qabağına verib qırdığı, qılınca dan keçirib doğradığı, hər tərəfdən qanın su yerinə axıb gölləndiyi fəlakətin canlı şahidlərindən biriydi;

– Yadındadı, erməni qırğınından xeyli irəli həftə səkkiz, mən doqquz bizə ədviyyat gətirən marağalı tacir...

– Gərək ki, belə bir hadisə baş verib: elə ki, Ədif bəy Əylisdəki erməniləri qırmaq əmri verir, bu çaqqal Abdulla şirə dönür;

– Bu Əylisdə bir nəfər tapmazsan ki, o zaman erməniyə nahaq qan uddurub, indi isə qulağı dincedir. Ayaq altına salıb tapdaladığımız ruhlar imkan vermirlər ki, bu dünyada rahat yaşayaq. Qəssab Məmmədəğa küçənin tam ortasında keşiş Mkrtçın qızını xançalla doğradı;

– Hə, Əylisdə olmuşam, bilirəm ki, türklər günahsız insanların üstünə cumub onlara divan tutublar;

– Mən o gündəliyi türklər Əylisi dağıdandan irəli Mirzə Manafda görmüşəm;

Romanın əvvəlindən axırınacan xüsusi bir ustalıqla sərəpələnmiş bu cümlələr ağır ittihamın ancaq bir detalıyla – Əylis qırğınıyla bağlıdır. İttihamın özünü isə ümumi şəkildə Əylisli belə ifadə edir: “Doktor Abasəliyev təsdiqləyir, əgər işgəncə verilərək öldürülən hər erməninin üstündə bir şam yandırarsaydılar, o şamların işığı Ayın nurunu kölgədə qoyardı.”

Çox ciddi ittihamdı bu. Lakin ilk öncə orada nə deyildi-yi-ni başa düşmək lazımdır. İlk yaxınlaşmada belə düşünmək olar ki, dünyada həddən çox erməni qırılıb; tək elə işgəncə verilərək öldürülən ermənilərin sayı astronomik rəqəmdi. Astronomik rəqəm olsa da, nə qədərdir? Abasəliyevin qəliz elmi dildə dediyini başa düşmək üçün işıqlanmanın nə olduğunu, necə ölçüldüyünü bilmək lazımdır.

Çəki qramla, kiloqramla, məsafə(uzunluq) metrle, kilometrle, vaxt dəqiqəylə, saatla ölçüldüyü kimi, işıqlanmanın da öz ölçü vahidləri var və onların ən sadəsi şamdır. Fizika kitablarında yazılıb ki, şam – işıq mənbəyindən müəyyən istiqamətdə yayılan işığın gücünü göstərir. Orta böyüklükdə bir şam yandırıldığı zaman yaranan işıqlanmaya bir şam deyilir. Aydın məsələdir ki, otaqda iki şam yandırılrsa işıqlanma daha güclü – iki dəfə çox olacaq. Otaqda beş şam yandırılrsa, işıqlanma lap güclü olacaq və bir şamın yaratdığı işıqlanmanı kölgədə qoyacaq. Ulduzların, Günəş sisteminə aid olan planetlərin, eləcə də Yerin və Ayın işıqlanması da şamla ölçülə bilər. Abasəliyev dünyaya şöhrətli alim adamdı deyə, sadə dildə danışa bilmir və işgəncə verilərək öldürülən ermənilərin sayını Ayın şamla ölçülən işıqlanmasıyla müqayisə edir; ona elə gəlir ki, bu fəndi işlətməklə osmanlı türkləriylə azərbaycanlıları yıxıb

sürüyüb, onları bir günə salıb, heç vaxt bu vəziyyətdən çıxma bilməyəcəklər. Amma elə deyil.

Məsələ burasındadır ki, Ayın işıqlanması çox kiçik bir rəqəmdi. Tam bədirlənmiş Ayın işıqlanması 0,01 şamdır, yəni, bir şam yananda yaranan işıqlanmadan yüz dəfə azdır. Abasəliyev deyir ki, işgəncə verilərək öldürülən hər bir erməninin üstündə bir şam yandırılısaydı, o halda yaranan işıqlanma Ayın nurundan qat-qat çox olar, onu kölgədə qoyardı. Olsun. Tam bədirlənmiş Ayın işıqlanması 0,01 şamdırsa, onu kölgədə qoyan işıqlanma orta hesabla beş dəfə çox olmalıdır, yəni, 0,05 şam. Bu rəqəm – 0,05 həm də işgəncə verilərək öldürülən ermənilərin sayını göstərəcək. Adamın üçdə birindən, onda birindən, yüzdə biri, yaxud yüzdə beşindən danışmaq olmaz. Elə adam olmur. Yəni, işgəncə verilərək öldürülən erməni olmayıb. Göründüyü kimi, Abasəliyəin ümumi şəkildə götürülən ittihamı çox mənasız və gülünc bir şeydi. Lakin onun əsas iddiası Əylis qırğınıyla bağlıdır, çünki hadisəni öz gözüylə görüb, canlı şahiddir. Odur ki, bu məsələdə çox diqqətli olmaq lazımdır, əks təqdirdə Abasəliyev işi ermənilərin xeyrinə həll edəcək.

O vaxt Abasəliyevin – balaca Zülfünün on yaşı var imiş. Danışır ki, öz gözümlə gördüm, türk zabiti Ədib bəyin əmriylə bir dəstə türk əsgəri Əylis ermənilərini gülləboran edərək qırdı. Dərhal da qeyd etmək lazımdır ki, türk zabitinin adı Ədib bəy deyil. Ordubad bölgəsində, həqiqətən, elə bir zabit olub, lakin onun adı Ədib bəydir. Türk zabitinin adını təhrif edən tək elə Abasəliyev deyil. Yazıçı Əylisli də Ədib bəyə həsr elədiyi şeirdə onun adını Ədib bəy kimi yazıb:

Allaha bax, qızışıb baş aparma,
Dəymə bizə, döymə bizi, Ədif bəy.
Biz Əylisin gülləriyik, qoparma,
Əymə bizi, qıyma bizə, Ədif bəy.

Bu şeiri Əylisli yazıb. Lakin müəllif hüququndan imtina edərək, onu erməni folklor nümunəsi kimi təqdim edir və deyir ki, şeiri 1920-ci ilin əvvəllərində Haykanuş, Aniko və Əylisin artıq dünyasını dəyişmiş digər erməni arvadları qoşublar. Amma Əylisli unudur ki, camaat çörəyi qulağına yemir və hamı bilir ki, ermənilərin heç savadlıları şeir yaza bilmir. Savadsız erməni arvadları şeir yazsaydı, folklor nümunəsi yarada bilsəydi, onda o boyda əziyyət çəkib onun-bunun nağıllarını, dastanlarını, bayatılarını, tapmacalarını, mahnılarını oğurlamaq nəyə lazımdı?

Məlum olduğu kimi, Əylisli yaradıcılığa şeirlə başlayıb, Litinstituta da şair kimi qəbul olunub. Lakin sonralar şeir yazmağın daşını atıb. Özü də yazır ki, gənc yaşlarındaykən şeir yazmağın daşını Molokan bağındakı qədim ayaqyolunun damına atıb. Yaşlı nəslin yadındadı, o vaxt onun yaxın dostları, ələlxüsus da Zori Balayanla Rüstəm İbrahimbəyov bərk narahat olmuşdular ki, bəs sən cavan adamsan, gələcəyin var, öz istedadınla niyə oyun oynayırsan: şairliyi-ni ayaqyoluna atırsan, dahiliyini ona-buna prokata verirsən, bu işlərin axırı necə olacaq?

Beləliklə, 1919-cu ilin dekabr ayında Ordubad qəzasının Əylis kəndində qanlı qırğın olub, türk zabitinin əmriylə türk əsgərləri kəndin ermənilərini güllənin qabağına verib qırıblar, qılıncdan keçirib doğrayıblar, Əylisin küçələriylə qan su yerinə axıb göllənib... – Hər halda, hadisənin canlı şahidi

Abasəliyev belə deyir, yazıçı Əylisli də “Daş yuxularda” o hadisəni bu cür təsvir edir. Məsələ çox ciddi, bu yerdə nə fizika, nə də astronomiya kömək etməyəcək. Yeganə ümid yeri arxiv sənədləridi; o vaxt bölgədə olmuş İngiltərənin, Amerika Birləşmiş Ştatlarının, eləcə də bölgə dövlətləri olan Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin, Türkiyənin və İranın arxivlərində saxlanan sənədlərə əsasən Əylisdə nə baş verdiyini dəqiq müəyyən etmək lazımdır.

1917-ci ildə baş vermiş inqilab nəticəsində Rusiyada bolşeviklər hakimiyyətə gəldilər. Birinci Dünya Müharibəsinin iştirakçısı olan Rusiya Qafqaz cəbhəsindən çıxıb geri çəkildi, onun bölgədəki silah-sursatı ermənilərin əlinə keçdi. Erməni silahlı dəstələri Daşnaksütun partiyasının 1904-cü ildə keçirilmiş qurultayının qərarlarını həyata keçirmək üçün işə başladılar. Qurultayın qərarlarında deyilirdi ki, yeni qurulacaq “Böyük Ermənistan” dövlətinə ərazi yaratmaq lazımdır, bunun üçün Naxçıvan, İrəvan və Şuşa qəzalarının, eləcə də İrəvan və Gəncə quberniyalarının əraziləri azərbaycanlılardan təmizlənməlidir. Rusiyadan başqa bu işdə ermənilərə İngiltərə və ABŞ-da dəstək verirdilər. İngiltərə Parlamentinin üzvü Anurin Uilyams 4 dekabr 1917-ci il tarixdə tanınmış ingilis diplomatı Robert Sesilə yazdığı məktubda ermənilərə yardım göstərilməsinin, onların silahlandırılmasının, Andranik kimi silahlı dəstə başçılarından istifadə edilməsinin çox vacib olduğunu göstərirdi. Ona görə də İngiltərənin Hərbi Şurası 7 dekabr 1917-ci ildə keçirilmiş iclasda ermənilərə maliyyə yardımı

göstərmək barədə qərar qəbul etdi; bu məqsədlə 20 milyon funt sterlinq pul ayrıldı. Eyni zamanda həm də ermənilər üçün silah tədarükünə başlandı.

Dünyanın böyük dövlətlərindən hərtərəfli dəstək alan ermənilər Azərbaycanın hər yerində olduğu kimi, Naxçıvanda da qanlı qırğınlar törədirdilər. Ətraf ərazilərdən baş götürüb Naxçıvana pənah gətirən qaçqınların baş verənlər barədə Amerika heyətinə yazdıqları məlumatda deyilirdi: “Biz Qafqazın İrəvan quberniyasının qədim sakinləri olan türklərdir. Son günlər ermənilərin soyqırımı başlaması nəticəsində vətənimizi tərk edib dağlara, buralara sığındıq. Vətənimizdə bizdən az olan ermənilərlə yaxşı yola gedirdik. Lakin rusların çıxması nəticəsində ələ keçirdikləri silahı ermənilər bizə qarşı çevirdilər və dərhal da camaatımızın yarısını qırdılar. Onlara qarşı çıxacaq silahımız yox idi. Soruşanda ki, bizi niyə qırırsınız? Deyirdilər: “Biz burada erməni bəyliyi yaradacağıq. Siz indi çoxsunuz, bizdən az olmalısınız.” Bir müddət sonra osmanlı əsgərlərinin gəlməsi nəticəsində bir az rahatlandıq, çox keçmədi ki, osmanlılar getdilər...” Ruslardan sonra bölgəyə türklər gəldi və həqiqətən, erməni qırğını səngidi. Lakin Mudros müqaviləsinə əsasən, 1918-ci ilin noyabr ayında türklər Azərbaycandan çıxdılar və yenə qırğın başladı. O barədə Ordubad Milli Komitəsinin sədri Mirhidayət Seyidzadə 1918-ci ilin dekabrında Azərbaycan hökumətinə göndərdiyi məlumatda yazırdı: “Ermənilər öz qarşılarına Zəngəzur, Şərur, Naxçıvan və Ordubad qəzalarının bütün müsəlman əhalisini qırmaq, bu qəzaları müsəlmanlardan təmizləmək, bununla da Paris Sülh konfransında bu yerlərə öz hüquqlarını sübut etmək məqsədini qoyublar. Bu səbəbdən ermənilər

bizim minlərlə sakinimizi qırır, qanımız su kimi axır, namusumuz erməni ayağı altında tapdanır. Hara baxırsan hər yanda müsəlman qaçqınlarını görürsən, qadın və qızların ağlamasını eşidirsən...”

Türklər Azərbaycandan çıxdı və üç tərəfdən Ermənistanla əhatə olunmuş Naxçıvanın qara günləri başladı. Vəziyyətin belə olacağı yerli camaat və türk ordusunun rəhbərliyi də bildirdi. Ona görə də bəzi qabaqlayıcı tədbirlər görülmüşdü ki, türklər gedəndən sonra camaat öz gücüylə ermənilərdən müdafiə oluna bilsin: yerli özünüidarə orqanları, eləcə də türk zabitlərinin köməyiylə yerli adamlardan təşkil olunmuş özünümüdafiə qüvvəsi yaradılmışdı ki, buraya bir süvari alayı, eləcə də hər biri 250 – 500 nəfərdən ibarət olan iyirmi tabor aid idi. Oydu ki, türk ordusu çıxan kimi Araz-Türk Cümhuriyyəti müvəqqəti də olsa öz müstəqilliyini elan etdi. Naxçıvanda yeni yaranmış müvəqqəti hökumətin əsas vəzifəsi bölgəni erməni basqınlarından qorumaq idi.

Türklər çıxan kimi bölgəyə ingilislər gəldi. Onlar ləngiyib qalmış üç-beş türk zabitini, eləcə də Bakıdan gəlmiş azərbaycanlı zabitləri dərhal Naxçıvandan çıxartdılar. Eyni zamanda da yerli camaatın, eləcə də Azərbaycan hökumətinin istəyinə rəğmə, Naxçıvan bölgəsini Ermənistanla birləşdirdilər. Erməni idarəçiliyi Naxçıvana ancaq fəlakət gətirə bilərdi və elə də oldu. Lakin 1919-cu ilin yayında naxçıvanlılar erməniləri qovub yenidən müstəqillik əldə etdilər və Azərbaycana birləşdiklərini elan etdilər. Bununla da ingilis missiyası Naxçıvanda iflasa uğradı. Lakin oyun davam edirdi. İngilislərdən sonra bölgəyə amerikalılar gəldilər. Onlar da hər vasitəylə ermənilərə kömək edirdilər. Amma bir qədər fərqli siyasət yeridir, Naxçıvanın

birbaşa Ermənistana birləşdirilməsindən yox, amerikalı general-qubernator tərəfindən idarə olunacaq neytral zona yaradılmasından danışırdılar. Azərbaycan hökuməti də, yerli camaat da başa düşürdülər ki, bu, bir hiylədir, məqsəd isə Naxçıvanı Azərbaycandan təcrid edib sonrakı mərhələdə Ermənistana birləşdirməkdir. Oydu ki, təklif qəbul olunmadı və tez bir zamanda amerika missiyası da iflasa uğradı. Erməni terroru isə davam edirdi: Zəngəzurda, Şərurda, Naxçıvanın sərhəd bölgələrində, Ordubad qəzasında və digər ərazilərdə yüzlərlə kənd dağıdılmış, on minlərlə adam qətlə yetirilmiş, qaçqınların sayı yüz əlli mini keçmişdi. Bu cinayətlərin törədilməsində Əylis ermənilərinin xüsusi rolu olub.

Rusiya ilə İran arasında bağlanmış Türkmənçay müqaviləsindən sonra Naxçıvan xanlığının Əylis kəndinə Təbrizdən 37 erməni ailəsi köçürüldü. Ailələrdəki ermənilərin toplum sayı 216 nəfər idi. Onlar Əylisin aşağı hissəsində təzə bir kənd salıb adını Aşağı Əylis qoydular. Azərbaycana gəlmiş hər bir erməni, Azərbaycanda salınmış hər bir erməni kəndi Azərbaycan xalqı üçün fəlakət deməkdi. Bu mənada Aşağı Əylis kəndi və onun erməni əhalisinin fəaliyyəti xüsusi qeyd olunmalıdır. 1905 – 1907-ci illərdə baş vermiş erməni cinayətlərini qələmə alan Məmməd Səid Ordubadi yazır ki, Azərbaycan ərazisindəki hər bir erməni kəndi “Rusiyanın Maqadan şəhəri, Türkiyənin Səlanək bələdiyyəsi, Yaponiyanın Tokiosu, Yunanistanın Afinası misilli müharibə üçün əsgər və hərbi sursatla doldurulmuş bir yerə bənzəyirdi.” Alınmaz qalaya çevrilən erməni kəndlərindən biri də Aşağı Əylis kəndiydi. Lakin bu kənd digər erməni kəndlərinin hamısından üstün idi, çünki ora-

dakı hər bir erməni evi silah ambarıydı. Aşağı Əylis kəndi, əslində, xüsusi əhəmiyyətli hərbi bazaydı.

1905 – 1907-ci il hadisələri zamanı çar hökumətindən güclü dəstək alan erməni hərbi dəstələri üçün Aşağı Əylis mərkəz rolu oynayırdı. O vaxt Azərbaycanın qərbində qırğın törədən iki böyük erməni hərbi dəstəsi var idi. Onlardan biri Şuşa ətrafındakı dəstəydi, digəri isə Əylis dəstəsiydi. Şuşa tərəfdə qırğın törədən erməni dəstəsinin komandiri Aram Nehrəmyan, Əylis dəstəsinin komandiri isə Aşot adlı bir Əylis ermənisiydi. Aramın dəstəsi Zəngəzur kəndlərini dağıdıb viran qoyaraq mis mədəninə tərəf irəliləyirdi. 1906-cı il avqust ayının əvvəllərində mis mədəni ətrafında düşərgə salmış Aramın quldur dəstəsi Zəngəzurun Panuslu kəndinə gəldi. Aşotun Əylisdəki dəstəsi də Panusluya gəldi. Onlar orada birləşib çox böyük bir quldur dəstəsi yaratdılar, sonra da Oxçu-Şəbəkək dağlarının ətəyindəki müsəlman kəndlərinə hücumla keçdilər. Qaniçən cəlladlar əllərinə keçən dinc əhəlinin hamısını qətlə yetirdilər. Sağ qalanlar qaçıb Saqqarsuya pənah gətirdilər. Lakin ermənilər onları izləyirdilər və Saqqarsuya gəlib qaçqınların hamısını qırdılar; qocalara, uşaqlara da rəhm etmədilər. Bir qrup qaçqına isə Oxçu kəndinin sakini Molla Həsən Əfəndi bələdçilik edib Saqqarsuya gətirmiş və guya, xilas etmişdi. Aşotla Aramın gərəşən quldurları axtarıb Molla Həsən Əfəndini və onun xilas etdiyi adamları da tapdılar, hamısını qətlə yetirdilər. Ölüləri dəfn etməyə adam yox idi. Yay vaxtı cəsədlər iylənmiş, üfunət hər tərəfə yayılmışdı. Ordubad camaatı bu xəbəri eşidib cəsədləri dəfn etmək üçün xüsusi könüllü dəstələr yaratdı və gizli yollarla hadisə yerinə göndərdi. Ordubad könüllüləri Saqqarsuya çatanda

dəhşətli bir mənzərə gördülər: qaçqınları doğrayıb parça-parça etmişdilər, xeyli cəsəd yandırılmışdı. Molla Həsən Əfəndinin də cəsədi yandırılmışdı, onun müşayiət etdiyi altmış iki qadını isə doğramışdılar, on beş uşağın başı kəsilmiş, bədənləri doğranılaraq qarışdırılıb palaza bükülmüşdü... – O müdhiş cinayət barədə Ordubadi daha ətraflı yazıb. Əylis erməniləri çox belə cinayətlərin iştirakçısı olublar. 1919-cu ildə Aşotun başçılıq etdiyi erməni quldurları Əylisdən çıxaraq Ordubad istiqamətində hücumu keçdilər, Ordubadın özündə və ətraf yaşayış məntəqələrdə qanlı qırğınlar törətdilər...

1919-cu ildə ermənilər Naxçıvanda ağır məğlubiyyətə uğradıqdan sonra regionda 3100 erməni qalmışdı. Onların bir hissəsi Xanlıqlar kəndi və yaxın ətrafda, qalanları isə Əylis kəndi mərkəz olmaqla Ordubad ərazisindəydi, əksəriyyəti də silahı yerə qoyub Azərbaycan hökumətinə tanıdıqlarını bəyan etmişdilər. Əylis erməniləri isə hələ də Azərbaycan hökumətini tanımır, terrorçuluqla, quldurluqla məşğul olurdular. Lakin digər bölgələrdəki erməni quldur dəstələrindən yardım ala bilmirdilər deyə, xeyli zəifləmişdilər, 1919-cu il iyul ayının 25-dən sonra isə müdafiəyə keçib vaxt uzadır, əlverişli şərait yaranacağı günü gözləyirdilər. Quldur dəstənin başçıları Aşot Musayan və Movses Gülnazaryan Ermənistan hökumətinə, eləcə də müxtəlif erməni terror təşkilatlarına müraciət edərək onları fəaliyyətsizlikdə ittiham edir, eyni zamanda həm də əsgəri qüvvə, pul və ərzaq istəyirdilər; Əylis ermənilərinə ən azı 500 nəfər təcrübəli döyüşçü lazım idi, silah-sursat isə özlərində çox idi. Ermənistan hökuməti dərhal bu müraciətə cavab olaraq Əylisdə və ətraf kəndlərdə toplaşmış hərbi

dəstələrin fəaliyyətini koordinasiya etmək üçün təcrübəli daşnak liderlərindən olan zabit Qaregin Njdeni Əylisə göndərdi. Sentyabr ayının əvvəllərində Xazar Kasparyanın komandası altında bir silahlı erməni dəstəsi də Dərələyəz – Zəngəzur yoluyla Əylisə gəldi. Əylis erməniləri blokadanı yarıb Zəngəzur tərəfdəki erməni dəstələriylə birləşmək istəyirdilər. Lakin bu qüvvəylə hücumə keçmək real görünmürdü. Ona görə də əməliyyat təxirə salındı.

Həmin vaxt əslən Əylisdən olan xeyli erməni Tiflis şəhərindəki müxtəlif təşkilatlarda toplaşaraq Əylisdə baş verənləri tam fərqli şəkildə qələmə verib şişirdir, quldurluq və terrorçuluqla məşğul olan Əylis ermənilərinin fağır və məzlum obrazını yaratmağa çalışırdılar. Əylis erməniləri adından yazılmış bir ərizə amerikalı polkovnik Haskelə çatdırıldı. Zəngəzurda, İrəvanda, Şərurda və Ordubadda ermənilərin necə qanlı qırğınlar törətdikləri barədə kifayət qədər məlumatlı olsa da susub əlini ağdan-qaraya vurmayan Haskel Əylis ermənisi Levon Sərkisyanın yazdığı ərizəni oxuyan kimi hərəkətə gəldi. Tez bir zamanda amerikalılardan ibarət olan nümayəndə heyəti Əylis ermənilərinə çatdırılmaq üçün nəzərdə tutulmuş pulları da götürüb Əylisə gəldi. Amerikalı nümayəndələr 17 sentyabr 1919-cu il tarixdə Naxçıvan bölgəsinə gəlib on gün orada qaldılar. Xanlıqlar kəndinə baş çəkdikdən sonra Əylisə yollandılar. Vəziyyəti yerində öyrənən amerikalılar belə bir nəticəyə gəldilər ki, Abbasqulu bəy bölgə rəhbəri vəzifəsinə keçəndən sonra Əylis ermənilərini vəziyyəti xeyli yaxşılaşdı. Elə ciddi bir çatışmazlıq tapa bilməyən Amerikalı nümayəndələr Naxçıvan valisi Səməd bəylə də görüşüb danışdılar, Əylis ermənilərinin xırda-para çatışmazlıqlarının da tezliklə

düzələcəyi barədə onun verdiyi vədləri məmnuniyyətlə dinlədikdən sonra Tiflisə qayıtdılar. – O çətin zamanda, Naxçıvan bölgəsində yüz əlli min qaçqının aclıq və səfalət içində məhv olduğu bir vaxtda Əylis ermənilərinin heç bir çətinliyi olmamalıydı; amerikalılar belə istəyirdilər.

Amerikalılar gedəndən az sonra, oktyabr ayının ortalarında başda Aşağı Əylis olmaqla Ordubadın erməni kəndlərinin əhalisi Zəngəzur tərəfdəki daşnak qoşununun aldığı kömək sayəsində yenidən dirçəlib qəflətən azərbaycanlılara hücum etdilər. Lakin yerli camaatın ayıq-sayıqlığı və Ordubad bölgəsindəki hərbi qüvvənin mütəşəkkilliyi sayəsində ermənilər məğlub oldular. Zəngəzur tərəfdən gələn daşnak dəstələrinin sağ qalanları qaçıb aradan çıxdılar. Yerli ermənilər yenə elan etdilər ki, bir də heç vaxt belə şey olmayacaq, onlar silahı yerə qoyurlar və yerli hakimiyyət orqanlarına tabe olacaqlar. Aşağı Əylisin erməni əhalisi əvvəllər olduğu kimi, yenə nə silahı yerə qoydu, nə də heç olmasa sözdə də olsa yerli hakimiyyət nümayəndələrinə tabe olacağını bəyan etmədi. Əylis erməniləri dağlıq ərazilərdəki daşnak liderləriylə sıx əlaqədə olduqları üçün onların nə etmək istədiklərini yaxşı bilirdilər; daşnak liderləri Gülnazaryan, Koçaryan və Njde Zəngəzur tərəfdən alacaqları kömək sayəsində Əylisi və Ordubadın dağlıq ərazisindəki kəndləri işğal edib Zəngəzurun qərbiylə birlikdə Ermənistana birləşdirmək istəyirdilər. Ona görə də Əylis erməniləri möhkəm dayanmalı, strateji əhəmiyyətli məntəqəni əldən verməməliydilər.

Həmin vaxt Naxçıvan camaatının və yerli hakimiyyət nümayəndələrinin üzləşdiyi ən çətin problemlərdən biri də qaçqın məsələsiydi. İrəvan, Sürməli, Eçmiədzin, Zəngəzur

və digər bölgələrdə yaşayan azərbaycanlılar erməni zülmündən xilas olmaq üçün baş götürüb qaçır, əsasən Naxçıvana pənah gətirirdilər. Naxçıvandakı qaçqınların sayı yüz əlli mini keçmişdi. Naxçıvan valisi Səməd bəy Azərbaycan hökumətinə ünvanladığı məlumatda yazırdı: “Ermənilərin vəhşiliyi və Amerika nümayəndələrinin bu hadisələrə biganə qalmaları nəticəsinə İrəvan və Dərələyəz qəzalarının 100000 nəfər müsəlman əhalisi məhv oldu. İndi də Aralıq – mərkəz bölgəsi, Şərur və Naxçıvan qəzaları qaçqınla dolmuşdur. On minlərlə adam evini, çörəyini, ev əşyalarını, əziz uşaqlarını, bacı-qardaşlarını, ata-analarını itirmiş, xəstə və ümitsiz halda Naxçıvana gəlmişdir. Ancaq İrəvan və Dərələyəz qəzalarının on minlərlə qaçqınının gəldiyi Naxçıvanda onlar üçün nə ev, nə çörək, nə də pul var...” 1918–1919-cu illərdə döyüş meydanına çevrilmiş Naxçıvanda torpaq sahələrinin az bir hissəsi əkilmiş, əkilən sahələrin məhsulunu vaxtında yığmaq mümkün olmamışdı. Nəinki qaçqınlar, yerli camaat özü də aclıqdan əziyyət çəkirdi. Qışın yaxınlaşmasıyla əlaqədar olaraq vəziyyət daha qorxunc hal alırdı. Xəstəlikdən və aclıqdan hər gün ən azı 300 qaçqın ölürdü. Qaçqın axını isə dayanmaq bilmirdi. Ən çox qaçqın Zəngəzurdan gəlirdi. Qaçqınların əksəriyyəti də Zəngəzurluydu.

Zəngəzur qaçqını... Azərbaycan Himayəçilik Nazirliyi tərəfindən yaradılan və Klenevskinin rəhbərliyi altında fəaliyyət göstərən xüsusi komissiya yerlərdə qaçqınların vəziyyətini araşdıraraq geniş məruzə hazırlamışdı. Qeyd etmək lazımdır ki, komissiya üzvləri çox bölgələrdə olmuş, başqa qaçqınların vəziyyətini də öyrənmişdilər. Zəngəzur qaçqınlarının vəziyyəti onları dəhşətə gətirmişdi. Klenevski

yazırdı: “Zəngəzurlu qaçqının xarici görkəmi ən sərt, mərhəmətdən uzaq ürəkləri belə titrədə bilər. Qaçqınların arıq, soyulmuş, soyuqdan titrəyən, cır-cındıra bürünmüş bədənləri, iltihablı, malyariyadan saralmış gözləri insanda yaddaşdan silinməz təəssürat yaradır. Qaçqın uşaqları və yetimləri öz yazıq görkəmləriylə daha qorxunc təsir bağışlayırlar.” Qaçqınlar arasında ölüm halları o qədər çox idi, ölməyib sağ qalanlar ölümləri vaxtında dəfn edə bilmir, meyitlər günlərlə açıq havada qalıb iyələnirdi. Zəngəzur qaçqınları Naxçıvana, yaxın olduğu üçün də, əsasən, Ordubad qəzasının kəndlərinə gəlirdilər. Əylisdə də çoxlu Zəngəzur qaçqını var idi.

1919-cu il noyabr ayının on doqquzunda erməni generalı Hamazasp 40 süvari və 200 əsgərlə Zəngəzurun Oxçu kəndinə gələrək yaşayış məntəqəsini mühasirəyə aldı. Kənd camaatı onu duz-çörəklə qarşılayıb nahara dəvət etdi. Nahar vaxtı Hamazasp süfrədəki çörəyə əl basıb and içdi ki, əgər kənd camaatı and içib Ermənistan hökumətinə sədaqətlə xidmət edəcəklərinə onu inandırsalar, onlara heç bir pislik edilməyəcək. Nahardan sonra məscidə gedib orada and içmək üçün meydana toplaşan kəndin kişilərinə ermənilər qəflətən hücum edib hamısını qətlə yetirdilər, təsadüfən sağ qalanları və yaralıları isə süngülərlə deşik-deşik etdilər. Bundan sonra ermənilər kəndin artıq müdafiəsiz qalmış uşaqlarını və qadınlarını bir yerə toplaşdırıb onları bəşər tarixində misli görünməmiş işgəncələrlə məhv etdilər. Kənd sakinlərindən Pakizə adlı bir qadın ağlasığmaz erməni vəhşiliyini öz gözüylə gördükdə keçirdiyi sarsıntı nəticəsində ağılı başından çıxıb dəli oldu, qışqırıb ermənilərdən birinin üstünə atıldı, onun tapançasını əlindən

alaraq kəndin gözəl qız-gəlinlərini güllələyib öldürməyə başladı ki, onlar erməni quldurlarının əlinə keçib rüsvay olmasınlar. Şəhrəbanı adlı bir qadın isə erməni əsgərlərinin təndirə töküb yandırdıqları körpə uşaqları xilas etmək üçün özünü alovun içinə atdı, lakin körpələrdən heç birini xilas edə bilmədi, özü də yanıb kül oldu. Hamazaspın dəstəsi bundan sonra Pirdavdan, Şabadin və Atqız kəndlərinə gedib orada qırğın törətdilər. Dörd kəndin 4000 nəfər sakinindən yalnız 262 nəfər sağ qalmışdı, onlar da qaçıb Ordubada – Əylis kəndinə gəldilər. Erməni quldurları Oxçu-Şəbədək dağlarının ətəklərindəki hər bir müsəlman kəndində ağlasığmaz cinayətlər törətməklə dinc əhalini məhv edirdilər. Azərbaycanın Xarici İşlər Naziri Fətəli xan Xoyskinin Ermənistanın Xarici İşlər Nazirliyinə göndərdiyi 10 dekabr 1919-cu il tarixli teleqramda deyilirdi ki, ermənilər Oxçu bölgəsi kəndlərinin əli silah tutan kişilərin hamısını sülh yaratmaq adıyla bir yerə toplayıb əvvəlcədən orada yerləşdirilmiş dinamitlə partladaraq məhv ediblər; qocaları, qadınları və uşaqları isə məscidə yığıb hamısını doğrayıblar... – Ermənilər qanlı qırğınlar törədir, Naxçıvana gələn qaçqın axını davam edirdi. Lakin birdən...

Zəngəzur qaçqınları Aşağı Əylisə hücum edib erməniləri kənddən çıxartdılar. Aşağı Əylisin erməniləri Yuxarı Əylisə pənah gətirib qaçqın həyatı yaşamaq məcburiyyətində qaldılar. Erməni əsilli Amerika tarixçisi Hovannisyan özünün “The Republic of Armenia” kitabında yazır ki, Aşağı Əylisdəki ermənilərin malları qarət edildi, qaçqınların əlinə keçən ermənilər öldürüldü.

19 dekabr 1919-cu ildə ermənilərin çox həyəcanlandığını görən Ədib bəy – Ordubad bölgəsi üzrə özünümüdafiə

dəstəsinin komandiri erməniləri sakitləşdirməyə çalışaraq dedi ki, lazım gələrsə Bəyaziddən nizami hərbi hissə tələb edə bilər, vəziyyət lap pisləşərsə, Əylis ermənilərini müsayiət edib daha təhlükəsiz yerə köçmələri üçün şərait yarada bilər. “Daş yuxular”da adı təhrif olunub “Ədib bəy” kimi yazılan, yazıçı Əylislinin qanıçən quldur kimi təqdim etdiyi adamdı bu: türk ordusunun zabiti, baş leytenant Ədib bəy. Əylisli ona bir şeir də həsr edib. Amma erməni generalı Hamazaspın əməllərini Ədib bəyin adına yazmaqla, konkret olaraq Oxçu kəndində ermənilərin törətdiyi cinayətlərin hamısını osmanlı türklərinin ayağına yazmaqla lap ağ eləyib: “Əylisin erməni əhalisinin nəinki gözləmədiyi, ümumiyyətlə ağıllarına belə gəlmədiyi halda, Ədib bəy başda olmaqla 30 – 40 türk atlısı bütün evlərin qapısını döyür, erməniyə də, müsəlmana da bildirir ki, bəs barışıq olacaq, bu səbəbdən hamı yığışsın filan erməninin həyətinə. Camaat deyilən yerə yığışsın, türk əsgərləri müsəlman və erməniləri ayırıb hər topanı həyətin ayrı tərəfində sıraya düzür. Qəfil hardansa əmr eşidilir: “Atəş.” Dörd bir tərəfdən həyətdə cuman türk əsgərləri erməniləri gülləboran eləyirlər, yaralananların, nəfəsi üstündə olanların başını ya xəncərlə üzürlər, ya da birbəbir süngüdən keçirirlər...” – Əylisli yazır və bu yerdə adamın yadına Hamazaspın 40 süvariylə Oxçu kəndinə gəlməsi, kəndin kişilərinin aldadılaraq meydana yığılması və erməni əsgərlərinin qəflətən onlara hücum edib hamısını qətlə yetirdiyi səhnə düşür. Hamazaspın 40 erməni süvarisi olub, Ədib bəyin də, sən demə, 40 türk süvarisi var imiş; Hamazasp Oxçu kəndinin kişilərini aldadaraq meydana yığıb, sonra da erməni əsgərləri qəflətən hücum edərək onları qırıblar. Ədib bəy də, sən demə, Əylis

ermənilərini aldadaraq hansısa həyətə yığıb və tabeçiliyində olan türk əsgərlərinə qəflətən “Atəş” əmri verərək onları qırıb və s. Sözün qıساسı, erməni quldurlarının törətdikləri bütün qanlı cinayətləri Əylisli çox böyük bir canfəşanlıqla osmanlı türklərinin adına yazır, o vaxt ölənlərin də hamısı, sən demə, azərbaycanlılar deyilmiş, məzlum ermənilər imiş... Əylisliyə demək lazımdı: “1919-cu ilin dekabr ayında Ordubadda türk əsgəri nə gəzirdi? Mudros müqaviləsinə əsasən, 1918-ci ilin noyabr ayında türk hərbiçiləri hamı bir nəfər kimi Naxçıvandan çıxmışdısa və bu iş müttəfiq dövlətlərin nəzarəti altında həyata keçmişdisə, nəinki təlimatçı kimi bölgədə qalmaq istəyən türk zabitlər, hətta Bakıdan gəlmiş azərbaycanlı zabitlər də dərhal oradan uzaqlaşdırılmışdısa, Ədib bəyin ixtiyarında türk piyadaları, türk süvariləri ola bilərdimi? Ədib bəy bölgədəki Ordubad könüllülərinin komandiriydi, osmanlı hərbi kontingentinin komandiri deyildi.” Əylis hadisələri barədə arxiv materialları var, o barədə çox yazılıb, erməni tarixçisi Hovannisyan da yazıb. Amma erməni özü də Əylislidən qat-qat abırlı yazıb. Atalar necə də düz deyib: “Dad yarımçıq əlindən.” Hər şeyi tərsinə çevirib konkret tarixi hadisədən tam fərqli bir mif uydurmaq ancaq ala-yarımçıq cızma-qaraçılara yaraşan işdir.

Ədib bəy ilk dəfə Naxçıvana 1918-ci ildə, Kazım Qarabəkir paşanın diviziyasıyla gəlib. Mudros müqaviləsinə əsasən, 1918-ci ilin noyabr ayında türk ordusu Naxçıvanı tərک edəndə Ədib bəy də Türkiyəyə qayıtmalı oldu. Lakin 1919-cu ilin ortalarında bir qrup türk zabitinin Naxçıvana gəlib ordu quruculuğunda Naxçıvan camaatına kömək etməsi zərurəti yarandı. Bu, çox vacib, amma çox da risk-

li bir məsələydi. Çox çək-çevirdən sonra 1919-cu il iyul ayının 18-də türk ordusunun zabitləri: kapitan Xəlil bəy, baş leytenant Naci bəy, baş leytenant Ədib bəy və leytenant Osman Nuri yeddi türk əsgəriylə birlikdə Naxçıvana gəldilər. Bu, Ədib bəyin Naxçıvana ikinci gəlişiydi. Mudros müqaviləsinə əsasən, Şimali Azərbaycanda, o cümlədən Naxçıvanda türk hərbiçisi olmamalıydı. Ona görə də Xəlil bəygin Naxçıvana gedişi türk ordusunun rəhbərliyiylə əvvəlcədən razılaşdırılsa da, Türkiyədə formal olaraq onları fərari kimi qeydə alıb barələrində cinayət işi açdılar. Ədib bəy artıq beş ay idi Naxçıvandı, Ordubad bölgəsindəki özünümüdafiə dəstəsinin komandiriydi; ixtiyar sahibi olan bir zabit kimi özünün bacarığına və bölgədəki nüfuzuna güvənərək o, Əylis ermənilərinin təhlükəsizliyinə zəmanət verirdi. Lakin məsələ çox ciddi idi. Aşağı Əylisi ələ keçirən qaçqınlar erməni evlərində gizlədilmiş çoxlu silah-sursat tapmışdılar və artıq öz silahlı dəstələri də var idi. Ermənilərə gəlincə, onlar silah sarıdan heç vaxt korluq çəkməyiblər, eyni zamanda da hər bir Əylis ermənisi daşnak ordusunun fəal əsgəri kimi təcrübəli döyüşçüydü. Tərəflər arasında atışma başladı. Vəziyyət nəzarətdən çıxıb, katastrofik hal alırdı. Belə bir vəziyyətdə qərar qəbul edildi ki, Əylis erməniləri Ədib bəyin və bir qrup azərbaycanlı könüllünün müşayiətiylə bölgədən çıxarılib daha təhlükəsiz yerə köçürülsünlər. Mövcud vəziyyətdə bu, yeganə çıxış yolu olsa da, ermənilər onu qəbul etmədilər, bəhanələri də çox qəribəydi: onları müşayiət edəcək türk zabiti – Ədib bəy xoşlarına gəlmirdi. Silahlı toqquşma isə anbaan şiddətlənməkdəydi. Hər iki tərəfdən ölənlər və yaralanalar var idi. Qaçqınlar əl çəkmir, ən gözlənilməz yerlərdən hücu-

ma keçərək erməni mövqelərini atəşə tuturdular; meymun kimi ağaca dırmaşıb ordan güllə atanlar da var idi. Özləri də elə cani-dildən vuruşurdular, kənardan baxan fikirləşə bilərdi ki, erməni – azərbaycanlı münəqqişəsinin taleyi məhz Əylisdə, Zəngəzur qaçqınlarıyla Əylis erməniləri arasında gedən atışmada həll olunacaq. Döyüş şiddətləndikcə ölənlərin sayı da artırdı. Hücüm edən tərəf kimi qaçqınlar daha çox itki versələr də, Əylisdə qaçqın çox idi deyə, ölənlərin yerini dərhal başqa qaçqınlar tutur, atışma səngimək bilmirdi.

Nəhayət, 1919-cu il dekabr ayının 25-də atışma dayandı. Hovannisyan bu vəziyyəti “Əylis ermənilərinin varlığına son qoyulması” kimi dəyərləndirir. Ümumiyyətlə, erməni müəlliflərin özünəməxsus leksikonu var: onlardan biri Zəngəzurdakı qanlı qırğınları “bölgənin rearmenizasyonu” adlandırır. Qaçqınların atəşinə ermənilər artıq cavab vermirdilər. Sadə dillə bunu belə ifadə etmək olar: Zəngəzur qaçqınları axır ki, Əylis ermənilərinin axırına çıxdılar. Əlbəttə, söhbət ancaq əli silah tutan erməni kişilərdən gedir, onların müqaviməti sındırılmışdı. Əslində, bu, dekabrın 25-də yox, daha tez olmalıydı. Lakin ermənilərin Yuxarı Əylisə keçməsiylə qaçqınların işi çətinləşdi: indi onlar həddən ziyadə ehtiyatlı olmalıydılar ki, dinc əhalidən heç kimə ziyan dəyməsin; kimin kim olduğunu müəyyən etməksə artıq mümkün deyildi. Ermənilərlə azərbaycanlılar biri-birinə qarışmışdı, silah götürüb vuruşanlardan başqa hamı qaçıb daha təhlükəsiz, dalda yerlərdə gizlənmişdi. Lakin istənilən halda qaçqınlar elə etməliyidilər ki, dinc əhalidən heç kimin burnu da qanamasın. Elə də oldu; Əylisin dinc erməni əhalisinə dəyib-toxunan olmadı. Atışma vaxtı, göydən yağış

kimi güllə yağdığı o çətin məqamda dara düşmüş erməniləri azərbaycanlılar xilas edib, öz evlərində gizlədərək saxlayır, yedirdir, içirdir, isti paltar verirdilər. Yaxşı ki, dolayı yolla da olsa, Əylisli özü bunu etiraf edir, hətta qələmə alır; qaçıb təndirdə gizlənmiş Anikonu Zöhrə arvadın xilas etməsindən söz açır. Əylisdə kütləvi xilasetmə olub, Əylisli o hadisənin yalnız bir detalından danışır. Hər halda, buna da şükür: dil yanılıb düzün deyir. Göydən güllə yağdı, hər iki tərəfdən çoxlu ölən və yaralanan var idi. Dinindən və milli mənsubiyyətindən asılı olmayaraq, imkan daxilində ölülər dəfn olunurdu. Qaçqınlar üçün də, ermənilər üçün də bu, çox çətin bir iş idi. Əylis camaat bu işdə hər iki tərəfə kömək edirdi və yaxşı ki, zəhərli dillə də olsa, Əylisli onu da qələmə alıb. Əylisi terror yuvasına çevirmiş erməni quldurları məhv edildi. Dinc erməni əhali isə Əylisdə qalıb yaşadı. Sovet hakimiyyətinin ilk onillikləri ərzində, eləcə də İkinci Dünya Müharibəsi vaxtı və sonrakı dövrdə yaranmış iqtisadi çətinliklər üzündən xeyli erməni Əylisi tərk edib başqa yerlərə getdi, “Daş yuxular”da onların ümumiləşdirilmiş obrazı kimi Haykanuşun oğlu Joranın adı çəkilir. Yəni, Əylisli özü də təsdiq edir ki, ermənilərin bir hissəsi Əylisdə qalıb, bir hissəsi də köçüb başqa yerlərdə yaşayırdılar, “Ədif bəyin türk əsgərləri onları gülləboran edib” qırma-yıb. Əgər Əylis erməniləri qırılıbsa, onda bəs yazıçı Əylisli onların təzədən Əylisə qaytarılması məsələsini niyə qaldırır? Mövcud olmayan əhalini Əylisə necə qaytarmaq olar? Əylisdə indi də erməni yaşayır. Əylisli özü də yazır ki, “hələ Əylisdə erməni səsi yaşayır”. O boyda Ermənistanda bir nəfər azərbaycanlı qalmayıb, Əylis erməniləri Əylisdə sakitcə yaşayırlar. Onların bədii obrazı da yaranıb: Aniko, Haykanuş...

Erməni səngərləri susurdu. Qaçqınlar dərhal da işin nə yerdə olduğunu başa düşdülər. Lakin çox böyük çətinliklə və çox da böyük itkilər hesabına əldə edilmiş qələbə onları sevindirmədi. Erməni zülmündən cana doymuş, hər şeyini, hətta aqlını da itirmiş bədbəxtlər gic qoyun kimi gözlərini döyə-döyə bir-birinin üzünə baxır, daha nə etməli olduqlarını kəsdirə bilmirdilər. Elə bu vaxt onlardan birinin yadına erməni əsgərlərinin təndirdə yandırdığı iki yaşlı qızı düşdü. Ürəyinə bıçaq soxulmuş kimi, cavan kişi ağrıdan qovurula-qovurula diz çökdü, “Oy, Allah, bu nə dərdidi!? O-oy!” deyib insan səsinə oxşamayan vəhşi bir səslə qışqırdı, silahı yerə düşdü, ikiəlli başını tutdu, sonra yumruqlarıyla yeri döyəclədi. Onun danışığı da insan danışığına oxşamırdı; elə bil, ucu-bucağı görünməyən kimsəsiz səhrada hansısa naməlum vəhşi tükürpərdici səslə ulayırdı. Qaçqın danışmırdı, ulayırdı. Dəhşətli ulartı adamın beyninə işləyir, tükləri biz-biz olurdu. Buna bənd imiş kimi o biri qaçqınların da dərdi açıldı, neçə gündü davam edən atışma vaxtı unutduqları dərd-ələm qara bulud kimi yenə üstlərini aldı: birinin yadına məsciddə doğranmış anası-bacısı düşdü, o birinin yadına təndirdə yanan balaları düşdü, başqasının yadına... Onlar da silahı atıb yerə çökdülər. Hərəsi bir cür hönkürüb, bir cür ağladı. Hər kəs öz dərdini ağlayırdı, hamını bir dərd ağladırdı. Dinib-danışmadan ağlayır, acı göz yaşları tökürdülər...
